

JUSTICE FOR KHOJALY
A ƏDALƏT HOCALIYA ADALET JUSTICE À KHOJALY GERECHTIGKEIT
KHOJALY СПРАВЕДЛИВОСТЬ ХОДЖАЛАМ JUSTICE FOR KHOJALY

العدالة من أجل خوجالي
JUSTICE FOR KHOJALY
TICE A HOCALIYA ADALET
FÜR HOJALY
أجل
XOCALI
شاهidləri danışır

26 il öncə baş verən
Xocalı soyqırımından
salamat çıxmış insanların
təleyi faciəli romandır desək,
heç də yanlışdır. Onların
yaşadıkları itkiləri,
məşəqqətləri, hələ də davam
edən iztirabları bir yərə
toplayanda isə bu, artıq
bütöv bir xalqın məruz
qaldığı soyqırımının
təsdiqinə çevrilir...

İllər keçəcək və erməni
işğalçılarının Xocalıda
törətdikləri vəhşiliklər
haqqında yazılanlar
tarixin ən dəqiq, ən səhih
səhifələri kimi öyrəniləcək,
tədqiq ediləcəkdir. Demək,
bu qanlı soyqırımını öz
yaddaşında yaşadanları
danışdırmalıyıq, dedikləri
əsasında bu tarixi
yazmalıyıq...

Elə bir Xocalı sakini
yoxdur ki, o müdhiş gecədə
doğmasını, əzizini itirməsin.
Özü də birini yox, beşini,
onunu, əllisini...
Əsirliyin fəlakətini
yaşamasın... Hələ illər boyu
dişlə-dırnaqla qurduqları
xanımalarının əllərindən
zorla alınmasını, yandırılan,
dağıdılan, xarabalığa çevrilən
yurd-yuvalarını demirik.
Odur ki, xocalılılar hələ də
təsəlli tapa bilmirlər,
hər gün, hər an vətən deyib
sızlayırlar.

Xocalının həmsöhbət
olduğumuz 47 sakininin
hərəsinin öz həyat hekayəti,
ürək dağlayan naləsi var...
Söz onlarıdır, Xocalı
soyqırımının şahidlərinin...

XOCALI
şahidləri danışır

Aond

MƏCBURİ NÜSXƏ

№ _____

F. Köçərli adına
Respublika Uşaq
KİTABXANASI

№ IV. № 97559

İdeya müəllifi:

Əli HƏSƏNOV,

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İctimai-siyasi məsələlər üzrə köməkçisi-şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, professor

Redaktor:

Bəxtiyar SADIQOV,

*Milli Məclisin deputatı,
"Azərbaycan" qəzetinin baş redaktoru*

Buraxılışa məsul:

Ərəstun MEHDİYEV,

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının İctimai-siyasi məsələlər şöbəsinin müdir müavini, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Tərtibçi:

İxtiyar HÜSEYNLİ

"Xocalı şahidləri danışır" kitabı 2015-2017-ci illər ərzində "Azərbaycan" qəzetində dərc olunmuş materialların toplusudur.

Şəhərin 47 sakininin yaşadığı dəhşətləri, faciəvi əsirlik həyatını, məruz qaldığı maddi-mənəvi itkiləri ətraflı əks etdirən məqalələr tarixi sənəd səciyyəsi daşımaqla bərabər, ermənilərin törətdiyi soyqırımı cinayətlərini müfəssəl və real faktlarla isbat edir. Kitab Xocalı soyqırımının araşdırılması və nəticələrinin dünyaya tanıtılması prosesində dəyərli vəsaitdir.

ISBN: 978-9952-28-371-6

© "Azərbaycan" qəzeti, 2018

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasətini ifşa etmək, bütün həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə çatdırmaq üçün müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin bu sahədə hələ qarşıda görüləsi işlərimiz çoxdur. Azərbaycan dövləti, ictimaiyyəti, xaricdəki Azərbaycan icmalarının üzərinə böyük, məsuliyyətli vəzifələr düşür. Əsl soyqırımı haqqında həqiqətləri real tarixi faktlar əsasında, dəlillərlə müntəzəm surətdə dünya dövlətlərinə və ictimai fikrinə çatdırmaq, bu hadisələrin ilhamçılarını və təşkilatçılarını bəşəriyyətə tanıtmaq bizim, indiki nəslin müqəddəs vəzifəsidir. Bu məsələdə bütün Azərbaycan xalqı, dünya azərbaycanlıları bir olmaqla eyni mövqedən çıxış etməlidirlər

Heydər ƏLİYEV

XIX əsrin əvvəllərində Qarabağa və Zəngəzura İrandan və Osmanlı imperiyasından çoxlu sayda erməni ailəsinin köçürülməsi, 1905-ci və 1918-ci illərdə erməni hərbi dəstələrinin Qafqazın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdiyi kütləvi qətlər və talanlar, 1948-1953-cü illərdə soydaşlarımızın Ermənistan Respublikası ərazisindəki ata-baba yurdlarından deportasiya edilməsi, 1988-ci ildən başlayaraq Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq məqsədi güdən genişmiqyaslı müharibə və onun bu gün də davam edən acı nəticələri, 1992-ci ilin Xocalı faciəsi – bunlar təcavüzkar erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin qanlı səhifələridir

İlham ƏLİYEV

Xocalı soyqırımı:

Səbəbləri, nəticələri və beynəlxalq aləmdə tanınması

Tarixi faktlar göstərir ki, strateji baxımdan mühüm əhəmiyyətə malik olan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinə İrandan və Türkiyədən çoxlu sayda erməni əhalinin köçürülməsinə XIX əsrin əvvəllərində başlanmışdır. Ermənilərin bu bölgədə süni surətdə çoxaldılması onların XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və təcavüzkarlıq siyasətinin baş qaldırmasına səbəb olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti

Azərbaycan xalqı son 200 il ərzində erməni millətçilərinin davamlı olaraq etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinə məruz qalaraq, öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış, qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərində erməni millətçiləri "Daşnaksütyun" partiyasının proqramında irəli sürülən "Böyük Ermənistan" ideyasını reallaşdırmaq istiqamətində fəaliyyətlərini genişləndirərək öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları planlı surətdə doğma yurdlarından qovmaqla etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətini həyata keçirməyə başladılar.

1905-1906-cı illərdə ermənilər Bakıda, Gəncədə, Qarabağda, İrəvanda, Naxçıvanda, Ordubadda, Şərur-Dərələyəzdə, Tiflisdə, Zəngəzurda, Qazaxda və başqa yerlərdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmiş, əhali amansızlıqla qətlə yetirilmiş, şəhər və kəndlər yandırılmış və dağıdılmışdır. Erməni silahlı dəstələri Şuşa, Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında, İrəvan və Gəncə quberniyalarında azərbaycanlılar yaşayan 200-dən artıq yaşayış məntəqə-

sini viran qoymuş, on minlərlə soydaşımız öz doğma yurdundan qaçqın və məcburi köçkün düşmüşdür. Ermənilər 200 mindən artıq azərbaycanlı (uşaq, qadın, qoca) fərq qoymadan qətlə yetirməklə həmin ərazilərdə Çar Rusiyasının onlara vəd etdiyi "Ermənistan dövləti"ni qurmaq üçün etnik təmizləmə aparmışlar.

Bu siyasətin davamı olaraq, erməni silahlı qüvvələri tərəfindən 1917-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin mart ayına qədər olan dövrdə İrəvan quberniyasında 197 kənd, Zəngəzur qəzasında 109, Qarabağda 157 kənd dağıdılmış, digər bölgələrdə 60 yaşayış məskəni məhv edilmiş, yandırılmış və viran qoyulmuşdur. 1918-ci il martın 31-də və aprelin ilk günlərində erməni-bolşevik birləşmələri Bakıda 12 min dinc azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər. Bu qanlı hadisələr zamanı insanlar evlərində diri-diri yandırılmış, eləcə də xüsusi işgəncələrlə və amansızlıqla öldürülmüşlər. Ermənilərin silahlı hücumu nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında 16 mindən çox insan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 167 kənd dağıdılmışdır ki, onlardan 35-i hazırda mövcud deyil.

Ümumilikdə 1918-1920-ci illərdə ermənilər tərəfindən törədilmiş kütləvi qırğınların Bakı, Quba, Şamaxı, Kürdəmir, Lənkəranla yanaşı, Şuşada, İrəvan quberniyası ərazisində, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Şərurda, Ordubadda, Qarsda və başqa bölgələrdə amansız şəkildə davam etdirilməsi nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı ən qəddar üsullarla qətlə yetirilmiş, bir milyondan çox əhali öz doğma torpaqlarından didərgin salınmışdır. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında ermənilər tərəfindən bu vəhşiliklər törədilərkən məktəblər, məscidlər yandırılmış, maddi-mədəniyyət nümunələri məhv edilmişdir.

Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən öz məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistan SSR-ə daxil etməyə nail oldular. Bununla da Naxçıvanın Azərbaycandan ayrı salınması və quru əlaqələrin kəsilməsi baş verdi. Sonrakı dövrlərdə isə ermənilər Ermənistana verilmiş Zəngəzurda və digər ərazilərdə də tarixən yaşamış azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirdilər. Bu siyasətin davamı olaraq Azərbaycanın Qara-

bağ bölgəsinin dağlıq hissəsinə XIX əsrdə köçürülən ermənilərə 1923-cü il iyulun 7-də muxtar vilayət statusu verildi. Bu qərar Sovet Rusiyasının himayəsi və iştirakı ilə həyata keçirildi. Halbuki keçmiş SSRİ məkanındakı digər respublikalarda Qarabağda yaşayan ermənilərdən daha çox erməni yaşayırdı. Bundan başqa, Ermənistanda tarixən yaşayan azərbaycanlıların sayının Qarabağ ermənilərindən dəfələrlə çox olmasına baxmayaraq, Azərbaycan onlar üçün Ermənistandan milli dövlət qurumu yaradılmasını heç vaxt tələb etməmişdi.

Nəticədə Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ süni şəkildə aran və dağlıq hissələrinə bölünmüş və Azərbaycan rəhbərliyi Qarabağın dağlıq hissəsində sonradan məskunlaşmış ermənilərə muxtariyyət statusu verməyə məcbur edilmişdi. Eyni zamanda, bu muxtariyyət statusu Dağlıq Qarabağda tarixən yaşayan azərbaycanlıların rəyi nəzərə alınmadan və onların hüquqları kobudcasına pozularaq həyata keçirilmişdi.

Bu hadisə təkcə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünün pozulması deyil, həm də ermənilərin ölkəmizə qarşı gələcək ərazi iddiaları üçün bir vasitə olmuş və elə o vaxtdan da Dağlıq Qarabağ termini meydana çıxmışdır. Muxtariyyətin yaradılması haqqında qəbul edilən dekretə vilayət mərkəzinin Xankəndi olması göstərilə də, az sonra – 1923-cü il sentyabrın 18-də Dağlıq Qarabağ Vilayət Partiya Komitəsinin qərarı ilə Xankəndinin adı dəyişdirilib S.Şaumyanın şərəfinə Stepanakert adlandırıldı.

Sovet dövründə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan erməni icması bütün siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni məsələləri əhatə edən muxtariyyətə malik olsa da, Ermənistan öz ərazi iddialarını bir neçə dəfə ortaya atmış, ancaq istəyinə nail ola bilməmişdir. Lakin bunun əvəzində 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin "Ermənistan SSR-dən kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərarına əsasən 1948-53-cü illərdə azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından, xüsusilə də İrəvan və onun ətraf rayonlarından kütləvi şəkildə deportasiya olunması nəticəsində 150 minə yaxın soydaşımız zorakılıqla Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülmüşdür.

XX əsrin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü

XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında ermənilər özlərinin yaxın və uzaq xaricdəki himayədarlarının köməkliyi ilə "Böyük Ermənistan" ideyasını həyata keçirmək üçün yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək yenidən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə dair ərazi iddiaları irəli sürdülər. Hər dəfə Dağlıq Qarabağa dair ərazi iddiaları kənardan, məhz Ermənistanın təbliği, təhriki və təzyiqi ilə ortaya atılmışdır.

1988-ci il hadisələri başlananda ilk vaxtlar vəziyyəti son dərəcə gərginləşdirməyə, ictimai rəyi öz tərəflərinə çəkməyə çalışan erməni siyasətçiləri və onların himayədarları tərəfindən vilayətin iqtisadi geriliyi pərdəsi altında Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi üçün uzun müddətdən bəri hazırlanmış plan üzrə Xankəndidə və Yerevanda davamlı tətillər keçirilir, müəssisələr dayandırılır və kütləvi mitinqlər təşkil edilirdi. Lakin baş verən sonrakı hadisələr DQMV-nin sosial-iqtisadi geriliyi barədə erməni siyasətçiləri və onların Mərkəzdəki himayədarlarının irəli sürdükləri bu saxta tezisə yalnız bəhanə, əsas məqsədin isə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiası olduğunu göstərdi.

Artıq ilin ikinci yarısında vəziyyət o qədər mürəkkəbləşdi ki, DQMV-nin azərbaycanlı əhalisinə qarşı silahlı təcavüz oldu. Belə ki, avqustun axırı və sentyabrın əvvəllərində Kərkicahan və Xocalı üzərinə ermənilərin kütləvi hücumu baş verdi. Sentyabrın 18-də ermənilər Xankəndidə yaşayan 15 minə qədər azərbaycanlıni şəhərdən zorakılıqla çıxardılar, onların evləri yandırıldı.

Bununla yanaşı, Ermənistan SSR Ali Soveti 1989-cu il dekabrın 1-də Azərbaycanın suverenliyini kobud surətdə pozaraq DQMV-nin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqqında konstitusiyaya zidd qərar qəbul etdi. Sovet rəhbərliyinin çox ciddi və bağışlanılmaz səhvləri və ermənipərəst siyasəti 1990-cı ilin sonu – 1991-ci ilin əvvəllərində vəziyyətin getdikcə kəskinləşməsinə gətirib çıxardı, DQMV və Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd bölgələrində erməni təcavüzü daha geniş miqyas aldı.

Bu illərdə Moskva–Bakı sənişin qatarlarında, Tbilisi–Bakı, Tbilisi–Ağdam, Ağdam–Şuşa, Ağdam–Xocalı marşrutları üzrə avtomobillərdə törədilən terror aktları nəticəsində yüzlərlə azərbaycanlının həyatına son qoyuldu. Minlərlə azərbaycanlı SSRİ-nin hakim dairələri tərəfindən himayə edilən ermənilərin işğalçılıq siyasətinin qurbanı oldu. Təəssüf ki, hadisələrin başlanğıcında erməni separatçıların qarşısının alınmaması vəziyyəti get-gedə kəskinləşdirirdi. Nəticədə Ermənistandan göndərilən silahlı dəstələr hərbi texnikanın köməyi ilə azərbaycanlılara qarşı daha qanlı cinayətlər törətdilər ki, bu da münaqişənin böyüyüb irimiqyaslı müharibəyə çevrilməsinə səbəb oldu.

1991-ci ildən Qarabağın dağlıq hissəsində baş verən hadisələrin gərginliyi get-gedə artırdı. Həmin ilin iyun-dekabr aylarında erməni silahlı qüvvələrinin Xocavəndin Qaradağlı və Əsgəran rayonunun Meşəli kəndinə hücumu nəticəsində 12 nəfər öldürüldü, 15 nəfər isə yaralandı. Həmin ilin avqust və sentyabr aylarında Şuşa–Cəmilli, Ağdam–Xocavənd və Ağdam–Qaradağlı avtobuslarının erməni silahlı dəstələri tərəfindən atəşə tutulması nəticəsində 17 nəfər həlak oldu, 90 nəfərə qədər azərbaycanlı yaralandı. 1991-ci il oktyabrın sonunda və noyabr ayı ərzində Qarabağın dağlıq hissəsindəki 30-dan çox yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Tuğ, İmarət-Qərvənd, Sırxavənd, Meşəli, Cəmilli, Umudlu, Qaradağlı, Kərkicahan və s. bu kimi digər strateji əhəmiyyətə malik kəndlərimiz ermənilər tərəfindən yandırıldı, dağıldı və talan edildi.

1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistan ordusu bir-birinin ardınca yuxarı Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan sonuncu yaşayış məntəqələrini də işğal etdi. Belə ki, fevral ayının 12-də Şuşanın Malibəyli və Quşçular kəndləri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olundu. Fevralın 13-dən 17-dək Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə silahlı hücum zamanı 118 nəfər (uşaq, qadın, qoca) əsir götürülmüş, 33 nəfər ermənilər tərəfindən güllələnmiş, həmçinin öldürülən və yaralı halda olanları bir yerdə təsərrüfat quyusuna tökərək basdırmışlar. Əsir götürülənlərdən 68 nəfəri amansızlıqla öldürülmüş, 50 nəfəri isə böyük çətinliklə əsirlikdən azad edilmişdir. Azad olunanların 18 nəfəri aldıkları sağalmaz yaralardan sonra vəfat etmişdir. Əsirlikdə saxlanılanlara

qarşı vəhşi, vandalizm hərəketləri ilə davranılması, insanların başlarının kəsilməsi, diri-diri basdırılması, dişlərinin zorla çıxarılması, ac-susuz saxlanması, işgəncə verilərək öldürülməsi insanlığa qarşı törədilmiş ən ağır cinayət hadisəsi idi. Qaradağlı kəndində 2 ailənin hər birindən 4 nəfər öldürülmüş, 42 ailə öz başçısını itirmiş, 140-a yaxın uşaq yetim qalmışdı. Ümumilikdə əhalisi ermənilər tərəfindən əsl soyqırımına məruz qalmış bu kənddə 91 nəfər, yəni kənd sakinlərinin hər 10 nəfərindən biri qətlə yetirilmişdi.

***Xocalı soyqırımı – XX əsrin sonunda
ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata
keçirdiyi ən ağır cinayətdir***

XX əsrin sonunda ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı indiyədək bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş ən ağır cinayətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Xocalı faciəsi tarixi yaddaşlardan heç vaxt silinməyən Xatın, Liditsa, Oradur, Holokost, Sonqmi, Ruanda və Srebrenitsa kimi dəhşətli faciələrdən heç də fərqlənmir. Adları çəkilən hadisələr müharibələr tarixinə dinc əhalinin soyqırımı olaraq daxil olmuş və bütün dünyada geniş əks-səda doğurmuşdur.

Xocalı şəhəri Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində strateji əhəmiyyətli ərazi kimi ermənilərin işğalçılıq planlarına mane olurdu. Çünki Xocalı Xankəndidən 12 km şimal-şərqdə, Ağdam–Şuşa və Əsgəran–Xankəndi yollarının arasında yerləşirdi. Şəhərin əhəmiyyətini artıran səbəblərdən biri də Dağlıq Qarabağın yeganə hava limanının məhz burada yerləşməsi idi. Buna görə Ermənistan silahlı qüvvələrinin əsas məqsədi Xocalıdan keçən Əsgəran–Xankəndi yoluna nəzarət etmək və Xocalıda yerləşən aeroportu ələ keçirmək idi.

Bununla yanaşı, xüsusi qəddarlıqla həyata keçirilən Xocalı soyqırımının törədilməsi zamanı ermənilər Azərbaycanın bu qədim yaşayış məskəninin yer üzündən silinməsini qarşıya məqsəd kimi qoymuşdular. Çünki Xocalı Azərbaycanın qədim dövrlərinə aid ərazilərdən biri kimi tarix və mədəniyyət abidələri ilə seçilirdi. Azərbaycanlılardan ibarət 7 min nəfərdən çox əhalisi olan Xocalı (ərazisi: 926 kv.km) ermənilər yaşayan kəndlərin əhatəsində ən

böyük və qədim yaşayış məskəni olmuşdur. Burada qədim tarixi abidələr müasir dövrə qədər qalmaqda idi.

Məlumdur ki, Xocalı yaxınlığında bizim eradan əvvəl XIV-VII əsrlərə aid edilən Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinin nümunələri mövcud idi. 1992-ci ilin fevralında erməni silahlı qüvvələri keçmiş sovet ordusuna məxsus 366-cı motoatıcı alayın köməyi ilə Xocalı əhalisini vəhşicəsinə qırarkən soyqırımının ən iyrenc mərhələsi olan izi itirmək kimi mənfur hərəketlərə də əl atmış və Azərbaycan xalqı, eləcə də bəşəriyyət üçün nadir abidələr nümunəsi olan Xocalı abidələrini dağıtmışlar.

Hələ faciədən 4 ay əvvəl, yəni 1991-ci il oktyabrın sonundan şəhərə gedən bütün avtomobil yolları bağlanmış və Xocalı, faktiki olaraq, mühasirəyə alınmışdı. Bununla yanaşı, yanvarın 2-dən Xocalıya verilən elektrik enerjisi də kəsilmişdi. Beləliklə, artıq Xocalının Azərbaycanın digər bölgələri ilə bütün əlaqələri kəsilmiş, yalnız yeganə nəqliyyat vasitəsi vertolyot qalmışdı. Ancaq bir neçə ay sonra Xocalı ilə vertolyot əlaqəsi də kəsildi. Yəni 1992-ci il yanvarın 28-də Ağdamdan Şuşaya uçan Mİ-8 vertolyotu şəhərə çatmamış, Xəlfəli kəndinin üzərində Xankəndi tərəfindən raketlə partladıldı, içərisində olan 3 nəfər heyət üzvü və 41 sərnişin həlak oldu. Bundan sonra isə Ermənistan ordusu bir-birinin ardınca Yuxarı Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan sonuncu yaşayış məntəqələrini də işğal etdi. 1991-ci ilin sonunda Qarabağın dağlıq hissəsindəki 30-dan çox yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Tuğ, İmarət-Qərvənd, Sırxavənd, Meşəli, Cəmilli, Umudlu, Kərkicahan və digər strateji əhəmiyyətə malik azərbaycanlılar yaşayan kəndlər ermənilər tərəfindən yandırıldı, dağıdıldı və talan edildi.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri Xankəndidə yerləşən keçmiş SSRİ-nin 4-cü ordusunun 23-cü diviziyasına daxil olan 366-cı motoatıcı alayın 10 tankı, 16 zirehli transportoru, 9 piyada döyüş maşını, 180 nəfər hərbi mü-təxəssisi və xeyli canlı qüvvəsi ilə Xocalını mühasirəyə aldı. Ermənilər ən müasir silahlarla hücum edərək Xocalı şəhərini yerlə yeksan etdilər. Çoxsaylı ağır texnika ilə şəhər tamamilə dağıdılmış, yandırılmış və insanlar xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmişdi. Onların içərisində başları kəsilən, gözləri çıxarılan, dərisi soyulan,

diri-diri yandırılan və digər eybəcər və qorxunc şəklə salınanlar çoxluq təşkil edirdi.

Bu soyqırımı nəticəsində, rəsmi rəqəmlərə görə, 613 nəfər öldürülmüşdü ki, onlardan 63 nəfəri uşaq, 106 nəfəri qadın, 70 nəfəri isə qocalar idi. Bunların içərisində

- 8 ailə tamamilə məhv edilmişdir;
- 56 insan işgəncə ilə öldürülmüşdür;
- 27 ailənin yalnız 1 üzvü qalmışdır;
- 25 uşaq hər iki valideynini itirmişdir;
- 130 uşaq valideynlərindən birini itirmişdir;
- 230 ailə öz başçısını itirmişdir;
- 487 insan şikəst olmuşdur (onlardan 76 nəfər həddi-bülüğa çatmamışlardır);
- 1275 insan girov götürülmüşdür;
- 1165 insan girovluqdan azad edilmişdir;
- 150 nəfərin taleyindən indiyə kimi heç bir məlumat yoxdur.

Qüvvələr nisbəti qeyri-bərabər olan döyüşlərdən sonra Xocalıda olan özünümüdafiə qüvvələri son nəfərinə qədər vuruşaraq düşməne çox ciddi müqavimət göstərdilər. Bunun özü də o dövrdə şəhəri müdafiə edən insanların göstərdiyi ən böyük qəhrəmanlıq nümunəsi idi. Xocalıya hücum zamanı erməni kəndlərinin mühasirəsində qalmış şəhərin 3000 nəfərədək silahsız mülki əhalisi düşməndən xilas olmaq üçün şəhəri tərk etdi. Çox təəssüf ki, o dövrdə Xocalıya heç bir kömək olmadığından həmin əhalinin, demək olar ki, böyük bir hissəsi erməni vəhşiliyindən xilas ola bilmədi.

İstintaq materiallarından məlum olur ki, hücumu rəhbərlik edən və Ermənistanın müdafiə naziri olmuş Seyran Ohanyanın, eləcə də 366-cı alayın 3-cü batalyonunun komandiri Yevgeni Nabokixinin komandasında əlavə olaraq 50-dən çox erməni zabiti və giziri iştirak etmişdir.

Bununla yanaşı, erməni-rus birləşmiş silahlı qüvvələrinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı Xocalıda insanlığa sığmayan və misli görünməmiş qəddarlığı hadisədən az sonra dünyanın ən nüfuzlu mətbuat orqanlarının səhifələrində də öz əksini tapmışdır. Erməni lobbisinin geniş fəaliyyət göstərdiyi Fransada nəşr olunan "Valer ak-

tuel" jurnalı 14 mart 1992-ci il sayında ermənilərin ən müasir texnikası və muzzdlu dəstələri haqqında məlumat verərək yazırdı: "Bu "muxtar region"da erməni hərbi birləşmələri Yaxın Şərqdən gələnlərlə birlikdə ən müasir hərbi texnikaya, o cümlədən vertolyotlara malikdirlər. ASALA-nın Livanda və Suriyada hərbi düşərgələri və silah-sursat anbarları var. Ermənilər Qarabağ azərbaycanlılarını məhv etmiş, 100-dən çox müsəlman kəndində qırğın törətmişlər".

Bundan əlavə, Fransanın "Le Mond" qəzetinin 1992-ci il 14 mart tarixli sayında ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında deyilirdi: "Ağdamda olan xarici jurnalistlər Xocalıda qətlə yetirilmiş qadınlar və uşaqlar arasında başının dərisi soyulmuş, dırnaqları çıxarılmış üç meyit görmüşlər. Bu, azərbaycanlıların təbliğatı deyil, reallıqdır".

Ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri sağ qalmış xocalılıların dili ilə İngiltərənin "The Sunday Times" qəzeti 1992-ci il 1 mart tarixli sayında belə təsvir edirdi: "Erməni əsgərləri yüzlərlə ailəni qırdılar. Sağ qalanlar deyirlər ki, ermənilər 450-dən artıq azərbaycanlıyı güllələmişlər, onların da çoxu qadınlar və uşaqlardır. Yüzlərlə, bəlkə də minlərlə adam itkin düşmüşdür. Xocalıdan qaçan digər qadınlarla və uşaqlarla bir yerdə Ağdama gəlmiş Raziyyə Aslanova deyir ki, onlara ardı-arası kəsilmədən atəş açırdılar. İnsanları diri-diri yandırır, başlarının dərisini soyurdular. Dediyinə görə, əri, qayını və kürəkəni qətlə yetirilmiş, qızı isə itkin düşmüşdür". Bundan başqa, Ermənistan hərbi qüvvələrinin müasir hərbi texnika ilə Xocalıya genişmiqyaslı hücumu, eləcə də yüzlərlə ailəni məhv etməsi haqqında 1992-ci il fevralın 28-də "Washington Post" (ABŞ), martın 8-də "The Sunday Times" (London) qəzetlərinin və martın 25-də "Krua l'Eveneman" (Paris) jurnalının və bir sıra dövrü nəşrlərin səhifələrində də əsaslı faktlar vardır.

Hətta Rusiya mətbuatında da erməni qəddarlığını sübut edən məqalələr yer almışdır. Belə ki, "İzvestiya" qəzetinin 1992-ci il 13 mart tarixli sayında rus hərbiçisinin dili ilə aşağıdakı məlumat öz əksini tapmışdı: "Mayor Leonid Kravets: "Mən təpənin üstündə 100-ə yaxın meyiti gözlərimlə gördüm. Bir oğlanın başı yox idi,

hər yanda xüsusi qəddarlıqla öldürülmüş qadın, uşaq və qoca meyiti görünürdü". Ermənilərin Xocalıda törətdikləri vəhşilikləri faktlarla sübut edən Rusiyanın "Memorial" Hüquq Müdafiə Mərkəzinin məlumatında hətta dörd gün ərzində Ağdama Xocalıda qətlə yetirilmiş 200 azərbaycanlının meyitinin gətirildiyi, onlarca meyitin təhqirə məruz qalması faktının aşkar edildiyi gəstərilmişdi. Ağdamda 181 meyit (130 kişi və 51 qadın, o cümlədən 13 uşaq) məhkəmə-tibbi ekspertizasından keçirilmişdir. Ekspertiza zamanı müəyyən edilmişdi ki, 151 nəfərin ölümünə güllə yaraları, 20 nəfərin ölümünə qəlpə yaraları səbəb olmuş, 10 nəfər küt alətlə vurularaq öldürülmüşdür. Bundan əlavə, İngiltərənin "Financial Times" qəzeti 1992-ci il 14 mart tarixli sayında rus ordusunun tərkibində ermənilərin olması haqqında yazırdı: "General Polyakov bildirdi ki, 366-cı alaydan olan 103 erməni hərbi qulluqçusu Dağlıq Qarabağda qalmışdır".

Bununla yanaşı, keçmiş SSRİ-nin 366-cı motoatıcı alayının Xankəndidən çıxarılması zamanı 25 tank, 87 zirehli döyüş maşını, 28 piyada döyüş maşını, 45 artilleriya top sistemi ermənilərə qanunsuz verilmişdi. Belə ki, Xocalıya hücum zamanı 366-cı motoatıcı alayın 3-cü batalyonunda onlarca erməni zabiti və gizirinin iştirak etməsi istintaqla da sübuta yetirilmişdir. Xocalı soyqırımında izləri itirmək üçün 1992-ci il martın 2-də keçmiş sovet ordusuna məxsus 366-cı motoatıcı alay Gürcüstanın Vaziani şəhərinə köçürülmüş, martın 10-da isə həmin alay ləğv edilərək, şəxsi heyəti və hərbi texnikası başqa hərbi hissələrə paylanmışdı.

Həmin silahlı birləşmələr Xocalı sakinlərinə qarşı soyqırımı törədikən 111 nəfəri Xocalıda mühasirədən çıxıb qaçmağa müvəffəq olmuş Xocalı sakinlərini təqib edərək 16 nəfəri Kətik meşəsində, 130 nəfəri Naxçıvanik yolunda, 23 nəfəri Qaraqaya ətrafında, 23 nəfəri Dəhraz kəndi yaxınlığında, 8 nəfəri Şelli istiqamətində, 6 nəfəri Əsgəran asfalt yolunun 86-cı kilometrində və s. yerlərdə, əsir götürülənlərdən 18 nəfərini isə Əsgəran Rayon Daxili İşlər Şöbəsinə işgəncə verərək xüsusi amansızlıqla qətlə yetirmişlər. Meyitlərin xarici müayinəsi, məhkəmə-tibb ekspertizalarının rəyləri, mühasirədən çıxmağa müvəffəq olmuş Xocalı sakinlə-

rinin ifadələri ilə ermənilərin və 366-cı alayın hərbi qulluqçularının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri ağılsız işgəncə, vəhşilik faktları müəyyən edilmişdir.

Bu təcavüz zamanı Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və digər işğal olunmuş ərazilərində, həmçinin Ermənistanda saxlanılan azərbaycanlı əsir və girovlara dözülməz işgəncələr verilərək, onların bir qismi öldürülmüş və şikəst edilmişdir. 1988-ci ildən etibarən Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın digər işğal olunmuş ərazilərində, həmçinin Ermənistan ərazisində saxlanılan azərbaycanlı əsir və girovlara dözülməz işgəncələr verilməklə bir qisminin öldürülməsi və şikəst edilməsi, təxribat və terror aktlarının törədilməsi, əhalinin məcburi köçürülməsi, yaşayış məntəqələrində maddi sərvətlərin, tarixi mədəniyyət abidələrinin dağıdılması, habelə ermənilərin törətdikləri digər ağır cinayət faktları ilə əlaqədar prokurorluq və digər hüquq mühafizə orqanları tərəfindən cinayət işləri başlanmış, istintaq aparılmışdır.

İstintaqla müəyyən edilmişdir ki, Ermənistan silahlı qüvvələri və keçmiş SSRİ-nin Xankəndidə dislokasiya olunmuş 366-cı alayının hərbiçiləri ilə birlikdə törətdikləri bu əməldə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Məclisinin "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında" 1948-ci il 9 dekabr tarixli Konvensiyasında və Azərbaycan Respublikası CM-in 103-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş soyqırımı cinayətinin tərkibi vardır.

Həmçinin cinayət işi öyrənilərkən müəyyən edilmişdir ki, Xocalı soyqırımını həyata keçirən Ermənistanın hərbi birləşmələri, Dağlıq Qarabağdakı silahlı birləşmələr və keçmiş sovet ordusunun Xankəndidə yerləşən 366-cı alayının hərbiçiləri tərəfindən beynəlxalq hüquq normalarına da riayət edilməmişdir. Xüsusilə 1949-cu il 12 avqust tarixli "Döyüşən silahlı qüvvələrdə yaralıların və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında", "Hərbi əsirlərlə rəftar haqqında" və "Müharibə zamanı mülki əhalinin qorunması haqqında" Cenevrə konvensiyalarının müvafiq maddələrində nəzərdə tutulan döyüş əməliyyatlarında bilavasitə iştirak etməyən şəxslərə qarşı onların həyatına və şəxsiyyətinə qəsd etmək, o cümlədən hər hansı şəraitdə öldürmək, şikəst etmək, qəddarcasına rəftar etmək və

işgəncə vermək, girov götürmək, insan ləyaqətinə toxunmaq, təhqiramiz və alçaldıcı tərzdə rəftar edilməsi kimi hərəkətlərin qadağan olunması barədə tələblər kobud surətdə pozulmuşdur.

Xocalı soyqırımında iştirakı tam sübuta yetirilmiş 38 nəfər – 366-cı alayın hərbi qulluqçuları və digər şəxslərin Azərbaycan Respublikası CM-in soyqırımına görə məsuliyyət nəzərdə tutan 103-cü maddəsi, habelə sülh və insanlıq əleyhinə, müharibə cinayətlərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan CM-in 107-ci (əhalini deportasiya etmə və ya məcburi köçürmə), 113-cü (işgəncə), 115.4-cü (müharibə qanunlarını və adətlərini pozma) maddələri ilə nəzərdə tutulan cinayəti etməkdə təqsirləndirilən şəxs kimi cəlb olunmaları barədə qərarlar çıxarılmış, bəzələrində məhkəmələr tərəfindən həbs qətimkan tədbiri seçilmiş və beynəlxalq axtarışlarının həyata keçirilməsi üçün müvafiq sənədlər İnterpolun Azərbaycan Respublikası Milli Bürosuna göndərilmişdir.

İstintaq zamanı Xocalı soyqırımı ilə bağlı 2213 nəfər şahid və zərərçəkmiş şəxs qismində dindirilmiş, 800-dən artıq ekspertiza keçirilmişdir. 366-cı alayın həlak olmuş və yaralanmış hərbi qulluqçularının siyahısının təqdim edilməsi, hərbi texnikasının ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsi və ya onlara verilməsi, habelə azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin 366-cı alaya məxsus hərbi texnika ilə atəşə tutulması ilə əlaqədar məlumatların alınması və digər məsələlərlə bağlı Rusiya Federasiyası, Özbəkistan və Qazaxıstan respublikaları baş prokurorluqlarına hüquqi yardım göstərilməsi barədə təqdimatlar göndərilmişdir.

Xocalı soyqırımının törədilməsində iştirak etmiş 366-cı alayın 2-ci batalyonunun komandiri olmuş mayor Seyran Ohyanın (2016-cı ilin oktyabrına qədər Ermənistan Respublikasının müdafiə naziri vəzifəsində işləmiş), 366-cı alayın 3-cü batalyonunun komandiri olmuş Yevgeni Nabokixinin və qeyrilərinin iştiraklarını sübuta yetirən materialların toplanması və Azərbaycan Respublikası CM-in müvafiq maddələri ilə nəzərdə tutulan cinayətləri törətməkdə təqsirləndirilən şəxslər kimi cəlb olunmaları, eləcə də əsir və girovlarla amansız rəftar edərək onlara işgəncələr verməklə qəddarlıqla qətlə yetirmiş, habelə Meşəlidə, Qaradağlıda, Bağanı-Ayırında və digər yaşayış məntəqələrində soyqırımı, həmçinin

Azərbaycan millətindən olan yerli əhalinin qanuni yerləşdiyi yerlərdən məcburi surətdə didərgin salınaraq deportasiya etməklə xüsusilə ağır cinayətlər törətmiş şəxslərin müəyyən edilməsi istiqamətində istintaq-əməliyyat tədbirləri davam etdirilir.

Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətlərin dünyaya çatdırılması

Bütün dünyanın gözü qarşısında baş verən bu dəhşətli soyqırımının əsl mahiyyəti yalnız ümummillə lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə yenidən qayıtdıqdan sonra açıqlanmış, 1994-cü ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Xocalı soyqırımına siyasi-hüquqi qiymət vermişdir. Bundan əlavə, azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törədilmiş soyqırımı ilə əlaqədar ümummillə lider Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da imzaladığı fərmanla 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir.

2002-ci il fevralın 25-də ümummillə lider Heydər Əliyev Xocalı soyqırımının 10-cu ildönümü ilə əlaqədar Azərbaycan xalqına müraciətində bu amansız kütləvi qırğının tarixi-siyasi mahiyyətini göstərmişdir: "Xocalı faciəsi 200 ilə yaxın bir müddətdə erməni şovinist-millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı müntəzəm olaraq həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin davamı və ən qanlı səhifəsidir".

Hazırda bu soyqırımını törədənlərin ifşa olunması və beynəlxalq ictimaiyyətin geniş məlumatlandırılması Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Eləcə də Xocalı həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması, beynəlxalq aləmdə yayılması, həmçinin bu soyqırımına obyektiv qiymət verilməsi istiqamətində davamlı olaraq addımlar atılmışdır. Bu baxımdan Heydər Əliyev Fondu, xüsusilə onun prezidenti, UNESCO və ISESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın gördüyü işlər olduqca təqdirəlayiqdir. Belə ki, Fond bəşəriyyətin ən böyük faciələrindən olan Xocalı soyqırımı haqqında faktların dünyaya çatdırılması istiqamətində çox sistemli və ardıcıl fəaliyyət göstərir.

2007-ci il fevralın 26-da Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Brüsseldə təşkil olunan "Təcavüzün qurbanları" adlı foto və uşaq rəsmlərinin sərgisi də bu həqiqətlərin beynəlxalq aləmə çatdırılması işinin davamıdır. Fond soyqırımını haqqında həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması üçün həmin il fevralın 19-26-da Türkiyənin İstanbul və daha 25 vilayətində "Xocalı həftəsi" adlı tədbirlər proqramı çərçivəsində anım mərasimləri keçirilmişdir. Bundan başqa, Xocalı faciəsinin beynəlxalq aləmdə tanınması istiqamətində 2008-ci il fevralın 14-də Berlində keçirilmiş "Xocalı soyqırımını və 1915-ci il hadisələrindəki gerçəklər" adlı elmi konfrans da son dərəcə əhəmiyyətli olmuşdur.

Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Xocalı faciəsinin 20-ci ildönümü 2012-ci ildə dünyanın 100-dən artıq nöqtəsində qeyd olunmuşdur. Xocalı soyqırımına həsr olunmuş silsilə tədbirlər fondun hazırladığı təbliğat materialları əsasında həyata keçirilir. Hazırda Heydər Əliyev Fondunun ayrı-ayrı ölkələrdə geniş miqyasda təşkil etdiyi və faciənin həqiqətlərinin yayılmasına yönəldilmiş anım tədbirləri Leyla xanım Əliyevanın rəhbərlik etdiyi Rusiya Federasiyasındakı nümayəndəlik tərəfindən İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Əməkdaşlıq və Dialoq Uğrunda Gənclər Forumu (İƏT GF) çərçivəsində uğurla davam edir.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Xocalı faciəsini soyqırımını kimi tanıyan beynəlxalq təşkilatdır

2008-ci il mayın 8-də Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Şuşa şəhərinin işğal edilməsinin ildönümündə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Gənclər Forumunun mədəniyyətlərarası dialoq üzrə baş əlaqələndiricisi Leyla xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə "Xocalıya ədalət!" kampaniyası təsis edilmiş və 2009-cu ilin fevralından bu kampaniyaya start verilmişdir.

"Xocalıya ədalət!" Beynəlxalq İnformasiya və Təşviqat Kampaniyasının əsas məqsədi dünya ictimaiyyətini Xocalı soyqırımını ilə əlaqədar məlumatlandırmaq, qətliama beynəlxalq aləmdə mənəvi-siyasi qiymət verilməsinə və bu qanlı qırğının qurbanlarının xatirəsinin anılmasına nail olmaqdır. Hazırda faciənin mənəvi və

siyasi-hüquqi səviyyədə tanınmasına yönəlmiş bu kampaniya bir çox ölkələrdə uğurla həyata keçirilir. Bununla yanaşı, 2009-cu ilin iyulunda İƏT GF ilə İSESCO arasında imzalanmış anlaşma nəticəsində Xocalı faciəsi haqqında məlumatın İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü olan ölkələrin tarix dərslərinə salınması barədə razılıq əldə edilmişdir.

2010-cu il yanvarın 31-də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin Parlament İttifaqının (İƏT Pİ) Uqandanın paytaxtı Kampala şəhərində keçirilən və 51 ölkənin parlament heyətləri başçılarının iştirak etdiyi VI sessiyasında forumun təşəbbüsü ilə "İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Gənclər Forumu ilə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Parlament İttifaqı arasında əməkdaşlıq haqqında" qətnamə imzalanmışdır. "Xocalıya ədalət!" beynəlxalq kampaniyası çərçivəsində qəbul olunmuş qətnamədə Xocalı faciəsinə "Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən dinc əhəlinin kütləvi qətləməsi" və "İnsanlıq qarşı cinayət" kimi qiymət verilmişdir. Qətnamədə "Xocalıya ədalət!" beynəlxalq kampaniyasına həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə tam dəstək verməyə çağıran bənd də öz əksini tapmışdır. Bu, beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Xocalı faciəsini "insanlıq qarşı cinayət" kimi tanıyan ilk sənəddir.

2011-ci il yanvarın 19-da Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin paytaxtı Əbu-Dabidə İƏT Pİ Şurasının XIII sessiyasında "Xocalıya ədalət!" beynəlxalq kampaniyasına dəstək olaraq Xocalı faciəsini "insanlıq qarşı törədilmiş kütləvi cinayət" kimi tanımağa çağıran Əbu-Dabi Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. 2012-ci il yanvarın 31-də İƏT Pİ-nin üzvü olan dövlətlərin İndoneziyanın Palembang şəhərində keçirilən VII sessiyası "Xocalıya ədalət!" beynəlxalq kampaniyasını dəstəklədiyini bir daha təsdiq etmişdir. "Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistan Respublikasının təcavüzü" adlı son illər davamlı olaraq qəbul edilən qətnaməyə forumun təşəbbüsü ilə xüsusi bir bənd də əlavə olunmuşdur. Xocalı faciəsinə həsr edilən bölmədə qeyd edilir: "Konfrans üzv ölkələrin parlamentlərini 2012-ci ildən etibarən (faciənin 20 illiyi) 1992-ci il fevralın 26-da Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən dinc azərbaycanlı əhəliyə qarşı həyata keçirilən və soyqırımını xarakteri da-

şıyan kütləvi qırğını tanımağa çağırır və Xocalı qırğını törədənlərin məsuliyyətə cəlb olunmasını tələb edir".

Bu tanınma 2009-cu ildən həyata keçirilən "Xocalıya ədalət!" beynəlxalq kampaniyasının fəaliyyətinin məntiqi nəticəsi olmuşdur. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, münaqişə ilə bağlı qəbul edilmiş beynəlxalq sənədlər arasında bu qətnamədə ilk dəfə olaraq Xocalı faciəsinə soyqırımı aktı səviyyəsində siyasi-hüquqi qiymət verilmişdir. Nəzərə alsaq ki, İƏT Parlament İttifaqı öz sıralarında dünya parlamentlərinin dördübirini cəmləşdirən və ən böyük parlamentlərarası beynəlxalq qurumlardandır, onda bu qətnaməni Xocalı faciəsinin erməni millətçiləri tərəfindən Azərbaycan xalqına qarşı aparılan soyqırımı siyasətinin tərkib hissəsi kimi beynəlxalq səviyyədə tanınması və bu cinayəti törədənlərin hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün çox mühüm əhəmiyyətli bir sənəd kimi qiymətləndirmək olar.

2012-ci il noyabrın 15-17-də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Xarici İşlər Nazirləri Şurasının (İƏT XİNŞ) Cibutidə keçirilən 39-cu sessiyasında İƏT XİNŞ Xocalı faciəsinə ilk dəfə olaraq soyqırımı aktı kimi tanımışdır. İƏT XİNŞ üzvü olan ölkələri və İƏT-in qurumlarını kampaniyanın fəaliyyətində fəal iştirak etməyə və dəstək olmağa, bu soyqırımı aktının beynəlxalq və milli səviyyələrdə insanlığa qarşı cinayət kimi tanınması üçün səy göstərməyə çağırmışdır.

İƏT-in ali orqanı olan və təşkilatın dövlət və hökumət başçılarının iştirakı ilə 2013-cü il fevralın 6-7-də Misirin paytaxtı Qahirə şəhərində keçirilən 12-ci Zirvə Toplantısında Xocalı faciəsi soyqırımı aktı və insanlığa qarşı törədilmiş cinayət kimi tanınmışdır. 2013-cü il dekabrın 9-11-də Qvineyanın paytaxtı Konakridə keçirilmiş 57 ölkənin üzv olduğu İƏT XİNŞ-in 40-cı sessiyası Xocalı faciəsinə soyqırımı aktı kimi tanıdığı bir daha bəyan etmişdir. Qətnamə layihəsində "Xocalıya ədalət!" kampaniyasına dair xüsusi bənd yer almışdır. Həmin bənddə deyilir: "İƏT XİNŞ "Xocalıya ədalət!" beynəlxalq məlumat kampaniyasını alqışlayır və üzv dövlətlərdən bu soyqırımı aktının milli və beynəlxalq səviyyədə insanlığa qarşı cinayət kimi tanınması üçün kampaniyanın işində fəal iştirak etməyə və lazımı səylər göstərməyə çağırır".

2014-cü il fevralın 18-19-da İranın paytaxtı Tehrandə İƏT Pİ-nin Konfransının 9-cu sessiyasında "İƏT Parlament İttifaqı ilə İƏT GF arasında əməkdaşlıq" adlı qətnamədə növbəti dəfə Xocalı faciəsi "soyqırımı aktı və insanlığa qarşı törədilmiş cinayət" kimi qiymətləndirilmişdir. 2015-ci il mayın 27-28-də İƏT XİNŞ Xocalı faciəsinin soyqırımı aktı olduğunu bir daha təsdiqləmişdir. Şuranın Küveytdə keçirilən 42-ci sessiyasında qəbul edilən qətnamədə üzv dövlətlər və İƏT qurumları "Xocalıya ədalət!" kampaniyasında fəal iştirak etməyə çağırılır, həmçinin Xocalı faciəsinə törədənlərin məsuliyyətə cəlb olunmalarının vacibliyi bildirilir.

2016-cı il yanvarın 25-də İƏT Pİ-nin 11-ci konfransında "İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Gənclər Forumu ilə İƏT Pİ arasında əməkdaşlıq" adlı yekdilliklə qəbul edilən qətnamədə Xocalı faciəsi soyqırımı aktı və insanlığa qarşı cinayət kimi tanınmışdır. Qətnamədə həmçinin Xocalı soyqırımını törədən cinayətkarların cəzalandırılması üçün İƏT-ə üzv ölkələrin parlamentlərini zəruri addımların atılmasına çağıran müddəə öz əksini tapmışdır.

"Xocalıya ədalət!" kampaniyasının fəaliyyətinin 10 ili tamam olur. Bu müddət ərzində kampaniyanın qarşıya qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün İKTGF müxtəlif səviyyələrdə geniş iş aparmışdır. Bu baxımdan Xocalı soyqırımına beynəlxalq səviyyədə hüquqi-siyasi və mənəvi qiymətin verilməsinə nail olmaq üçün Gənclər Forumu faciənin beynəlxalq sənədlərdə insanlığa qarşı cinayət və soyqırımı kimi tanınmasını kampaniya çərçivəsində əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirmişdir. Ötən illər ərzində aparılan iş nəticəsində İƏT çərçivəsində bütün səviyyələrdə, o cümlədən İƏT-in ali orqanı olan dövlət başçılarının sammitində Xocalı faciəsi soyqırımı aktı və insanlığa qarşı cinayət kimi tanınmışdır.

Xocalı faciəsinin beynəlxalq aləmdə soyqırımı kimi daha geniş tanınması

Soyqırımının tanınılması və qətliama siyasi qiymət verilməsi istiqamətində görülən işlər artıq daha ciddi nəticələr verməkdədir. Belə ki, Xocalı soyqırımının 14-cü, 15-ci və 16-cı ildönümü Tür-

kiyədə, Rusiyada, Almaniyada, ABŞ-da, Ukraynada, Qazaxıstanda, Gürcüstanda, Küveytdə və dünyanın bir çox ölkələrində qeyd olunmuşdur. 2005-2007-ci ilin fevral aylarında Türkiyə Böyük Millət Məclisinin xüsusi iclaslarında Xocalı soyqırımı ilə bağlı məsələ geniş müzakirə olunmuşdur. 2011-ci il fevralın 19-dan 26-dək isə Türkiyənin ayrı-ayrı şəhərlərində "Xocalı həftəsi" adlı tədbirlər proqramı çərçivəsində müxtəlif anım mərasimləri, aksiyalar keçirilmiş və bu tədbirlər hər il davam etdirilir. Dünyanın bir sıra şəhərlərində də artıq bu tədbirlər geniş miqyas almışdır.

Xocalı soyqırımının ABŞ-da tanınması istiqamətində ilk addım 2010-cu il fevralın 25-də atılmışdır. Həmin gün Massaçusets ştatının Nümayəndələr Palatası Xocalıda qırğın törədilməsi faktının tanınması haqqında qətnamə qəbul etmişdir. 2011-ci il iyunun 11-də isə ABŞ-ın Texas ştatı Ermənistan tərəfindən Xocalıda çox ağır cinayət törədilməsi faktını tanımışdır. Ştatın Nümayəndələr Palatası tərəfindən qəbul edilmiş 535 nömrəli qətnamədə Azərbaycanın Xocalı şəhərinin dinc sakinlərinin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən qırğına məruz qalması pislənilir. Bu prosesin davamı olaraq 2012-ci il fevralın 22-də Nyu Cersi ştatı, daha sonra isə Corciya ştatı Xocalı qətliamı ilə bağlı qətnamə qəbul etmişdir. Corciya ştatının Nümayəndələr Palatasında 1594 sayılı qətnamə Azərbaycan və türk diasporlarının həyata keçirdikləri kampaniya nəticəsində qəbul edilmişdir. 2012-ci il martın 23-də isə daha bir Amerika ştatı – Men ştatının Nümayəndələr Palatası Xocalı soyqırımının 20-ci ildönümü ilə əlaqədar qətnamə qəbul etmişdir.

Xocalı soyqırımının beynəlxalq aləmdə tanınması 2013-cü ildə daha geniş vüsət aldı. Belə ki, yanvarın 28-də Nyu Meksiko ştatının əvvəlcə Senat, sonra isə Nümayəndələr Palatasında Xocalı soyqırımının tanınmasına dair qətnamə qəbul edilmişdir. Bunun ardınca ABŞ-ın Arkanzas ştatının Nümayəndələr Palatası fevralın 8-də, Senatı isə fevralın 11-də, fevralın 25-də isə Missisipi ştatı Xocalı soyqırımına dair qətnamələr qəbul etmişlər. Daha sonra martın 4-də Oklahoma ştatı, 8-də İndiana ştatı, 18-də Pensilvaniya ştatının Baş Assambleyası və Tennesi ştatının Qanunverici Orqanının Nümayəndələr Palatasında, aprelin 3-də Vest Virciniya ştatının Qanunverici Orqanının Nümayəndələr Palatasında Xocalı fa-

ciəsinin 21-ci ildönümü ilə bağlı qətnamə qəbul edilmiş, mayın 3-də isə Konnektikut ştatının Baş Assambleyası Xocalı qətliamını rəsmən tanımışdır.

2015-ci ilin fevralında Arizona ştatının Senatı (yuxarı palata) Xocalı hadisələrini soyqırımı kimi tanıyan qətnamə qəbul etmiş, mart ayında isə Yuta ştatının qubernatoru tərəfindən Xocalı qətliamının tanınması ilə bağlı sənəd imzalanmışdır. 2016-cı ildə ABŞ-ın Nebraska, Havay, Montana və Aydaho ştatları Xocalı soyqırımının tanınması ilə bağlı xüsusi bəyannamə imzalamış və bununla da ABŞ-da Xocalı soyqırımını tanıyan ştatların sayı 21-ə çatmışdır.

2011-ci il dekabrın 20-də Meksika Konqresinin Deputatlar Palatası erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğalını, xüsusilə də Xocalıda soyqırımı törədilməsini kəskin pisləyən qərar qəbul etmişdir. 2012-ci il fevralın 1-də Pakistan Senatı Xocalı soyqırımının tanınması barədə qətnamə qəbul etmişdir. Qətnamədə Xarici əlaqələr komitəsi ermənilər tərəfindən mülki əhaliyə qarşı törədilmiş soyqırımını pisləmişdir. Latın Amerikasının ölkələri arasında Meksikadan sonra Kolumbiya Senatı da 2012-ci il aprelin 23-də Xocalıda baş verən hadisələrə soyqırımı kimi qiymət vermişdir. Bütün bunlarla yanaşı, may ayının 28-də İordaniya Senatı Xocalı soyqırımı ilə əlaqədar bəyanat qəbul etmiş, iyunun 13-də Peru parlamenti, iyulun 30-da isə Kolumbiya Konqresinin Nümayəndələr komitəsi də Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Xocalı soyqırımına dair qərarlar qəbul etmişdir. Bunun ardınca həmin il avqustun 13-də Panama Milli Assambleyasında "Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin işğal edilməsi"nə dair 4 sayılı qətnamə qəbul edilmişdir. Sənəddə azərbaycanlılara qarşı Xocalıda təcavüzkar ölkə tərəfindən törədilmiş soyqırımı qətiyyətlə pislənilmiş, həmçinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum dörd qətnaməsinə əməl edilməsi üçün Ermənistan Respublikası hökumətinə çağırış ifadə edilmişdir.

2014-cü il yanvarın 17-də Honduras Milli Konqresi Azərbaycan ərazilərinin işğalı və Xocalı soyqırımını tanıyan 333-2013 sayılı qərar qəbul etmişdir. Honduras Milli Konqresinin qəbul etdiyi bu qərar Konqresin prezidenti və katibləri tərəfindən təsdiq

edilmiş, 2014-cü ilin 24 yanvar tarixində Honduras Respublikasının Prezidenti və xarici işlər naziri tərəfindən təsdiq edildikdən sonra 2014-cü ilin 13 fevral tarixində ölkənin rəsmi mətbuat orqanı olan "The Gazette" mətbu orqanında dərc edilərək qüvvəyə minmiş və ölkənin qanunu statusunu almışdır. 2014-cü il sentyabrın 1-də Sudan Respublikası Milli Assambleyasının Xarici əlaqələr komitəsinin qəbul etdiyi sənəddə 1992-ci ilin fevralında Xocalı şəhərində mülki Azərbaycan əhalisinə qarşı Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən törədilmiş qətlə soyqırımı aktı və insanlığa qarşı cinayət kimi tanınmışdır. Sənəddə Xocalıda mülki insanların öldürülməsi və Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü pislənir və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinə istinad olunaraq, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal edilmiş Azərbaycan ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilir. Eyni zamanda, sənəddə Xocalı soyqırımı qurbanlarının və onların qohumlarının mənəvi və maddi itkilərə görə ədalətli və hüquqi əsasda təzminat almaq hüququ da tanınır.

Xocalı soyqırımının dünya miqyasında tanıtılması istiqamətində ardıcıl fəaliyyət bundan sonra da davam etdirilmiş və məsələ Avropa ölkələrinin parlamentlərində də müzakirə olunaraq siyasi sənədlər qəbul edilmişdir. 2013-cü il fevralın 12-də Rumıniya parlamentində Demokrat Liberal Partiyası fraksiyası tərəfindən "Dağlıq Qarabağ münaqişəsi" adlı siyasi bəyanat verilmişdir. Siyasi bəyanatı sözügedən fraksiyadan deputat Luçian Militaru parlamentin kürsüsündən səsləndirmiş və Xocalı şəhərində xüsusi amansızlıqla azərbaycanlılara qarşı qırğın törədildiyini qeyd edərək soyqırımı qurbanları haqda məlumat vermiş, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən bu aktın insanlıq əleyhinə cinayət kimi tanınmasının vacibliyini vurğulamışdır.

Çexiya Respublikası Avropa İttifaqının üzvləri arasında dinc Xocalı sakinlərinin qətləməsinə görə Ermənistanı rəsmən pisləyən və bu hərəkətləri insanlığa qarşı cinayət kimi tanıyan ilk dövlət olmuşdur. 2013-cü il fevralın 7-də ölkənin ali qanunvericilik orqanının Deputatlar Palatasının Beynəlxalq əlaqələr komitəsi 21 il əvvəl "erməni hərbi bölmələri tərəfindən Azərbaycanın işğal olun-

muş Xocalı şəhərində 613 müdafiəsiz dinc sakinin vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi ilə törədilmiş qırğına görə" adlı qətnaməni yekdilliklə qəbul etmişdir. Çexiya bu qətnamə ilə Dağlıq Qarabağ regionunu Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsi kimi, Ermənistanı isə bu ərazini işğal etmiş, Xocalıda ən ağır cinayətin törədilməsində təqsirkar olan dövlət kimi tanıdığını bir daha rəsmən təsdiq etmişdir.

Daha sonra Bosniya və Herseqovinanın Parlament Məclisinin Xalqlar Palatasının 2013-cü il fevralın 26-da keçirilən iclasında mütləq səs çoxluğu ilə Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və Xocalı soyqırımına dair rəsmi sənəd – "Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün tanınması və hörmət olunması" adlı qətnamə qəbul olunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, 2015-ci il yanvarın 29-da İsrail Prezidenti Reuven Rivlin BMT-nin Baş Məclisində Beynəlxalq Holokost Qurbanlarını Anma Günü ilə əlaqədar keçirilən tədbirdəki çıxışında dünyada törədilən soyqırımları və kütləvi qətlər barədə danışarkən Xocalı soyqırımını da qeyd etmişdir.

2017-ci il yanvarın 11-də Cibuti Respublikasının Milli Assambleyasının (parlament), fevralın 2-də isə Pakistan İslam Respublikasının Milli Assambleyası Xarici əlaqələr üzrə daimi komitəsinin qəbul etdiyi qətnamələrdə Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı qeyd edilir. Sənədlərdə 1992-ci il fevralın 26-da Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın Xocalı şəhərində dinc əhaliyə qarşı törədilmiş qətlə soyqırımı aktı və insanlıq əleyhinə cinayət kimi tanınır, günahkarların müvafiq beynəlxalq qanunlara uyğun olaraq cəzalandırılmalı olduğu bəyan edilir. Qəbul edilən sənədlərdə BMT Baş Assambleyasının və Təhlükəsizlik Şurasının, eləcə də digər beynəlxalq təşkilatların Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasına dair qətnamələrinin yerinə yetirilməsi tələb edilir. Eyni zamanda, sənəddə beynəlxalq ictimaiyyət və beynəlxalq təşkilatlar bu qərarların yerinə yetirilməsi üçün Ermənistanı təzyiq göstərməyə çağırılır.

Beləliklə, Xocalı soyqırımının tanıtılması və soyqırımına siyasi qiymət verilməsi istiqamətində görülən işlər artıq daha ciddi

nəticələr vermiş və bu proses genişlənməkdə davam edir. Heç şübhəsiz, bütün bunlar Azərbaycan dövlətinin apardığı mühüm işlərin nəticəsidir və Ermənistanın ölkəmizə qarşı təcavüzünün dünya ictimaiyyətinə çatdırılması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ermənistan dövlətinin yürütdüyü təcavüzkar siyasət artıq 26 ildir ki, dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında həyata keçirilir. Monoetnik dövlət yaratmağa nail olan Ermənistan rəhbərliyi silahlı təcavüz nəticəsində Dağlıq Qarabağı (4,4 min km), bu bölgənin hüduqlarından kənarında yerləşən Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını işğal etmişdir. Bütün bu ərazilər ermənilər tərəfindən etnik təmizləməyə məruz qalmışdır. Belə ki, Ermənistanın ərazi iddiası obyektı olan Dağlıq Qarabağın erməni icmasının "öz müqəddəratını təyin etmək" cəhdi kimi qələmə verdiyi bu proses Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən 1 milyondan çox əhalinin (ümumi əhalinin 15%-i) öz torpağında qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsinə gətirib çıxartdı.

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, ermənilərin həyata keçirdiyi bu işğalçılıq siyasəti kütləvi qırğınlarla müşayiət olunmuşdur. Belə ki, 1988-1993-cü illərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 20000 nəfərdən çox azərbaycanlı həlak olmuş, 100 000 nəfərdən çoxu yaralanmış, 50 000 nəfər isə müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil olmuşdur. Eyni zamanda, dövlət terrorizmi və soyqırımı siyasəti yeridən Ermənistan və işğal olunmuş ərazilərdəki separatçı rejim tərəfindən ümumilikdə müxtəlif səpkili (sərnişin avtobuslarında, sərnişin və yük qatarlarında, Bakı Metropolitenində, hava nəqliyyatında, sərnişin daşıyan dəniz bərəsində, yaşayış məntəqələrində, mülki və dövlət obyektlərində) 373 terror aktı törədilmişdir ki, nəticədə 1200 nəfər həlak olmuş, 1705 nəfər yaralanmışdır.

Hazırda Azərbaycan ərazisinin 20%-i Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır. İşğal nəticəsində 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, 22 muzey və 4 rəsm qalereyası, tarixi əhəmiyyəti olan 9 saray, nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min muzey sərvi və eksponatı, 44 məbəd və 9 məscid dağıdılmış, talan edilmiş və yandırılmışdır. Bundan əlavə, 927 kitabxanada 4,6 milyon kitab və qiy-

mətli tarixi əlyazmalar məhv edilmişdir. Sonadək dəqiqləşdirilməmiş məlumata görə, mənəvi-psixoloji zərbələrdən əlavə, Azərbaycan iqtisadiyyatına təxminən 320 mlrd. ABŞ dollarından çox ziyan dəymişdir.

Beynəlxalq hüquqa görə, soyqırımı sülh və insanlıq əleyhinə yönələn əməldir və ən ağır cinayət hesab edilir. Bu barədə BMT Baş Məclisinin 1948-ci il 9 dekabr tarixli 260 (III) sayılı qətnaməsi qəbul edilmiş və 1951-ci il yanvarın 12-dən qüvvəyə minən "Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması" Konvensiyasında soyqırımı cinayətinin hüquqi əsası təsbit olunmuşdur. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü zamanı həmin konvensiyada təsbit edilmiş soyqırımı cinayətini təşkil edən bütün əməllər azərbaycanlılara qarşı tətbiq olunmuşdur. Ermənistanın bu cinayətkar siyasətinin davamlılığını sübut edən faktlardan biri də budur ki, təkcə XX əsrdə azərbaycanlılar 4 dəfə – 1905-1906-cı, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü və nəhayət, 1988-1993-cü illərdə erməni millətçiləri tərəfindən törədilən soyqırımı və etnik təmizləmələrə məruz qalmışlar.

Yuxarıda göstərilən faktlar işğalçı Ermənistanın təcavüzkar siyasətini ifşa edir. Ona görə də Azərbaycan dövləti bu konvensiyanı rəhbər tutaraq Ermənistan Respublikasına qarşı BMT-nin Beynəlxalq Məhkəməsində iddia qaldırmaq üçün bütün hüquqi əsaslara malikdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Xocalı soyqırımının iyirminci ildönümü haqqında imzaladığı sərəncamda deyilir: "Azərbaycanlılara qarşı erməni şovinist dairələrinin XIX-XX əsrlərdə mərhələ-mərhələ həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi olan Xocalı soyqırımı haqqında həqiqətlər dünya ictimaiyyətinə, xarici ölkələrin parlamentlərinə çatdırılmalı, Azərbaycan xalqının və ümumən insanlığın əleyhinə yönəldilmiş bu son dərəcə ağır hərbi cinayət beynəlxalq miqyasda öz hüquqi-siyasi qiymətini almalıdır".

ƏLİ HƏSƏNOV,

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İctimai-siyasi məsələlər üzrə köməkçisi-şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, professor

Hər insanın həyatı, əslində, bir roman mövzusudur, deyiblər. Həm də yaşadığı dövrün aynasıdır. Və əgər eyni qisməti bölüşən çoxsaylı insanların bənzər taleləri, oxşar sevinc və xatirələri, yaxud kədərləri, faciələri qələmə alınarsa, bu, nəticə etibarilə mənsub olduqları xalqın da həyatının müəyyən dövrünü əks etdirər...

26 il öncə baş verən Xocalı soyqırımından salamat çıxmış insanların taleyi də faciəli romandır desək, heç də yanılmırıq. Onların yaşadıkları itkiləri, məşəqqətləri, hələ də davam edən izzətləri bir yərə toplayanda isə bu, artıq bütöv bir xalqın məruz qaldığı soyqırımının təsdiqinə çevrilir...

İllər keçəcək və erməni işğalçılarının Xocalıda törətdikləri vəhşiliklər haqqında yazılanlar tarixin ən dəqiq, ən səhih səhifələri kimi öyrəniləcək, tədqiq ediləcəkdir. Demək, bu qanlı soyqırımını öz yaddaşında yaşadanları danışdırmalıyıq, dedikləri əsasında bu tarixi yazmalıyıq...

Elə bir Xocalı sakini yoxdur ki, o müdhiş gecədə doğmasını, əzizini itirməsin. Özü də birini yox, beşini, onunu, əllisini... Əsirliyin fəlakətini yaşaməsın... Hələ illər boyu dişlə-dırnaqla qurduqları xanimanlarının əllərindən zorla alınmasını, yandırılan, dağıdılan, xarabalığa çevrilən yurd-yuvalarını demirik. Odur ki, xocalılılar hələ də təsəlli tapa bilmirlər, hər gün, hər an vətən deyib sızlayırlar. Xocalı deyəndə nə düşünürlər, nələri və kimləri xatırlayırlar? Bu, onlar haqqında yazılan qeydlərdən aydın görünəcək.

Xocalı acıları unudulan deyil! "Zaman bütün yaraları sağaldır", "Torpağın üzü soyuq olur" deyilsə belə...

Xocalının həmsöhbət olduğumuz 45 sakininin hərəsinin öz həyat hekayəti, ürək dağlayan naləsi var...

Söz onlarındır, Xocalı soyqırımının şahidlərinin...

Xocalı şahidləri danışır

Üç övladım gözümün qarşısında dondu, soldu...

*İsaq Ağayarov və Sədaqət Hüseynovanın yaşadıkları
Xocalı müsibətləri həm də sədaqətin,
sevginin və mənəvi bütövlüyün sınağı oldu*

Onlar 1980-ci ildə evlənmişdilər. Ulduzları barışmışdı, gözəl yuva qurmuş, isti ailə ocağı yandırmışdılar. Bu xoşbəxt cütlüyün üç fidan balası vardı. Nəbi 11, Sevinc 8, Raman 7 yaşında idi. Cavan ailə İsaqın valideynləri ilə birlikdə yaşayırdı.

1988-ci ildən başlayaraq bütün Xocalı sakinləri çox çətinliklər çəkildilər. İstər ərzaq sarıdan, istərsə də daim vahimə, səksəkə içində yaşamaqdan.

1992-ci ilin fevralında Xocalıda vəziyyət lap kəskinləşəndə qayınanası təkid edir ki, Sədaqət uşaqları da götürüb vertolyot meydançasının yaxınlığında yaşayan bacısıgilə getsin. Çünki fürsət düşən kimi burada vertolyota minib Xocalıdan çıxmaq, uşaqları xilas etmək şansı yarana bilərdi. O zaman İsaq gecə-gündüz postda, ön mövqedə keşik çəkirdi. Beləliklə, bir ailə üç hissəyə parçalanmışdı.

– Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə tankların, pulemyotların tək cə atəşindən yox, səsindən, nəriltilisindən də yer-göy titrəyirdi. Ev sanki bu dəqiqə uçub töküləcəkdə. İçeridə işıq yandırmırdı, bayırda yer qarla örtülü idi, – Sədaqət xanım astadan, az qala pıçiltı ilə danışır.

Elə bil hıçqırığının onu boğacağından qorxur. Bir də ki, İsaq bu söhbətləri eşitməməlidir. Çünki onun əsəbləri çox gərgindir. Bu barədə eşidəndə, yaxud danışanda kişinin halı dəyişir. Ona görə də Sədaqət göz yaşını siləsilə qalxıb üstəlik ev sahibinin oturduğu otağın qapısını da möhkəm bağlayıb söhbətinə davam edir: – İki bacı bir-birimizin üzünə baxdıq və heç nə demədən elə baxışlarımızla bir-birimizi başa düşdük. Çıxmaq lazım idi.

Beləcə iki qadın yeddi uşaqla yola çıxır. Qar-qar çayına üz tuturlar. Uşaqları qucaqlarına alıb çaydan keçirirlər. Bundan sonra əlçatmaz-ünyetməz, səmti-istişaməti bilinməyən, fəlakət və faciə dolu bir yol başlanır.

O vaxt Sədaqətin 33 yaşı vardı. Sara ondan iki yaş böyük olan bacısı idi. Xocalıda doğulub böyümüşdülər. Hansı səmtdə hansı bölgənin yerləşdiyini də yaxşı bilirdilər. O müdhiş gecədə Ağdam tərəfə yollanırlar. Lakin qaranlıq və şaxta onları necə karıxdırırsa, hava işıqlaşanda az qala Xankəndiyə çatdıqlarını görürlər. Yolu dəyişəndən sonra böyük bir dəstə ilə rastlaşıb ona qoşulurlar. Abdal-Gülablıya çatmağa az qalmış ermənilərin atəşlərinə məruz qalırlar.

Öndə gedən cavan oğlanlar, kişilər işarə ilə bildirirlər ki, irəliyə gəlməyin. Bununla belə, vəhşiləşmiş erməni dığaları günahsız insanları gülləbaran edir. Bacılar uşaqların və özlərinin salamat qaldıqlarına şükür edib ara sakitləşəndən sonra yenidən yola düzəlirlər. Onlar artıq beş gün beş gecə idi ki, ac-susuz çöllərdə, meşələrdə idilər.

Qan qarın üstü ilə şırım açaraq arx kimi axırdı. İki qadın və yeddi uşaq qanlı izlərin üstü ilə addımlayaraq irəliləyirdilər. Və bundan sonra elə olaylar baş verdi ki, onları sözlə ifadə etmək çətindir.

Uşaqlar yemək, su istəyirdilər. Tez-tez soruşurdular ki, bəs atamız hamı? Niyə gəlib bizə kömək etmir?

Bu zaman Sədaqətin həyat yoldaşı İsaq başqa bir səmtdə faciə yaşayırdı. O, evə dönəndə Sədaqət artıq uşaqları da götürüb Saragilə getmişdi. İsaq atasını qabağa salıb anasını kürəyinə götürərək odun-alovun içindən birtəhər çıxır. Var-gücünü toplayıb irəliyə gedir, anasını belindən düşürüb geriye qaydır, qız-gəlinə, uşaqlara irəliləməkdə kömək edir və yenidən irəli qaçıb anasını kürəyinə götürür.

Sədaqət o günlərin hər anını ürəyinin daxili fəryadı ilə xatırlayır:

– Biz pərən-pərən düşmüşdük. Bilirdim ki, İsaqın macalı olsa, mütləq özünü bizə çatdırar. Amma uşağı necə başa salasan?.. Taqətdən düşmüş bacım birdən-birə qarın üstünə çökdü. Ona yalvardım ki, Sara, qalx, uşaqları bu zülmədən qurtaraq. Onu qaldırmağa çalışdım. Amma artıq gec idi... Bundan sonra təbiətin və tələyin amansız şaxtası mənim gözümün

Sədaqət Hüseynova

qarşısında ömür çiçəyimin üçünü də soldurdu. Bacımın üç ciyərpərəsi da kol dibində donub qalmışdı. Son gücümü toplayaraq Saranın salamat qalmış böyük qızının əlindən tutub irəliləməyə çalışdım. Bundan sonra nələr olduğu yadımda deyil. Gözümü açanda özümü Ağdam hospitalında gördüm.

Daha sonra Sədaqət M.Mirqasımov adına Respublika Klinik Xəstəxanasına gətirirlər. Orada ayaqlarını əməliyyat edirlər. Sədaqət bu əməliyyatın nədən ibarət olduğunu bilmir. Lakin əməliyyatdan bir-iki gün sonra xəstəxanada çəkiliş aparan Türkiyə jurnalistləri həkimdən xahiş edirlər ki, Sədaqətin ayaqlarını onlara göstərsin. Həkim mələfəni qaldıranda Sədaqət görür ki, don vurmuş barmaqlarını kəsiblər...

Danışdıqca Sədaqət o günləri sanki təzədən yaşayır:

– Artıq iki ay idi xəstəxanada müalicə olunurdum. Bir gün tibb bacısı gəlib dedi ki, səni dəhlizdə bir kişi gözləyir. İsaq idi, mənə çox çətinliklə axtarıb tapmışdı. Ondən xahiş etdim ki, çıxıb getsin. Üzünə də baxa bilmirdim. Elə bilirdim bundan sonra bizim birgə həyatımız artıq mümkün deyil. Nə gizlədim, mənə elə gəlirdi ki, barı tükənmiş, qol-budağı kəsilmiş bir ağacam, kötüycən qurumuşam.

Lakin İsaq bu təklifi yaxına belə buraxmaq istəmir. Deyir ki, nə danışsən, mən səni heç vaxt tək qoymaram! Bu müharibə elliklə hamımız üçün gəlib, tək ikimizin faciəsi deyil. Bundan sonra İsaq hər gün xəstəxanaya gəlir. Sədaqət öz dediyini, İsaq da öz dediyini təkrar edir.

Sədaqət, nəhayət, ömür-gün yoldaşının sədaqəti qarşısında ram olduğunu söyləyir:

– Xəstəxanadan təzəcə çıxmışdım. Sağ qalmış qohumlarımla bir yerdə idim. Bir də gördüm ki, qayınanam, qayınatam, bir neçə nəfər ağsaqqal və həyat yoldaşım birlikdə qaldığımız yerə gəlirlər. Hamı susurdu. İsaq ağsaqqallardan üzr istəyib üzünü mənə tutdu. Dedi ki, Sədaqət, sonluğuşu ağlagəlməz faciə ilə bitən 12 illik ailə həyatımızı qorxunc bir yuxu kimi arxada qoyub sənənlə təzədən evlənmək istəyirəm.

Beləliklə, ailənin sağ qalan üzvləri yenidən birləşərək Naftalan şəhərində sanatoriyada məskunlaşırlar. 1993-cü ildə onların bir körpəsi dünyaya göz açır. Uşağuşa Xocalıda itirdikləri 7 yaşlı balaca şəhid Ramanın adını verməklə ailə ruhu mələk kimi göylərə çəkilmiş üç nakam övladının iyini ondan almağuşa çalışır. Beləliklə, evdə bir oğuş böyüməyə başlayır. Üç il sonra isə Ramanın bacı payı da dünyaya gəlir. İndi Arzu artıq gəlin köçüş. Raman da evlənilib.

Hazırda ailə Goranboy rayonunun ərazisində qaçqınlar və məcburi köçkүнlər üçün tikilmiş çoxmərtəbəli evlərdən ibarət məhəllədə məskunlaşıb. Sədaqət xanım və İsaq kişi nəvə arzusu ilə yaşayırlar.

Vaxt gələcək, bu kökdən yeni-yeni pöhrələr qalxacaq, budaqlar şaxələnəcəkdir. Doğma torpağuşa sevgi, müqəddəs ruhlara ehtiram bu ailənin övladlarını mütləq Xocalıya aparacaq.

Orada axıdılan günahsız qanlar, törədilən soyqırımı üçün isə erməni faşistləri dünya durduqca tarix və Haqq qarşısında cavabdeh olacaqlar. Etdikləri qəddarlıqlar və cinayətlər onları əsrdən-əsrə nəsil-nəsil izləyəcəkdir. Çətin ki, belələrinin ölü doğulmuş vicdanı nə vaxtsa oyana. Amma zaman onlara öz cəzasını verəcəkdir.

Ərimi, oğlumu, iki qardaşımı itirdim...

*Fitat Məmmədovanın ailəsinin taleyi faciə ilə yanaşı,
qəhrəmanlığı əks etdirir*

...Həyat yoldaşı, bir övladı, iki qardaşı və bir qardaşı oğlu Xocalıda faciəli şəkildə şəhid olub. Anası isə əsirlikdə ağır əzablara dözüb. İçində qaysaq bağlayan bu dəhşətli yara Xocalı sakini Fitat Məmmədovanı hər an sızladır. Faciənin baş verdiyi gecədən illər ötdükcə həmin sızıntı daha da sərtləşir. Tək bir təsəllisi və istəyi var: torpaqlarımız tez bir zamanda geri qaytarılsın. Çünki doğmalarının qanı o torpağa tökülüb, həyatının sonuna bircə gün də qalsa, öz torpağına qayıtmaq, orada ölmək istəyir. “Heç bir şey, heç bir yer Xocalını əvəz edə bilməz, – deyir. – Oraya qayıtsaq, şəhidlərimizin ruhu şad olar, heç olmasa, yetimlərimiz öz torpağımızın üstündə yaşayalar”, – deyə özünü ovundurur...

Qardaşımın alnından vurdular

Fitat Məmmədova 1960-cı ildə Xocalı şəhərində anadan olub. Orada böyüyüb. Ailədə 8 övlad – 6 qardaş, 2 bacı olublar. Ailə faciədən sonra uzun müddət Naftalanda məskunlaşıb, hazırda isə Goranboy rayonunda Xocalı qaçqınları üçün tikilib istifadəyə verilmiş binada yaşayırlar. Fitat xanım Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinin Goranboy rayon şöbəsində çalışır.

Onunla elə evində həmsöhbət olduq. Xocalı soyqırımının dəhşəti sanki Fitat xanımın üzündə əks olunub. Ogecəki faciə barədə hər kəlməsini titrəyişlə, acı göz yaşları ilə aram-aram nəql etdi:

– Həmin gecə Ağdamda xəstəxanadaydım. Yurdumuz Qaraqaya deyilən yerdə idi. Faciə zamanı anam bir gecə girov qalıb. O qayıdıb gələndə dedi ki, uşaqların hamısını öldürüblər. Çıxanda ikisinin meyitini asfaltın üstündə görüb. Qardaşımın birini meşədə öldürüblər. Təpənin arxasında gizlənməmişlər. Qardaşım anama deyib ki, mən çıxıb onların başını qatacam, siz keçin. Çıxan kimi alnından atıblar. Anam həmin vaxt oturub

yanında qalmışdı. Bu vaxt o biri qardaşım gəlib çıxıb. Anama deyib ki, dur gedək, indi gəlib bizi də vuracaqlar, sonra hansı yolla olur-olsun gəlib qardaşımın meyitini götürəcəm. Anam deyib ki, yox, oğlumu qoyub heç yerə gedə bilmərəm. Onun üstündəki silahı götürüb gizlədib ki, ermənilər gəlib onun hərbi olduğunu görməsinlər. Xocalıdan çıxanda anamgilə əl qumbarası vermişdilər ki, əsir düşsəniz, özünüzü partladın. Yazıq anam onu qoynuna qoyubmuş, qardaşım nə qədər eləyib, anam gəlməyib, qolundan tutub çəkəndə anam dağdan yumalanıb. Həmin əl qumbarası anamın sinə sümüyünü qırıb. Uzun müddət bunun əziyyətini çəkdi. İndi anamın 87 yaşı var, amma hər gün onun əzabını çəkir. Elə orada da bunları mühasirəyə alıb əsir götürürlər...

Fitat Məmmədova

Ərimin ürəyini diri-diri çıxartdılar

Anam deyir ki, bizdən də qabaq nə qədər adam gətirmişdilər saxlanıldığı yerə. Anamgili oraya gətirəndə görüblər ki, yoldaşım Rasim də buradadır. Yoldaşım gil başqa qrupla hərəkət edirmişlər. O qrupdan yalnız Valeh adında oğlan sağ çıxa bildi. O deyir ki, yoldaşımı orada ağır işgəncə ilə öldürüblər. Diri-diri, bağırdabağırdə ürəyini çıxarıblar. Vasif adlı qardaşımı da orada öldürüblər. Valeh azad olunandan bir sutka sonra anam gəldi. Dedik, ana, nə gördün, uşaqlardan nə xəbər?! Anam danışa bilmədi. Bir həftə anam paltarını qanlı gəzdirdi, əynindən çıxara bilmədik. Dedi ki, balamın qanı üstümə tökülüb, qucağımda keçinib, mən onu çıxara bilmərəm. Sonra dedi ki, oğlumun meyiti bilirəm hardadır, özüm gedəcəm onu gətirməyə. O, bunun üçün dəfələrlə Naftalanda Ağdama gedib-gəlir. Axırı bir gün Ağdamda görür ki, bir qrup adam gedir meyit gətirməyə, deyirlər ki, Tamaşa xala, sən getmə, biz bilirik Vasifin nəşi hardadı, özümüz gətirəcəyik. Bir neçə gündən sonra zülmə onun cəsədini tapıb gətirmişdilər. Meyitə baxırdın, elə bil ki, ölməyib, yatıb. Anam onun meyitini həmərsin kolunun altına qoyubmuş, dağın döşündə, şaxta, ayaz tutan yer imiş. Qardaşım onu Allaha əmanət etmişdi ki, burda qalsın, gəlib aparacam. Belə bir el sözü var: əmanət edəndə meyit olduğu kimi qalır. Qardaşımın meyiti torpağa tapşırıldıqdan sonra anam onun paltarını əynindən çıxardı.

Qəbirləri də girov qaldı

Fitat xanımın o biri qardaşının meyitini martın 2-si gətiriblər, ayın 3-də isə dəfn ediblər. Amma həyat yoldaşı Rasimin meyiti martın 19-u gətirilib. Bir gün sonra Ağdam rayonunda torpağa tapşırılıb:

– Onları dəfn elədik, amma qəbirləri də girov qaldı. Hər gün Naftalandan Ağdama avtobusla gedib onların qəbrini ziyarət edirdim. Ağdamda yoldaşımın qardaşgil yaşayırdı. Ona görə onu orda dəfn elədilər. Onlar Xocalıda pərən-pərən düşükləri kimi, qəbirləri də pərən-pərən düşdü. Ağdamı da işğal etdilər. Qəbirləri bir yerdə olsaydı, heç olmasa ildönümlərində gedib ürəyimizi boşaldardıq... Həmin il elə bil hava da çönmüşdü, yer-göy qan ağlayırdı. Halbuki əvvəlki illərdə biz həmin fəsildə bostan əkərdik.

Qardaşım Vasif əsirlikdə olanda anama deyib ki, ana, bizi buraxmamaqcaqlar, gözünün qarşısında bizi öldürsələr də, dillənmə, ağlama, səs salma, ətimizi kəsib versələr də, ye. Yoxsa bizim gözümüzün qabağında sənə işgəncə verəcəklər ki, bu da bizim ürəyimizi partladacaq. Vasif balalarını anama əmanət edib getdi. Anam indi də onun sözlərini xatırlayır, çox əziyyət çəkir. Vasifin balaları gələndə bilmir neyləsin, axı Vasif onları anama tapşırıb...

Əsirlikdə ermənilər yoldaşımdan soruşublar ki, alazan atanlar kimlər olub. Qardaşımla yoldaşım deyib ki, qadınları buraxın getsinlər, biz deyərlik. Belə də ediblər, bir qrupu buraxırlar. Anam da həmin qrupla gəlmişdi. Yoldaşım gil deyiblər ki, "Alazan" atan bizdik. Ona görə də onları çox işgəncə ilə öldürüblər. Meyitləri gələndə yoldaşımın corabının altı ayaq-qabı altı kimiydi. Piyada, ayaqyalın nə qədər getmişdisə, ayağının altı daşlaşmışdı. Özüm adyalın altından onun əllərini çıxartdım, əlinin içindən güllə ilə atmışdılar, üstədən parçalayıb çıxmışdı. Əllərinin üstündə cığır açan qan qurumuşdu. Şalvarının ayaqları bükülü idi, açdım, nə qədər palçıq, toz-torpaq töküldü.

2 yaşlı oğlum zəhərli bombadan şəhid oldu

Fitat xanım dedi ki, onlar o dəhşətli gecədən əvvəl, dörd il boyunca qorxu, vəlvələ içində yaşayıblar.

– Ermənilər dörd bir tərəfdən Xocalını mühasirəyə almışdılar. Gecələr güllələri nə təhər yağdırırdılarsa, hərə bir tərəfə qaçırdı. Dörd il bax belə yaşamışıq. Bir gecə bizi raketlə necə bombardman etdilsə, neçə

gün kənddən barıt iyi gəldi. Zəhərlənənlər, ölənlər var idi. Həmin vaxt mənim 2 yaşlı oğlum da zəhərlənib öldü. Yoldaşım şəhid olandan sonra min bir zillətlə bir qızım dünyaya gəldi. Dedilər ki, adımı nə qoyacaqsan? Dedim ki, onun adı özündə gəlib həyata. Qızın adını Nişanə qoydum", – deyə dərinə köks ötürdü. Bir az ara verdikdən sonra sözüne davam etdi: – Qardaşım oğlunun 17 yaşı vardı. O öz pulu ilə əsgər forması alıb geyinmişdi. Ona dedik ki, ay bala, sən məktəblisən, geyinmə onu. Nə qədər elədik, xeyri olmadı. Atası Xocalıda yox idi, Rusiyada işləyirdi. Oğlu atasının əvəzinə torpağı qorumaq istəyirdi. Axırı mümkün olmadı, dedik ki, döyüş, amma formanı geyinmə. Yenə xeyri olmadı. Bax, əynindəki o formaya görə ermənilər onu əsgər bilib güllələmişdilər. Meyitinə baxanda bədəninə düz 17 güllə yarası gördük.

Anam deyir ki, əsir düşəndə içəridə Nənəş adlı dayısı qızı da vardı, onun da bütün ailəsini qırılmışdılar. Evində dörd başpapaqlıdan biri sağ qayıtmadı.

Hər dəfə fevral ayı gələndə qanımız quruyur. Qəbirləri belə yoxdur ki, gedib ziyarət edək, – deyə Fitat xanım dərinə nəfəs aldı. Halı pisləşdiyindən söhbətimizi dayandırmağı istədi...

26 günlük işgəncə və zülmədən öldüm... Ağdamda dirildim

Hüseynağa QULİYEV: "Ermənilər əsirlikdə məni közdə qovurub, buzla yandırdılar, qanıma qəltan edib şikəst qoydular"

Onu, illərdir ki, Xocalı soyqırımının ürəkparçalayan görünüşlərindən, şəkillərindən tanıyırdıq. O, 26 gün erməni əsirliyində yaşadığı dəhşətləri, çəkdiyi işgəncələri xatırlayarkən sanki həmin ağrı-acıları yenidən yaşayır. Həmin dəhşətli gecədə anası, həyat yoldaşı və azyaşlı əkiz oğlanları ilə erməni vandallarına əsir düşən bu şəxs Xocalı özünü müdafiə taborunun post komandiri olmuş Hüseynağa Quliyevdir. Ömrünün çiçəklənən çağında insanlığa sığmayan cinayətin şahidinə və qurbanına çevrilən Hüseynağanın ürək dağlayan həyat hekayəti bir daha təsdiq edir ki, bugünə qədər dünya tarixində heç bir insana və millətə qarşı edilməyən işgəncələr Azərbaycan xalqının yaşlı, qoca, uşaq, qadın və cavanlarının başlarına gətirilib. Qoy dünya bir daha erməni vandalizminin şahidi olsun.

26 fevral, ömrümün 26-cı qışı və

26 günlük əsirlik həyatı taleyimə qara hərflərlə yazılıbmış

– 1966-cı ildə Xocalıda anadan olmuşam. Çox qəribə həyatım var. Böyüdüyüm Xocalı şəhəri fevralın 26-da, elə ömrümün 26-cı qışında yerlə yeksan edildi.

Ailənin tək oğlu idim. Ərköyün böyümüşdüm. Ailə qurmuşdum və iki yaş yarımında olan əkiz oğlanlarım vardı. Həmin dövrdə evin bir oğlu cəbhəyə aparılmırdı. Amma ürəyim dözmədi, könüllü olaraq özünü müdafiə taboruna yazıldım. Xocalının müdafiəsində iştirak edən Tofiq Hüseynovun rəhbərlik etdiyi könüllülərdən ibarət taborda az bir zamanda özümü doğrultdum və post komandiri təyin olundum. Bütün günü postda olurdum. Evə də getmirdim. Ailəm isə anamın yanında idi. O zaman göstəriş verilmişdi ki, heç kim ailəsini Xocalıdan çıxarmasın. Həm əhali təşvişə düşməsin, həm də heç bir döyüşçü ailəsini qoyub gedə bilməsin.

Fevralın 25-də postda idim. Bir də gördüm zirehli texnikaların səsi gəlir. Ermənilər Xocalını mühasirəyə almağa başladılar. İki-üç saat keçmişdi ki, dəhşətli gülləbaran başladı. Başımızı sənərdən çıxara bilmirdik. Güllələrin əksəriyyəti yanan güllələr idi. Xocalının yuxarı hissəsində Fərqanə faciəsindən sonra Azərbaycana qaçıb gələn Ahıska türklərinə yeni evlər tikmişdilər. 200-ə yaxın ev var idi. Bir saat ərzində həmin evlərin hamısını darmadağın etdilər. Evlər od tutub yanırdı. İnsanlar artıq qaçmağa başlamışdılar. Tanklara, PDM-lərə qarşı avtomat silahlarla nə edə bilərdik? Məcbur olub geri çəkildik. Evə çatdım ki, heç kim yoxdur. Dedilər, ailə üzvlərim camaata qoşulub gedib. Gəlib kəndin ayağında anamı, ailəmi tapdım. Silahım, ehtiyat güllələrim, qumbaralarım var idi. Xəbər gəldi ki, ermənilər əhalinin Xocalıdan çıxması üçün dəhliz yaradıblar, oradan keçib Ağdam istiqamətinə getmək olar. Ancaq mən bir hərbi kimi düşündüm ki, vəhşi, azgınlaşmış erməni belə "ürəyiyumşaqdırsa", niyə əvvəlcədən xəbər vermirdi ki, arvad-uşağı Xocalıdan çıxara bilək?! Hiss etdim ki, tələdir. Ona görə də meşə tərəfə üz tutduq. Həmin gün sanki Xocalı lənətlənmişdi. Möhkəm qar da yağmışdı. Qarqar çayına çatanda uşaqları qucağıma götürüb çayı keçdim. İnsanlar iki hissəyə bölündülər. Bir hissəsi erməni kəndinə doğru getdi. Nə qədər dedim, eşitmədilər. Bilirdim ki, ermənilər yenə hiylə işlədirlər. Onlar istəyirdilər ki, Xocalı faciəsinin bir nəfər də şahidi olmasın. Ona görə də hər kəsi öldürmək əmri verilmişdi.

Təslim olmamaq üçün hündür qayadan özümü atdım

Bir qədər getmişdik ki, atışma başladı. Uşaqları qoyub ön tərəfə qaçdım. İnsanların yarısı orada qırıldı, bir neçə adam isə özünü dağdan atdı. Ermənilər hər tərəfdə pusqu qurmuşdular. Hansı tərəfə gedirdiksə, qarşımıza çıxırdılar. Artıq güllələrimiz, qumbaramız bitirdi.

Bir qədər də irəli getmişdik ki, ermənilər dinc əhalini mühasirəyə aldılar. Dedilər, silahı yerə qoyun. Mən təslim olmaq istəmirdim. Çünki bi-

Hüseynağa Quliyev

lirdim ki, ələ keçsəm, onsuz da öldürəcəklər. Həm də hərbi kimi təslim olsam, vətən xaini olacaqdım. Ölmək barədə düşünmürdüm, fikrim yalnız burdan sağ çıxmaq idi. Ona görə də silahı atmadım. Qarşımızda kiçik qaya vardı. Üç erməni önümüzə dayanmışdı. Yanımda dayanan Məhəmməd kişiyə dedim ki, yerindən tərpənmə, yoxsa vuracaqlar. Amma ağsaqqal məni eşitmədi. Çıxan kimi onu güllələdilər. Cəsədi dağdan aşağı yuvarlandı.

Ermənilər elə bildilər ki, kişi təkdir. Mən də qayanın arxasından çıxıb onlardan birini vurdum, digərləri dərhal gizləndilər. Aşağı baxmadan qayadan tullandım. Elə bilirdim ki, o qədər də dərin dəreə olmaz. Amma yerdəki qarın çoxluğu hesabına sağ qaldım. Özümü üstündən atdığım qayanın böyük hündürlüyü varmı. Bir qədər dayandım, sonra durub meşə tərəfə irəlilədim. Bir az getmişdim ki, yanımda nəşə partladı və huşumu itirdim. Ayılanda gördüm ki, üz-gözümdə qan yoxdur. Amma ayaqlarım getmir. Sən demə, hər iki ayağımı qəlpə deşib keçib. Güc-bəla ilə birtəhər getmək istədim. Amma ermənilər yuxarıdan məni görüb vurdular...

Ölənə qədər döyüb yanan ocağın üstünə atdılar

Ayılanda gördüm ki, ətrafım ermənilərdir. Məni sürüyə-sürüyə harasa saldılar və dedilər ki, hərbi gətirmişik. Öncə məndən soruşdular ki, hərbiçisən? Dedim xeyr, hərbi deyiləm, fəhlə işləyirdim, ona görə bu paltar geyinmişdim. İnanmadılar və 5-6 nəfər yenidən huşumu itirənə qədər vəhşicəsinə məni döydü. Bir də ayıldım ki, səhədir. Donuz fermasında-yam. Ailəm, qayınatamgil də burdadır. Əynimdəki hərbi gödəkcə yox idi. Düşündüm ki, ermənilər çıxarıb. Amma qayınatam dedi ki, gödəkcəmi onlar çıxarıb. Sən demə, ermənilər məni ölənə qədər döyüblər və elə biliblər ki, artıq ölmüşəm və yanan ocağın üstünə atıb gediblər. Qayınatam məni alovun içindən çıxarıb. Üst paltarımı dərhal soyundurublar. Əlim, ayaqlarım yanırdı.

Səhər yenidən gəlib məni apardılar. Sorğu-suala başladılar: "İcra başçınız Elman Məmmədov da Xocalıda idi? Əlif Hacıyev də sizlə birlikdə idi?" Mən də deyirdim ki, həmin adamları tanımıram, görməmişəm, fəhlə işləyirdim, ona görə hərbi paltar geyinmişəm. Bilirdim ki, ermənilər bu şəxsləri axtarırlar. Çünki nə öldürdükleri, nə də girov götürdükleri şəxslərin arasında onları tapa bilmişdilər.

İşgəncədən sonra buz parçasının üzərinə qoyub bədənimi yandırırdılar

Hər gün saatlarla mənə işgəncə verirdilər. Günün saatından, axşam və ya səhərdən xəbərim olmurdu. O qədər işgəncə üsulundan istifadə edirdilər ki, gözlərim görmürdü. Daşla, armaturla sümüklərimə elə zərbələr vururdular ki, günlərlə özümə gələ bilmirdim. Bayırda buzdan işgəncə meydana çatdırılmışdılar. Məni qanıma qəltan etdikdən sonra aparıb həmin buzun üzərinə qoyurdular. Aldığım zərbələrin ağrısı həmin buzun yanğısı qədər mənə acı çəkdirmirdi. Çünki buz parçasının üzərində bir qədər qaldıqdan sonra sanki bədənimin həmin hissəsini kəsirdilər. Birtəhər çevrilirdim, digər hissəm alışıb yanmağa başlayırdı. Kənardan baxıb güldürdülər.

Erməni qadınlar gəlib cavan və bir az salamat olan gəncləri seçirdilər. Həmin oğlanları aparıb atalarının, qardaşlarının qəbirlərinin üstündə başlarını kəsirdilər. Həyat yoldaşımın 17 yaşlı qardaşı Orucov Cavanı da yanımızdan götürüb apardılar. İndiyədək ondan bir xəbər yoxdur.

Bir gün məni də bir dəstənin içində qadınlara təhvil vermək istədilər. Amma qadının biri dedi ki, bunu istəmirəm, bu, artıq ölüdür. Çünki çənəmi, burnumu, qabırğamı, ayaq barmaqlarımı sındırılmışdılar. Salamat yerim qalmamışdı.

Əsirlikdə olan gəncləri hər gün aparıb "qurban" kəsirdilər

Qayınatam dedi ki, hərbi əsirləri dəyişirlər, xəbər verək, səni də dəyişsinlər. Dedim ki, bir də mənə belə söz demə. Burda öləcəyəm, ermənilərə sirr verməyəcəyəm. Çünki onlar hiyləgərdirlər. Qəsdən belə söz yayırlar ki, kim hərbi olubsa, desin və ona işgəncə verərək hərbi sirlər alsınlar, sonra da başını kəsinlər. Bu sözlərimdən sonra kişi ağladı və bir də mənə söz demədi.

Beləcə, əsirlikdə olan gəncləri hər gün aparıb "qurban" kəsirdilər. Cavanlardan bir mən qalmışdım, bir də Faiq. Bir gün Faiqi bayıra çıxarıb ona 32 güllə vurdular. Edik adlı erməni içəri daxil olub mənə tərs-tərs baxdı. Yaxınlaşıb avtomatın lüləsini ağzıma necə soxdusa, dilimi uddum, bütün dişlərim qırılıb ağzıma töküldü. Qanım su yerinə axırdı. Dedi ki, çıxarın bayıra, bunu güllələyəcəyəm. Bayıra çıxanda gördüm ki, Faiq hələ can ve-

rir. 5-6 əlisləhlə erməni vardı. Dedim, icazə verin onun çiyini divara söykəyim, canını tapşırırsın. İcazə verdilər. Amma yanıma bir erməni gəldi. Faiqin kürəyini divara söykəyib yapışdım erməninin silahından. Çəkib silahı əlindən almışdım ki, arxadan başımdan armaturla vurdular və yenə huşumu itirdim. Bir az gec gəlsəydilər, silahı alıb qıracaqdım hamısını.

Bu vəziyyətdə mənə nə qədər zərbə vursalar da, heç birini hiss etməmişəm. Axırda Edik deyib ki, aparın kəsin başını. İki erməni məni sürüyə-sürüyə aparıb. Yolda elə biliblər ki, ölmüşəm və qarın üstünə atıb qayıdıblar. Sonra kimsə cəsədimi götürüb girovların saxlandığı yerə gətirib.

Anam Ağdamdakı meyitxanaya gəlməsəydi, orada öləcəkdim

Əsirlikdə keçən 26-cı gün saxlandığımız yerə kimsə gəlib məni soruşdu. Cavab verməyə halım olmadı. Bir az keçmişdi ki, həmin adamlar bir də gəldilər. Dedilər ki, Hüseynağa kimdirsə, cavab versin, onu dəyişirlər. Əlimi havaya qaldıra bilmədim. Yanımdakılar dedilər ki, burdadır. Baxdılar ki, artıq iş işdən keçib. Dedilər eybi yoxdur, təhvil verənə kimi sağ qalsın, bəsdir. Beləcə, gətirib məni dəyişdilər.

Ağdama keçəndə heç 20 metr gedə bilmədim, yıxıldım. Elə biliblər ki, artıq canımı tapşırmışam. Ona görə də aparıb Ağdamda meyitxanaya qoyublar. Üzərimə mələfə salıblar. Dayımla anam meyitxanada məni tapıblar. Dayım mələfəni qaldırıb ağlayaraq yenə üstümə çəkib. Üzümə işıq düşdüyünü hiss edirdim, amma dillənib "sağam" deyə bilmirdim. Anam qışqırır ki, balamın qarnı tərənir, sağdı, sağdı...

Dayım əlini burnuma tutdu və gördü ki, nəfəsim gedib-gəlir. Dərhal Bakıya apardılar. Xəstəxanada dedilər ki, bir neçə gün ömrü qalıb. Çünki isti məni vurduqda başım, bədənim şişdi, gözlərim tutuldu. Amma Tanrı mənə ikinci ömür verdi. Balalarımı, həyat yoldaşımı da yaşadığım acılara görə mənə bağışladı. Ailəm də sağ-salamat dəyişdirildi.

Yaşadığım işgəncələri heç bir qorxulu, dəhşətli filmlərdə belə izləməmişəm. Amma mən erməni vandalizminin qurbanı kimi o acıları hər gün çəkərək yaşayıram. Hələ də müalicə olunuram. Bircə onu bilirəm ki, ermənilər həyata keçirdikləri soyqırımı aktının şahidi olmasın deyə Xocalını yerlə yeksan etdilər. Amma Azərbaycanın igid oğullarına işgəncələr versələr də, sındıra bilmədilər. Bircə arzum var ki, tökülən qanlar yerdə qalmasın. İçimdə bir inam hissi var ki, Ali Baş Komandan, Prezidentimiz İlham Əliyevin prinsiplial siyasəti məni bu arzuma çatdıracaq.

İki övladım yoldaşım ilə donub öldü, bir qızımın isə qorxudan ürəyi partladı...

Qaryağdı QULIYEV: "Dörd gün meşədə ac-susuz qalıb donan yeddi uşağdan baldızım yalnız bir qızımı xilas edə bildi"

Fevralın soyuq qışı yerini bahara təhvil verməyə hazırlaşdı. Axı yazı cəmi 25 gün qalırdı. Həmin vaxt şəhərin üzərində gözəl günlərin eşqi ilə nə qədər xəyallar, arzular, diləklər dolaşırdı. Amma sən demə, görəcəklər qabaqda imiş. Sevgi dolu həyat dəhşətin hənirtisini də hiss etdirmirdi. Heç kəsin ağlına da gəlmirdi ki, qarlı-saxtalı bir gündə hiyləgər, qaniçən ermənin qəfil həmləsinə tuş gələcək. Günəş batandan sonra zaman duracaq və bütün arzular məhv olacaq. İnsanlığın qanla boğulduğu bir torpağa çevriləcək XOCALI...

Sağ qaldığım üçün indi də vicdan əzabı çəkirəm

Hər ilin fevralında köksümüzdəki Xocalı yarası elə göynəyir ki, sanki dünən baş verib bu soyqırımı. O dəhşətli günün şahidi, 80-ə yaxın yaşı olan Qaryağdı Quliyev isə həmin gecə sağ qaldığı üçün vicdan əzabı çəkir. Hazırda Goranboy rayonunda məcburi köçkünlər üçün inşa olunan qəsəbədə yaşayan Qaryağdı dayı deyir ki, sinəsindəki yara qəbirdə də onu incidəcək...

– Böyük ailəm vardı, 2 oğul, 3 qız atası idim. Xoşbəxt-firavan həyat sürürdük. Sovxozda işləyirdim. Fevralın 25-i günü axşam növbəsində idim. Gördüm ki, Xocalının ətrafındakı yüksəkliklərdən hərbi texnikanın səsi gəlir. Elə bildim təlim keçirlər. Hər yerdə post qurulmuşdu. Evim hava limanının yaxınlığında idi. Başladılar şəhəri güllə, mərmə yağışına tutmağa. Ahıska türkləri üçün tikilən evləri vurub darmadağın etdilər. İnsanlar evlərindən çıxıb qaçmağa başladılar.

Faciədən bir neçə gün öncə böyük oğlum vertolyotla Bərdəyə getmişdi. Evdə 6 nəfər qalmışdıq. Vəziyyətin gərginləşdiyini görüb evə qaçdım. Uşaqlar məni gözləyirdilər. Həyat yoldaşımın bacısı Sədaqət və 3 uşağı da bizdə idilər. Paltarlarımızı geyinib evdən çıxdıq. Ermənilər Əsgəran istiqamətindəki yolu bağlamışdılar. Ona görə də yaxınlıqdakı dağa tərəf hərəkət etdik. Çayı keçib meşəyə girdik. Üz tutduq Kətik kəndi tərəfə. Burada 500

Qaryağdı Quliyev

nəfərə yaxın adam vardı. Bir qədər getmişdik ki, dedilər, yuxarıda ermənilər pusqu qurub. Üz tutduq başqa istiqamətə. Bu dəfə Dəhraz kəndi istiqamətinə çıxanda ermənilər atəş açdılar. İnsanların çoxu orada həlak oldu. Meşədə gizləndik. Uşaqlar artıq soyuqdan donurdular. Bir nəfər Ağdamın Gülablı kəndinə gedən yolu tanıyırdı. Ona qoşulub getdik.

Yaralı qardaşımı meşədə atıb gedə bilmədim

Qardaşım Tahir (1956-cı il təvəllüdlü) Milli Orduda xidmət edirdi. Gecə gördüm ki, yaralı vəziyyətdə bizə tərəf gəlir. Birlikdə hərəkət etməyə başladıq. Amma Tahir çoxlu qan itirmişdi. Yalvardı ki, məni qoyub gedin. Vicdanım yol vermədi. Qardaşımı o vəziyyətdə necə qoyub gedə bilərdim?!

Ailəmə dedim ki, siz camaata qoşulub gedin, biz arxanızca gəlirik. Beləcə, qardaşım ilə meşədə qaldıq. Cibimdə dəftər vardı. Fındıq ağacının çör-çöpünü qırıb birtəhər ocaq qaladım. Tahir bir az yaxşılaşdı. Ancaq yenə də israr etdi ki, get balalarını vəhşilərdən qurtar. Razılaşmadım. Birtəhər onu çiynimə götürüb yola düzəldim. Amma uşaqları tapa bilmədim. Başqa istiqamətdə gediblərmiş.

3 gün meşədə qaldıq. Fevralın 28-də Dəhraz kəndinə tərəf qayıtdıq. Yuxarıdan baxdım ki, yolda maşın izi var və bu izlə xeyli gedib Gülablıya çatdıq. Kiçik qardaşım Qarsalan Ağdamda yaşayırdı. O da Gülablıya gəlmişdi. Uşaqları soruşdum, dedi gəlməyiblər. Tahiri ona təhvil verib geri qayıtmaq istədim. Qarşımı kəsib yalvardı. Nə qədər cəhd etdim, imkan vermədi, dedi, getsən, sən də sağ qalmaqacaqsan. Dedim, ailəmi əsir götürüblərsə, mən də onların yanında olum. Sən demə, həmin vaxt ailəm erməninin əlində yox, Allahın dərgahında imiş...

Altı körpə buz heykələ döndü

Meşə istiqamətindən gələn yox idi. Artıq bacarıb keçən keçmişdi, qalanı isə həlak olmuşdu. Uşaq kimi ağlayırdım. Amma Gülablıda 16 yaşlı qızım Şəhla ilə xalası Sədaqəti görəndə bir az toxtadım. Elə bildim hamı-

sı salamatdır. Qızım ağlaya-ağlaya 4 gün meşədə yaşadıkları müsibəti danışanda isə dağlar başıma uçdu sanki. Şokda idim, nə etdiyimi, nə danışdığımı bilmirdim...

Sən demə, məndən ayrıldıqdan sonra ailəmin, baldızımın və 3 uşağının birgə hərəkət etdiyi dəstə erməni pusqusuna düşür. Qadınların böyük əksəriyyətini ermənilər güllələyir. İnsanların fəryadı, qarın üzərində su yerinə axan qan 14 yaşlı qızım Rəvanəni vahiməyə salır. Yazıq qızıcağın qorxudan ürəyi partlayır. Yoldaşım uşağı qarlı basdırır. İnsanlar pərən-pərən düşürlər. 3 uşağı yedəyində qalan çarəsiz yoldaşım və baldızımla 3 uşağı meşədə gizlənməli olurlar. Yanlarında qonşu kənddən olan qohumlarımız da varmış. Rəşid kişi görür ki, qadınlar, uşaqlar soyuqdan donub ölürlər. Ona görə də kiçik oğluna deyir ki, gedib ermənilərə təslim olsun və desin ki, meşədə insanlar qırılır, onları da götürün. Düşünür ki, bəlkə əsir düşsələr, onları girovluqda olan ermənilərlə dəyişə bilərlər. Oğlu atasının dediyi kimi edir. Gedib əsir düşür. Amma onu tutan kimi o qədər döyürlər ki, huşunu itirir və sözünü deyə bilmir. Ayılında görür ki, fermada əsirlərin yanındadır. Ermənilərə hadisəni danışır. Onlar da deyirlər ki, gedib götürərik. Ancaq meşəyə gedən olmur...

Meşədə çarəsiz qalan insanlar şaxtada ölüm ilə yaşam arasında mübarizə aparırlar. Yoldaşım Sara 11 yaşlı Nuranəmi, 7 yaşlı Şükürümü bağına basıb qorumağa çalışır. Amma şaxta onların hər üçünü buz heykələ döndərir. Baldızım Sədaqətin də 3 gül balası (12, 7 və 4 yaşında qızlar) soyuğa tab gətirə bilmir. Ananın gözü qarşısında 3 balasının dəhşətli şəkildə ölməsindən ağır nə ola bilər?!

7 uşaqdan cəmi biri – 16 yaşlı qızım Şəhla sağ qalır. Balalarını itirən xalası görür ki, Şəhla sağdı və onu götürüb meşə ilə hərəkət etməyə başlayır. Ermənilər artıq heç kimin sağ qalacağına inanmayıb geri çəkiliblər. Sədaqətlə Şəhla meşədən enərək üzümlüklə Gülablıya gəlib çıxırlar.

Sinəmə çəkilən bu dağ hər gün mənə olmazın əzab verir. Qardaşımı qoyub gedə bilmədim, amma 3 balamı, həyat yoldaşımı itirdim. Qardaşım Tahir müalicə olunub sağalsa da, 3 aydan sonra, may ayında mənim ailə faciəmə dözə bilmədi...

Sözün bitdiyi an...

İşgəncəyə dözməkdənsə ölməyi arzulayırdım

*Ailəliklə erməni əsirliyində olan Yaşar Əliməmmədovun yaşadığı faciə
Xocalı soyqırımının qanlı nümunələrindəndir*

20 Yanvar 1990-cı və 26 Fevral 1992-ci il – təqvimimizə qara hərflərlə yazılan tarixi günlər. 20 Yanvarda güllələnən qan yaddaşımız 2 il sonra fevralın 26-da hələ tamamilə sağalmayan yaralarıyla birlikdə daha dərin dağlandı. 1988-ci ilin fevral ayında başlanan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 4 il sonra fevral ayında Xocalı soyqırımının baş verməsinə səbəb oldu. Azərbaycanın qədim eli yerlə yeksan edildi. Yenəcə şəhər statusu almış bu yaşayış məntəqəsində körpələr amansızcasına qətlə yetirildi, analar vəhşi erməniyə əsir düşməmək üçün uşaqlarını öz əlləriylə boğdular, doğmalarının yaralı vücudunu əlacsızlıqdan meşələrdə qoydular. O dəhşət gecəsi sinəmizə çəkilən körpə dağı, ana-ata, bacı, qardaş dağıdır! Viran qalmış yurd dağıdır! Bağrımızda illərdir qövr eyləyən yaradır!

Bu soyqırımı zamanı əsir düşmüş insanların başına gətirilən müsibətlər, onlara verilən işgəncələr erməni vandalizmini bir daha dünyaya nümayiş etdirmiş oldu. Çünki əsirlikdə qalan xocalılıların söylədikləri dəhşətli faktları eşitdikcə damarda qan donur.

Xocalı yiyəsiz qalmışdı

...5 gün əsirlikdə qalmış, ağır işgəncələrə dözərək 6 yaşlı oğlu Siracın sağ qalması üçün ölümünə belə razı olan Yaşar Əliməmmədov illərdir yaşadığı ağrı-acıları, başına gələnləri, gördüyü dəhşətli səhnələri, qız-gəlinlərə, yeniyetmələrə, qocalara verilən işgəncələri danışdıqca sanki yarasının qaysağını qoparırdılar. Kövrəlirdi, əsəbiləşirdi, hərdən nəfəsi daralırdı. Onu dinləyib, söylədiklərini ağ vərəqə yazmaq da asan deyildi. Erməni vandalizminin qurbanı olmuş şəxsin söylədiyi həqiqətlər tükürpədicidir.

Öncə qeyd edək ki, Yaşar Şahmal oğlu Əliməmmədov 1956-cı il noyabrın 5-də Xocalı kəndində anadan olub. Orta məktəbi bitirdikdən son-

ra 1976-1979-cu illərdə Gəncə İnşaat Texnikumunda təhsil alıb. 1982-1987-ci illərdə Rusiya Federasiyasının Tümen vilayətinin Texniki Universitetində mülki sənaye tikintiləri ixtisası üzrə qiyabi təhsil alıb. Xocalının işğalı zamanı rayonun "Aqroprom" İstehsalat Birliyində tikinti üzrə baş mühəndis imiş. Atası Şahmal kişi isə 50 il Xocalıda müəllim işləyib.

– Əsgəranda baş verən hadisələrdən sonra hiss edirdik ki, növbəti hədəf Xocalıdır. Biz də postlar qurmuşduq. Ən böyük silahımız avtomat idi. Milli Qəhrəman Aqil Quliyevin dəstəsindən başqa bizə kömək edən yox idi. Yalnız mülki əhali şəhəri qoruyurdu. Ailələrimizi qohumlarımızla aparmaqdan artıq utanırdıq. 3 dəfə ailəmi Ağcəbədiyə, 1 dəfə Yevlaxa aparmışdım. Sonradan heç yerə aparmadım. Çünki Xocalı yenəcə şəhər statusu almışdı və inanmırdıq ki, ora hücum edərlər. Deyirdik ki, Azərbaycan rəhbərliyi Xocalıya diqqət ayıraraq şəhər statusu verirsə, deməli, biz diqqətdə saxlayırlar. Sən demə, biz yiyəsizmişik.

Fevralın 25-i günü tankların, zirehli texnikanın səsi eşidilirdi. Axşam idi. Saat 22:00 radələrində həm aeroport, həm də Alma bağı deyilən ərazidən hücum başlandı. Biz üç qardaş idik Xocalıda. Hər üçümüz növbə ilə postlarda dayanırdıq. Hücum başlayanda mən fermaya yaxın dəmir yolu ərazisində 1-ci postda idim. Şəhəri zirehli texnika ilə atəşə tutdular. Aeroportu yandırdılar və şəhər yuxarıdan aşağıya yana-yana gəlirdi. Yanğın başlayanda əhali qaçmağa başladı. Piyada erməni dəstələri şəhərə irəliləməyə başladı. Başqa çıxış yolu yox idi, hər tərəfdən güllə yağışı gəlirdi. Postdan tez evə yollandım. Gecədən xeyli keçmiş evdən çıxdıq.

Ailəmiz itkin düşdü

İnsanların yarısı meşəyə, yarısı isə Qarqar çayının sahili boyu qaçdı. Mən atamı çaydan keçirdim, amma o dedi ki, getmirəm. Çünki qardaşım Namiq yox idi. Namiq başqa postda idi. Xeyli gözlədik, Namiq gəlib çıxmırdı. Bir az keçmiş bacımın həyat yoldaşı gəldi və dedi ki, camaat gəlir. Atam da bacımın gözlədi. Qərara gəldik ki, böyük kütlə ilə yox, bölünüb gedək. Gölün bir tərəfi ilə mən ailəmlə bərabər və bir neçə nəfər, o biri tərəfi ilə isə atamın gəldilər. Gölün başında birləşməli idik. Birləşəndə gördüm ki, atam yoxdur. Dedilər ki, atan bacını, qardaşını gözlədiyi üçün bizimlə gəlmədi. Hava soyuq, qar isə dizdən idi.

Təxminən 60-70 nəfər qarın içərisində meşə boyu yuxarı irəlilədik. Xeyli qalxdıq və birdən ermənilərlə rastlaşdıq. Atəş açmağa başladılar, bir neçə nəfər həlak oldu, yaralandı və qalanları meşəyə səpələndi.

Yaşar Əliməmmədov

Oğlum Sirac başqa tərəfə, mən başqa tərəfə yuvarlandıq. Mən, sinif yoldaşım Xuraman (iki uşağı ilə) və qardaşı Rövşən bir yerə düşdük. Kol-kosun yanında qarda gizləndik. Bir az keçdi, atəş dayandı. Qalxdım ayağa, bir az qabağa getdim ki, ailəmi tapım. Sirac qardaşım Faiqlə idi. Gördüm ki, qarda ləpirlər var, amma insanların səsi gəlmir. Çağırdım, heç kim hay vermədi. Bərk qışqırdım. Onda atəş açmağa başladılar. Bu zaman mən və yanımdakılar üzüaşağı yuvarlanmağa başladım. Xeyli geri düşməli olduq. Yenə ölənlər, yaralananlar oldu. Mən dözə bilmədim.

Tək bir balam üçün onlardan ayrılıb üzüyuxarı irəlilədim. Dedim ki, heç olmasa, 6 yaşlı balamın meyitini də olsa götürüm. Sağ qalsam, bu əzabla yaşaya bilmərəm.

Həyat yoldaşım qarın içi ilə ayaqyalın 4-5 kilometr yolu dalıncə gəlib mənə tapdı

Qalxdım üzüyuxarı, gördüm iki ayaq izi var. Sağ və sol tərəfə gedən olub. Sağ tərəflə xeyli getdim. Bu istiqamətdə ayaqyalın gedən insanların da olduğunu hiss etdim. Qan izləri çox idi. Xeyli getdim, birdən qulağıma səs gəldi. Yaxınlaşdım ki, 3 nəfər Xocalı sakinidir. Birlikdə meşədən çıxdıq. Qarşımızda kənd var idi. Bir qadın bizi gördü, erməni dilində "türklər, türklər" deyərək qışqırmağa başladı. Biz geri qayıtdıq, arxamızca atəş açdılar. Qar dizdən yuxarı qalxmışdı və bu vəziyyətdə biz gecə 5 kilometrə yaxın yol qət etdik.

Azmışdıq, yolu da tanıyırdıq. Acından qar yeyirdik. Birdən arxamızdan səs gəldi, dayandıq. Gördük ki, gələn mənə həyat yoldaşım idi. Soruşdum ki, Sirac hanı? Dedi ki, ermənilər atəş açanda Sirac əmisi Faiqin qucağında idi. Hərəkətə düşdü. Mən də sən düşən istiqamətə tərəf gəldim. Axtardım, tapmadım. Bir az gözlədim, sonra ayaq izləri ilə bu istiqamətə doğru gəlməyə başladım. Yoldaşımın ayağında ayaqqabı da yox idi. Qarın içi ilə bu qədər yol gəlmişdi. Jiletimi çıxarıb, bıçaqla kəsib ayaqlarına doladım.

Yolumuza davam etdik. Gəlib bir tərəninin yanında oturduq. Səhərə qədər ayağımızı yerə döydük ki, donmayaq. Səhər açıldı. Baxdıq ki, aşağı istiqamətdə gedənlər olub və biz də üzüaşağı düşməyə başladım. Bir az

getmişdik ki, gördüm bir tərəninin arxasında 2 nəfər dayanıb. Biri bizi görəndə kimi gəzləndi. O biri isə qayıtdı ki, gələn bura, Ağdama yol bu istiqamətdədir. Dedim ki, onlar ermənilərdir, getməyək. Kamil isə mənə fikrimə zidd olaraq bizimkilərin olduğunu iddia etdi. Bir az irəliləmişdik ki, hər tərəfdən ermənilərin gəldiyini gördük.

Yenə özümüzü verdik meşəyə. Nə qədər qaçdıqsa, xeyri olmadı. Çünki meşəyə ağ paltarlı desant dəstəsi gətirmişdilər. Bizi onlar tutdular. Gözlərimizi bağlayıb kəndin içi ilə xeyli apardılar. Bir erməni arvadı ağlaya-ağlaya gətirib bizə çörək vermək istədi. Amma onu necə vurdularsa, yığıldı və yerindən qalxa bilmədi. Çörəyi də təkidləndilər.

Döyülməkdən huşumuzu itirdik

Bizi gətirib fermada tövləyə saldılar. Gördüm ki, atam, qayınatam, qardaşlarım Faiq, Namiq, oğlum Sirac da burdadır. Onları bizdən qabaq tutublar. Xeyli insan var idi. Paltarlarımızı soyundurub yoxladılar. Sonra dəstə-dəstə erməni əsgərləri gəlib bizə işgəncə verməyə başladılar. Müsibət idi. Gözümün önündə insanlar öldürülür, başının dərisi soyulur, yandırılırdı. Əl-lərimiz bağlı köməksiz halda bu səhnələri görmək dəhşət idi. Onu da deyim ki, ayaqları don vurmuş, ölümcül halda olan qadınları yığdılar bir maşına ki, aparın bunları dəyişin. Onların içərisində mənə də həyat yoldaşım var idi. Oğlum Siracı da anası ilə göndərmək istədilər, amma uşaq "Ata, ata" deyərək o qədər ağladı ki, axırda məcbur qalıb mənə verdilər. Anası ilə getmədi.

Orada mənə çox əzab verdilər. Avtomatın qundağı, dubinka, dəmir parçası ilə elə vururdular ki, huşumuzu itirirdik. Hər dəfə mənə işgəncə verəndə oğlum qaçıb ağlaya-ağlaya üstümə uzanırdı ki, atama dəyməyin, vurmayın. Heç veclərinə də almırdılar. Burnumu vurub qırdılar, qolumu yandırdılar, barmaqlarımı sındırdılar. Ayaqlarımızı isə don vurmuşdu. Avtomatı tuşlayıb 4 saat 1 ayaq üstə saxlayırdılar. Başımın yerə basıb deyirdilər ki, torpaq istəyirdin, bu da torpaq, indi ye torpağı. Qardaşım Namiq rus dilini bildiyi üçün Əsgəran rayonunun katibi Saşa Fomin onu özünə sürücü götürmüşdü. Ermənilər onu yaxşı tanıyırdılar. Buna görə də gəlib onu fermadan apardılar. İndiyədək ondan heç bir xəbər yoxdur. Gözümün önündə 2 əkiz Mehseti türkü qardaşlarını öldürdülər.

İki gün orada qaldım. Siracı əlimdən almaq istəyirdilər. Mən isə onu bərk-bərk qucaqlayıb vermək istəmirdim. O qədər vurdular ki, axırda halım qalmadı və məcbur olub uşağı buraxdım. Bir nəfər Siraca baxıb ermənicə dedi:

– Nə yaxşı uşaqdır bu. Yaxşısı budur bunu Yeravana yollayaq.

Onlar bilmirdilər ki, mən ermənicə bilirəm. Uşağı ağılada-ağılada apardılar. Durub arxasınca getmək istədim. Arxadan necə vurdularsa, yerə yıxıldım və çarəsiz halda ağlamağa başladım.

Bu halda Samvel adlı erməni içəri girdi. Bu erməni Əsgəranda yaşayırdı. Maşın ustası idi. Mən maşınımı həmişə ona düzəltdirirdim. Məni gördü və yaxınlaşdı. Dedi ki, qorxma, səni burdan çıxardacam. Siracı da gətirib sənə verəcəm. Üz-gözümə baxıb ağladı və bayıra çıxdı. Bir qədər keçməmiş Siracı qucağında gətirdi. Oğlumun sanki bağı çatlayırdı və mən də özümü saxlaya bilmirdim. Onu bağıma basıb hönkür-hönkür ağlayırdım. Çarəsiz bir atanın düşdüyü vəziyyət çox dəhşətli səhnə yaratmışdı. Bir neçə saatdan sonra Samvel gəldi və dedi ki, uşağı da götür gəl, sizi aparıram dəyişməyə. Dedim axı qardaşlarım, qohumlarım burdadır. Dedi ki, mən səni apara bilərəm, vəssalam. Bizi "UAZ" markalı maşına mindirdilər. İçəridə çoxsaylı qadın, uşaqlar var idi.

İşgəncə ilə oğlumun gözü önündə öldürmək istəyirdilər

Samvel bizi Əsgəran istiqamətinə apardı. Postun yanında bizi saxlatdılar. Xeyli rus əsgərləri var idi. Dedilər ki, sizi burada qıracaqlar. Birdən gördüm ki, iş yoldaşım erməni Qarik də ordadır. Yaxınlaşıb mənə dedi ki, Yaşar, bəs deyirdin Qarabağ bizimdir. Nə oldu, görürsənmi bu torpaqlar kimindir? Sənin evin də mənə qaldı. Hər şey bizimdir. Yenidən bizi "UAZ"a mindirib apardılar. Xocalının içərisindən keçdik. Bütün yol boyu insan cəsədləri idi. Yollarda qan su kimi axırdı. Ermənilər Xocalımı talan edirdilər.

Bizi aparıb Əsgəranda Ərminəvan deyilən ərazidə uşaq bağçasına yığdılar. Bütün ermənilər gəlib bizi təhqir edir, vurur, söyürdülər. Sonra bizi Əsgəranın müvəqqəti saxlama məntəqəsinə gətirdilər. Orada isə Karo adlı erməni məni gördü və dedi ki, səni tanıyıram. Karo Əsgəran rayonunda yanğından mühafizə idarəsinin rəisi idi. Dedi ki, maşınla keçəndə mən daş atmışam və onun başı yaralanıb. Ona görə də məndən heyifini almalıdır. Məni bir otağa gətirdi. Otaqda hər tərəf qan idi. Bildim ki, bu işgəncə otağıdır. Hiss etdim ki, məni bu otaqda öldürəcək.

Sirac məndən ayrılmaq istəmirdi. Uşağa necə şillə vurdusa, 2-3 metr kənara yuvarlandı və huşunu itirdi. Tapançanı çıxarıb başıma dayadı. Həmin anda ölmək istəyirdim. Bu qədər işgəncəyə dözməkdənsə ölmək daha rahat idi. Deyirdim ki, uşağı da gözümün qabağında öldürəcəklər və mən buna

dözə bilməyəcəm. Yanında yekəpər bir erməni vardı. Boynumun arxasından necə vurdusa, yerə sərildim. Yıxılanda saçımdan tutub kürəyimin arxasına vurmağa başladı. Sonra dubinkanı götürüb 50-60 zərbə endirdi. Huşumu itirdim. Mən pis vəziyyətdə olanda içəri bunların komandiri Vitali Balasanyan daxil olar və görər ki, yerdə uzanan mənəm. Vitali ilə mən birgə restoranda işləmişik. Bir yerdə böyümüşük (Deyirlər ki, hazırda Ermənistanda general rütbəsindədir). O, Karoya deyər ki, Yaşarı öldürməyəcəksən. Məni sürüyə-sürüyə digər otağa keçirirlər. Sirac da həmin otaqda imiş.

Birdən atəş səsləri gəldi. Sən demə, Karo əsəbindən keçib o biri otaqda qardaşım Faiqə işgəncə verib. Sonra boğazından və ürəyindən tapança ilə vuraraq qətlə yetirib. Faiqin 23 yaşı vardı. Tələbə idi. Səhəri gün Vitali gəlib mənə dedi ki, sizi dəyişməyə aparırlar. 20 nəfər idik. Əsgərlərin arası ilə bizi aparırdılar. Təpik vurur, avtomatın qundağı, süngü, bıçaq, taxta parçası ilə zərbələr endirirdilər hamımıza. Əllərimi qabağa verib Siracı qoruyurdum ki, uşağa zərbə dəyməsin. Qollarıma, ayaqlarıma o qədər vurdular ki, tamam keyimişdim. Birtəhər maşına mindirib gətirdilər Ağdamla sərhədə və orada bizi təhvil verdilər. Beləcə, mart ayının 2-də əsirlikdən qurtulduq. Qardaşım Faiqi Ağdamda dəfn etdik. İndi onun da məzarını ziyarət edə bilmirik. Namiqdən isə indi də xəbər yoxdur.

Bir qədər Ağdamda qaldıq, sonra Yevlaxa köçdük. İndi isə Goranboy rayonunun Ağcakənd qəsəbəsində məskunlaşmışıq. Xocalı faciəsində mən iki qardaşımı, iki dayım oğlunu, bibim və onun qızını itirmişəm. Qayınatamın ayaqları kəsilib. Havalar soyuq olanda hər birimizin ayaqları işləmir. Anam isə "Namiq, Faiq" deyə-deyə gözləri tutuldu və dünyasını dəyişdi. Artıq danışa bilmirəm...

Başına gələn müsibətləri, gördüyü dəhşətli səhnələri bir daha xatırlatdıq Yaşar kişiyyə. Danışdıqca gözləri doldu, kövrəldi, dərdi təzələndi. Tək istəyi ölümündən bir gün öncə də olsa Ağdamda qardaşının məzarını ziyarət etmək, Xocalını görüb torpağını öpməkdir.

Bəlkə də o gün uzaqda deyil. Bəlkə də siz hələ Xocalıda yandırılmış, uçurulmuş evlərinizin yerində daha möhtəşəm yaşayış məskəni salacaqsınız, Yaşar müəllim! Tanrı ürəyi bu istəklə döyünən hər bir xocalılıya bu arzuya çatanadək ömür versin.

Həmin gecə iki qardaşımı, atamı və anamı itirdim...

*1988-ci ildə Ermənistandan vəhşicəsinə qovulan
Sevda Kərimovanın ailəsini ermənilər 4 il sonra
Xocalıda da soyqırımına məruz qoydular*

Qarabağın qanlı-qadalı illərində daha dəhşətli qırğınlar törədilən, yer üzündən silinən yurd kimi yaddaşlara yazılan Xocalı o gecə qucağında, qundağında körpəsi boğulan, yurd-yuvası dağıdılan ana idi – fəryadları qulaqlardan getməyən, diri-diri tonqallara qalanan balalarına əli yetməyən kimsəsiz kimi can verirdi...

Xocalıdan olan dərddli-naləlilər arasında indiki Ermənistandan perik salınanlar da az deyil. Ah-nalələrini o gecədən dağlı sinəsində, ağlar gözələrində saxlayan və qələmə alınmayan Sevda Kərimova Ermənistanın Əzizbəyov rayonunda anadan olub. Daşnakların yürütdüyü siyasət nəticəsində 1988-ci ildə doğulduğu yurdu tərk edərək Şuşaya pənah gətirib, sonra isə oradan Xocalıya köçüblər. Ağıllarına gəlməzdi ki, Xocalıda belə dəhşətlərlə, müsibətlərlə üzləşə bilərlər. Xocalıdan aralı düşdükləri vaxtdan keçən illər ərzində bir an olsun belə o müsibətli günləri unuda bilməyiblər.

Danışmağa çalışsa da, bir qədər susub düşünür. 1967-ci ildə anadan olan Sevdanın atası Samran kişi 1941-1945-ci illər müharibəsinin veteranı idi. Həmişə atalarına müharibə haqqında sual verib keçdiyi döyüş yollarından eşitdiklərini sanki nağıl kimi qəbul ediblər. Amma ağıllarına gəlməyib ki, bir gün özləri də həmin dəhşətləri yaşayacaqlar. Samran kişi müharibədən sol qolundan yaralı qayıdıb. Xocalı müsibətində də veteran ağsaqqalı məhz həmin yaralı qolundan vurmuşdular.

Sevda Kərimova yaddaşında saxladıqlarını çözləyir: "...Xocalıdan çıxıb qaçmaq istəyəndə Noraguhda ikinci dəfə atamı həmin qolundan və kürəyindən vurdu ermənilər. Xocalıda canını qurtarıb bu günə kimi yaşayanların ürəyi dağlıdır".

Qəlbində ata-ana və iki qardaş yarası var Sevdanın. Böyük qardaşı Feyruz Kərimov leytenant rütbəli zabit, Soltan isə polis serjantı olub. O gecə Soltan növbədə imiş. Sinəsi qoşa qardaş, ata-ana dağıyla göynəyən

Sevda Kərimova o günlərə qayıdır: "Fevral ayının 25-nin gecəsinə kimi maşın qarajında qalırıq, ev üzü görmürdük. Ermənilərin yaşadığı Noraguh kəndi ilə Xocalı üz-üzəydi. Bir gün qabaq gəlinimizlə qarajdan evə gedirdik ki, ərzaq gətirib yeməyə bir şey hazırlayaq. Bizi Noraguhdan atəşə tutdular, evə gedə bilmədik, qaldıq qarajda. Heç kimlə əlaqə saxlaya bilmirdik. Səhər birtəhər evə gəldik. Elə bil fevralın 25-i gecəsi Xocalını işığa qər q etmişdilər. Atılan fişənglərin, projektorların işığı Xocalının gecəsinə gündüzə çevirmişdi. Qulaqbatıran ağlaşma, şivən, qocalı-qarılı xocalılıların fəryadı bürümüşdü bu sahsız şəhəri! Deyirdilər ki, ermənilər dolub şəhərə. Xocalı dik alışıb yanırdı, tonqal kimi. Yerli xocalılılar hər tərəfi, yol-yolağanı tanıyırdılar, amma biz – Ermənistandan gələnlər heç yana bələd deyildik. Ona görə də qoşulduq onlara. Atamı elə evdə həmin yaralı qolundan və kürəyindən vurmuşdular. Bir ay bu hadisədən öncə anamı da evdə corab toxuduğu yerdə yaralamışdılar. Noraguhdan atılan güllə divarı deşib anamın qoluna dəymişdi. O gecə qardaşım Feyruz mənə dedi ki, sən anamı apar, mən də atamı gətirim. Onun qızını da anası götürdü".

Sevda Kərimova

Bizi ağdamlılar xilas etdi

O gecə səhərə kimi meşədə yol gəldilər. Səhər açılarda Naxçıvanikdə erməni yaraqlıları qabaqlarını kəsdilər. Feyruz silahlı idi, bacısı Sevdaya əmr edir ki, qaç! Qoçaq döyüşçü olduğu üçün sonradan "İgidliyə görə" medalı ilə təltif edildi. Sevda onlardan aralanıb Balakışigilin dəstəsinə qoşulmuşdu. Ayaqlarındakı köhnə qaloş cırılıb düşdüyündən eləcə corabdaydı. Dəstə kolların dibinə sığınmışdı. Günorta idi. Onlara yaxın kolun dibində qardaşının yoldaşı ilə uşağını əsir aparanda qorxudan səslərini çıxara bilmədilər. Göydən alov tökülürdü. Ermənilər onları aldadıb "Biz də xocalılıyıq, qorxmayın, bu yandan gəlin" deyib çağıranda dəstənin artıq Şelliyə çatmasına az qalırdı. Bir az da irəlilədilər.

Sevda qabaqda meyitləri görəndə istəyib ki, qışqırsın: anasının əmisi ailəsini burada gülləbarana tutub qırılmışdılar. Bura sonuncu post idi. Onları aldadaraq aparıb orada gülləbaran etmişdilər: "Bizi də buna görə ça-

ğırırdılar. Barat adlı bir yaşlı kişi özünü öldürürdü ki, bizi aldadırlar, qayıdıb oturun kolun dibində".

Sonra Ağdamdan kömək gəldiyi üçün ermənilər geri çəkirlər. Sevdagilin dəstəsini köməyə gələnlər mühasirədən çətinliklə çıxarırlar. Xocalılılar qarın üstü ilə sürünə-sürünə, kolların arxasına sığına-sığına uzaqlaşır: "Kolun dibində oturmuşduq. Xocalının icra başçısı Elman Məmmədovun xalası Rözə də bizimlə idi. Ayaqlarım donurdu, axı yalın idi. Onun əlində bir cüt köhnə, nimdaş ayaqqabı vardı. Dedi ki, yoldaşım Qulunu yolda vurdular. Onun ayaqqabılarıdı. Gördü ki, ayaqlarım donur, ayaqqabıları mənə geyindirdi. Ağdama rəhmətlik Qulu əminin ayaqqabılarında gəldim. Ağdam camaatı üstümüzə elə töküldü ki, ömrüm boyu unuda bilmərəm. Bizi ağdamlılar xilas etdi. Bizimlə birlikdə gah xəstəxanaya gedirdilər, gah məscidə, gah da qərargaha. Hər kəs öz itkinini, əsirgirovunu, yaralısını axtarırdı. Hamının başı qarışıq idi öz dərdinə".

Ermənilərə qan udduran qardaş

Qardaşı Soltan Xocalının müdafiəsində dayanan vaxtlarda ermənilərə qan uddurmuşdu. O, bir erməni polisini vurduğu üçün saqqallılar bunu unutmamışdılar. Ona görə də onu axtarırdılar. Soltan həmin günlər camaatın mühasirədən çıxmasına kömək edirdi. Ailəsindən aralı düşmüşdü. Bilmirdilər ki, haradadı. Kimdən soruşurdular, elə deyirdilər ki, Soltan bizim dəstəni çıxarıb geri qayıtdı ki, o birilərinə də kömək etsin.

İllərdir qardaşının getdiyi yolları görə bilməyən bacı deyir ki, dəhşətli günləri qabaqda imiş: "Fevralın 25-də vurulmuş ata-anamın və qardaşım Feyruzun meyitləri martın 21-də, Novruz bayramı günü Ağdama gətirildi. Buna dözmək olar?! Oradan isə Mingəçevirə, qohum qapısına apardıq. 3 meyiti bir evdən çıxarmaq bilirsiz necə dərdirdir?! Apardılar oradakı xeyirşər yerinə. Mingəçevirdə Əli qəbiristanlığı var, əzizlərim orada dəfn edildi. Bayram günlərimiz o gündən qara boyandı: üç istəklimi basdırdım bir gündə! Buna dözdüm və dəfn edildikləri üçün sevindim".

Ailədə iki qardaş, bir bacı olublar. Qardaşı Soltanın yoldaşı hamilə olduğu üçün Naxçıvana, atasıgilə getdiyindən faciədən uzaq idi. Buna şükür etdilər ki, nə yaxşı, özündən sonra balası dünyaya gəldi, yurdu boş qalmadı. Babasının adını daşıyan Samran bala atasını, qardaşı Soltan isə ilk və sonbeşik oğlunu görmədi. Atasının üzünü görməyən Samran Xocalını istəyir. Belə dərdi danışmaq çətindir. Sevdə xanım yana-yana deyir

ki, bu dərdi danışırım, elə bil təzələdir. Başımıza açılan müsibətlər sanki dünən gecə olub. Dərdli bacının təsəllisi də var: ata-anasının, qardaşı Feyruzun məzarı. Axı ziyarət edir, dərdini onlarla bölüşür. Amma Soltan qardaşının itkin dərdi onu yandırdıqca yandıracaq. Əsir və girovluqdan qurtaranlardan çox soruşub. Kimsə onu orada – əsirlikdə görməyib. Şəhid olan qardaşı Feyruzun bir qızı var – Firəngül. Anasının adını qoymuşdular. O zaman 7 yaşında olub. Girov götürüləndə qorxudan, həyəcədən xəstəlik tapıb: başının tükü tamamilə tökülüb. Anası o zaman əsir düşəndə ona başa salır ki, atanın leytenant olduğunu ermənilərə demə. Desən, ona görə sənə əzab verərlər...

Qədim qəbiristanlığın qərib şahidləri...

Soltanın yoldaşı Bakı şəhəri Sabunçu rayonunun Pirşağı qəsəbəsində yaşayır. Dövlət onları da mənzillə təmin edib. Yeni yaşayış məhəlləsi salınıb. Xocalıda yaşayarkən Sevdə Maliyyə-Kredit Texnikumunda oxuyurmuş. Vəziyyət qarışanda bilməyib ki, nə harada qaldı. Dövlət imtahanını harada və necə verə bilirdi ki? Ona görə diplomdan da məhrum olub. Özü ailə başçısıdır: bir qızı, bir oğlu var. Oğlu da Xocalıda yaşadıklarına görə sağalmaz dərdə düşüb, daim müalicə olunur. Qızı Aysel ailəlidir, nənəsinə iki nəvə bəxş edib.

Bir təsəllisi var Sevdanın: "Cənab Prezident xalqımızla, yenilməz ordumuzla bizə həsrətini çəkdiyimiz Qarabağımızı qaytaracaq. Son illərin hadisələri bunu bir daha təsdiqləyir. Ermənilər heç də özlərinə güvənməsinlər. Biz torpaqlarımızı azad edəcəyik. Bir nigarançılığımı da deyim. Şəhidlərimin məzarlarının üstünün götürülməsi barədə sərəncam da verilib. Onlar dəfn ediləndə vəziyyət o qədər ağır idi ki, üç şəhid məzarına bir başdaşı qoyulub. Yəni şəhidlərimizin şərəfinə layiq deyil. İşləmədiyim üçün maddi imkanım yoxdur ki, onlara övladlıq borcumu verim. İstəyim budur ki, onlar o zaman dəfn edildikləri Mingəçevirdəki Əli qəbiristanlığından çıxarılib şəhidlər üçün salınan xiyabana köçürülsün. Bu da övlad kimi mənə bir göz dağı olmasın..."

Girov qalanları görəndə önlərə şükür etdik

Xocalıdakı o dəhşətli gecədən sonra hər gün Ağdama onlarla meyit gətirilirdi. Faciənin çaynağından min bir əzabla qurtaran xocalılılar o meyitləri bir-bir araşdırır, "bəlkə qardaşımı, bacımı, atamı, anamı, övladımı taparam" deyərək bir yerdə duruş gətirərək bilmirdilər. Xocalı sakini Südabə Cavadova da bu insanlardan idi. O, hər gün Ağdama gəlir, gətirilən meyitlərin içərisində öz həyat yoldaşını və qardaşını axtarırdı...

Südabə xanımın elə evlərində, Goranboy rayonunda Xocalı sakinləri üçün tikilib istifadəyə verilmiş binada həmsöhbət olduq. 1958-ci ildə Xocalı rayonunun Balıca kəndində anadan olub. 1975-ci ildə ailə həyatı qurub. Üç oğlan, üç qız olmaqla altı övlad anasıdır.

Artıq 25 il keçib, bilmirik sağ qalıb, ya ölüb

Xocalı sakini yoldaşını 1992-ci il fevralın 26-da hadisə gecəsi itirib. Dediyyə görə, onun meyitini gətirərək bilməyiblər, elə Xocalıda qalıb:

– Böyük oğlum atasının yanında olduğundan onun şəhid olduğunu görüb. Faciədən bir ay əvvəl qardaşımın birgə ailəmiz Əlif Hacıyevin köməyi ilə Xocalıdan çıxdı. Xocalıda dörd nəfərimiz – qardaşım və onun böyük oğlu, həyat yoldaşım və bizim böyük oğlumuz qaldı. Getdikcə vəziyyət pisləşirdi. O ərəfədə tez-tez Xocalıdan Ağdama gedib-gəlirdik ki, uşaqlardan bir xəbər öyrənək. Növbəti dəfə Ağdama ərzaq almağa getmişdik. Elə oradaca eşitdik ki, Xocalıda dəhşətli qırğınlar törədilib.

Oğlum deyir ki, Xocalıda yeraltı sığınacaq düzəltmişdilər. Atışma şiddətlənəndə uşaqları ora yığıblar. Yoldaşımın qardaşım isə çöldə gözləyiblər. Qardaşım könüllü olaraq batalyona yazılmışdı. Yoldaşım onlarla bərabər postda dururdu.

Uşaqlar görüb ki, ermənilər artıq sığınacağa girirlər. Onlar uşaqları oradan çıxarıb aparanda oğlum görür ki, çöldə xeyli sayda meyit var. Baxıb ki, atası da meyitlərin içərisindədir. Həmin vaxt qardaşımı öldürməyiblər, onu əsir götürüblər. O vaxtdan bəri qardaşımdan heç bir xəbər

yoxdur. Hər yerə müraciət etdik, davamlı axtardıq, bir nəticəsi olmadı. Artıq 25 il keçib. Bilmirik, hələ də sağ qala bilər, ya yox...

Meyitləri məftillə bir-birinə bağlamışdılar

– Faciədən sonra hər gün Ağdama meyit gətirirdilər. Hamısını bir-bir gözdən keçirirdik. Araşdırırdıq ki, görək bizimkilərin də meyiti gəlibmi. Elə olurdu ki, bir gündə 20-30 cəsəd gətirilirdi. Onlar elə günə salınmışdılar ki, tanımaq qeyri-mümkün idi. Gələn girovlara baxırdıq, şükür edirdik ki, uşaqlarımız nə yaxşı girovluqda qalmayıblar, ölmək bundan yaxşıdır. Meyitlər polad məftillə bir-birinə bağlanmışdı. Biz bunların hamısını öz gözlərimizlə görürdük, ciyərimiz yanırdı. Amma baxmaq məcburiyyətində idik. Doğmalarımızı axtarırdıq. Düz mart ayının axırına qədər meşədən meyit gətirildi. Rəhmətlik atamla birgə onların hamısını yoxlayırdıq, üzlərinə, bədənlərinə baxırdıq. Həmin vaxt çöllərdə qalırdıq. Başımızı salmağa bir daxma da yox idi. Sonradan Bərdə rayonunda bir yataqxanaya sığındıq.

Bunlara rəğmən Südabə xanımın böyük oğlu ilə qardaşı oğlu Xocalıdan çıxıb biliblər. Onlar sığınacaqdan girov götürüləndə 15-16 yaşları vardı. Uşaqlardan soruşublar ki, kimlərdəsiniz, deyiblər filankəsin uşaqlarıyıq. Yəqin ki, həmin erməni onlardan kimisə tanıyıb. Deyib ki, sizi buraxıram, gedin meşədə camaata qoşulun. Tanımayan erməninin əlinə düşsəydilər, güman ki, uşaqları da sağ buraxmazdılar.

Südabə xanım övladlarını çox çətinliklə, təkbaşına böyüdü. Amma indi hərəsi bir ev yiyəsidir. Dövlət tərəfindən 2011-ci ilin fevralında yaşadıqları ünvanda özünə və oğlanlarının hərəsinə ayrılıqda bir mənzil verilib. Buna görə də Cavadovlar ailəsi dövlətdən, onlara göstərilən qayğıdan razıdır.

Südabə Cavadova

12 yaşlı uşağın başını erməni qəbrinin üstündə kəsdilər

Erməni əsirliyində ağlasığmaz vəhşiliklərə məruz qalan Dürdanə Ağayeva Xocalı soyqırımının dəhşətli məqamlarını danışır

"Ölənə qədər yadımdan çıxmaz: qucağında uşaq olan ananı vurdular, onun qucağından çıxan uşaq qorxusundan çığıraraq qaçdı. Azğınlar arxadan uşağı da güllələdilər. Hətta alman faşistləri belə müharibə zamanı uşaqlara və qadınlara dəyməyib. Xocalıda kişinin, qadının, uşağın amansızcasına öldürülməsinə ancaq vəhşilik adı vermək olar..."

1992-ci ilin qarlı Xocalı faciəsinin qurbanı, 8 gün əsirlikdə qalmış və müharibənin ağrı-acısını indi də taleyində yaşayan bir insan danışır bunları, həm də böyük həyəcanla, titrəyişlə...

Onu dostlarımızın köməyi ilə tapdıq. Bizi necə qarşılacağını bilmirdik. Səhhətinin ağır olduğunu demişdilər. O, bəşəriyyətə sığmayan dəhşətin, Xocalı soyqırımının canlı şahidi Dürdanə xanım Ağayevadır. Danışmaq onun üçün nə qədər ağır idisə, onu dinləmək də bir o qədər çətin idi. Söhbətə belə başladı:

– Mənim üçün danışmaq çox ağırdır, bununla belə, həmişə deyirəm ki, bu hadisəni biz danışmalıyıq, yaymalıyıq. Çünki onların vəhşiliklərini biz görmüşük, şahidi olmuşuq.

Hamilə qadını güllə ilə qarnından vurdular

Dürdanə xanım Xocalının fədakar və sonadək iş başında olan rabitəçilərindən olub. Xocalı rabitə qovşağında telefonçu kimi 1989-cu ildən işləməyə başlayıb. O zaman hələ 17 yaşlı idi. O, iş həyatının son günlərini belə xatırlayır:

– Faciə baş verənə qədər sakinlərin, demək olar ki, hamısı şəhərdə idi. Çünki hamı elə bilirdi ki, düşmən tezliklə susdurulacaq və geri oturdulacaq. Fevralın 25-də ağır döyüşlər gedirdi. Ona görə heç kim yatmamışdı. Topun, tankın səsindən qulaq tutulurdu. Gecəyə doğru atəş səsləri daha da kəskinləşdi. Vəziyyət ağırlaşanda camaat bir müddət evlərin zirzəmi-

lərində gizləndi. Gələn səslərdən anlayırdıq ki, tanklarla, toplarla evlərimizi dağıdırlar. Az keçməmiş xəbər gətirdilər ki, artıq düşmən Xocalı aeroportuna girib. Aeroport da xocalılıların yeganə çıxış yolu idi. Bu xəbərdən sonra zirzəmidə qalmağın mənasız olduğunu anladıq. Ona görə də şəhərdən uzaqlaşmağa məcbur olduq. Təxminən gecə saat 1-2 olardı. Sakinlər şəhəri tərk edirdi.

Gəlib çıxdıq Qarqar çayının sahilinə. Bumbuz çayı zülmə keçdik. Bir neçə nəfər donub qaldı orda. Çayı keçəndən sonra 366-cı diviziyanın törətdiyi dəhşətli cinayəti gördüm: bunu sözlə ifadə etmək mümkün deyil. Rəhmətlik Çingiz Mustafayev bir neçə kadr çəkib, amma o qədər hadisələr olub ki, bunlar heç yerdə qeydə alınmayıb, çəkilməyib, yalnız biz görmüşük. Mənim ölənə qədər yadımdan çıxmaz. Xocalıda kişinin, qadının, uşağın amansızcasına öldürülməsinə ancaq ən rəzil vəhşilik adı vermək olar...

Hava işıqlaşanda Qaraqaya adlanan yerə çatmışdıq. Ermənilər bizə tərəf atəş açmağa başladılar. Hərə vahimə içərisində bir tərəfə qaçırdı. Biz də sürünə-sürünə ərazidən uzaqlaşmaq istədik. Ayağımda bir istilik hiss etdim, baxanda gördüm ki, məni də vurublar, yaralanmışam. Bir qədər süründükdən sonra huşumu itirdim. Ayılıanda camaatdan çox geri qalmışdım. Tez-tez hərəkət etməyə başladım. Bir az irəlində hamilə bir qadını güllə ilə qarnından vurdular. Qışqırıqlar başladı. Sən demə, ermənilər bizi görürmüşlər. Bir qədər sonra qardaşımı da yaraladılar. Sonra başımızın üstünü kəsdilər. Bizi əsir alıb Əsgərana gətirdilər...

8 gündə saçımın sayı qədər döyülmüşəm

Dürdanə xanımı 8 gün Əsgəranın polis bölməsinin zirzəmisində saxlayıblar. Özü də 70-100 kişi əsir arasında yeganə qadın əsir olub. O danışdıqca bədəni titrəyirdi.

– Əsgəranda qaldığım 8 gün ərzində saçımın sayı qədər döyülmüşəm, – deyən Dürdanə əlavə edir: – Rabitəçi olduğuma görə məni durmadan döyürdülər, əllərimi aç bilmirdim, o qədər vurmuşdular ki əllərimə... düz iki gün ölü kimi qalmışam. Həmin vaxt saçımdan tutub sürüdükləri yadımdadır, sonra necə döyüblərsə, bir də ayılmışam ki, dizə qədər palçıq olan tualetdəyəm. Qapıda duran mühafizəçi dedi ki, iki gündür ki, burdasan, elə biliblər ölmüsən, ona görə atıblar bura. Allaha qurban olum, Allah yenidən nəfəs verib mənə, elə bilirəm ki, ikinci həyatımı yaşayıram. Onlar qadın-uşaq bilmirdilər. Özü də yerli ermənilər gəlmə erməni-

Dürdanə Ağayeva

lərdən qorxurdular. Ona görə daha çox canfəşanlıq edirdilər ki, özlərini gəlmələrin gözüne soxsunlar.

Qardaşım la birgə əsir düşmüşdüm. Ermənilər bizi ayırdılar. Qardaşım böyründən güllə yarası almışdı, mənə ayağımdan. Tutulduğumuz gecə orada 40-50 qadın vardı. Ermənilər qadınları on-on, beş-beş Azərbaycan tərəfdəki əsirləri ilə dəyişməyə aparırdılar. Amma mən qardaşımın yarasını, ona verilən əzabı görəndən sonra qapının arxasına qısılıb qaldım. Bir də gördüm ki, artıq qadınlardan heç kim yoxdur, tək qalmışam. De-

yirdim ki, qalaramsa da, ölərəmsə də, qardaşım la birlikdə olum...

Dürdanə xanım gördüyü, məruz qaldığı vəhşilikləri, rəzillikləri danışa bilmir, danışmaq istəmir... Anlayırıq, söhbət insan qürurunun alçaldılmasından, hətta özünə belə etiraf etməyə çətinlik çəkdiyi, yada salmaqdan qorxdığı, heysiyyəti ilə bağlı məqamlardan gedir...

Yenə bədəninin və səsinin titrədiyini görürəm. Köksünü ötürdükdən sonra davam edir:

– Mən orda Afrikadan gələn qulağı sırgalı zəncilər gördüm. Onlar muzdlu döyüşçülər idi. Qaldığım zirzəmi dizə qədər palçıq idi, yuxarıda da bir pəncərəsi vardı, onun da şüşəsi yox, yağan qar, əsən külək birbaşa içəri vururdu. 8 gün ayaqyalın, ac, susuz belə bir yerdə qalmışam, ayağımda da güllə yarası.

Bir gün dedim ki, qardaşımı görmək istəyirəm, sağdırımı? Dedilər, gözlə qardaşını gətiririk. Nə qədər ki cavan, seçmə əsirlərimiz var, gətir-dilər. Hamısının kurtkasını, köynəyini soyundurdular və təsəvvür edə bilməyəcəyiniz tərzdə bunları döyməyə başladılar. Qardaşım da onların arasında idi. Həmin vaxt mənə döymədilər. Amma döyülməkdən betər oldum, elə bil onlara dəyən hər dubinka mənə dəyirdi. Tapançayla güllə atıb ayaqlarını, qollarını yaraladılar. Elə edirdilər ki, ölməsinlər. Bir saatdan çox onları döydülər. Baxa bilmirdim, qışqırıb gözlərimi tuturdum ki, görməyim. Biri dubinkayla boynumdan vururdu ki, ağlama, bax. Döşəmənin üstü qıpqırmızı qan idi, baxılası deyildi... Nəhayət, 8 gündən sonra bizi dəyişdilər.

Onun indiyə qədər yaralı yeri kimi qalan, unuda bilmədiyi hadisələr çoxdur. Orada qalan qadınlar, cavanlar, qocalar və uşaqlar barədə hələ də bir xəbər yoxdur. Onu yandıran da elə budur:

– Əsirlikdən qurtulub Ağdama gələndə bir ana qaçdı üstümə ki, mənə balamı gördünüz mü? Mən onun uşağını görmüşdüm, erməni qəbrinin üstündə başını kəsmişdilər. 12 yaşı vardı. Bunu anasına necə demək olar? İndinin özündə də o ananı görəndə vicdan əzabı çəkirəm. Axı iki oğlun, bir atanın başının kəsilməsini ailəsinə necə demək olar, bu, çox ağırdır.

Faiq adında bir oğlan vardı. Onu məcbur etdilər ki, torpağı öp, de ki, bura Ermənistandır. O da diz çöküb torpağı öpdü və ayağa qalxıb "Bura Azərbaycan torpağıdır. Qarabağ Azərbaycanın olub, olacaq da. Xocalımı indi alsanız da, biz ora qayıdacağıq!" sözlərini deyib erməninin üzünə tüpürdü. Onun bədənini deşik-deşik etdilər, meyitini də atdılar həyətdəki yeşiyə.

Xocalıya kömək gəlsəydi...

Dürdanə Ağayeva Xocalı soyqırımını baş verəndə hələ 20 yaşının içindəydi. Gecələr əsgərlər səngərlərdə olanda o da öz postunda dayanıb, yatmayıb. Gələn əsgər zənglərinə təsəlli verib, həsrətlə hansısa şad xəbərin gələcəyini gözləyib. Öz dediyinə görə, elə rəbitəçilər vardı ki, müharibədən 2-3 ay əvvəl vertolyota minib qaçmışdı. Birini qardaşı götürüb aparmışdı, birini atası çıxarmışdı, onunsa atası olmayıb. Bəlkə atası olsaydı da, çıxmazdı. Çünki işinə çox bağlı olduğunu, onu qoyub çıxmaq istəmədiyini deyir Dürdanə xanım:

– Cavandım, çox həvəslənirdim ki, maarifdən mənə göndəriş verərlər, gedib Bakıda rəbitə texnikumuna girərəm, təhsilimi davam etdirərəm. Arzularım ürəyimdə qaldı. Amma indi fəxr edirəm ki, mən öz xalqıma, camaatıma qulluq etmişəm. 1991-ci ilin may ayında Xocalı blokadadaydı. Camaatın ümid yeri ancaq rəbitəydi. Mən növbədən çıxıb evə qayıdanda yolda mənə görə hər kəs soruşurdu: nə xəbər var, kömək gələcəkmi? Ağdam tərəfdən zənglər gəlirdi ki, bu gecə Əsgəranı götürürük.

Bizi ancaq Xocalı sakinlərindən ibarət əsgərlər qoruyurdu, yuxarıda oturanlar qorunmadı. Əgər Xocalıya kömək gəlsəydi, erməninin kölgəsi belə üstümüzə keçə bilməzdi.

Müharibə, əsirlik, min cür əzab-əziyyət onun indiki taleyindən də yan keçməyib. Dünən gördüyü işi bu gün yadından çıxarır. Amma 1989-1992-ci illərdə ermənilərin necə basqın etdikləri, törətdikləri vəhşilikləri bir-bir xatırlayır:

– Yuxunun istənilən vaxtında məni durquzub o hadisələr barədə soruşsalar, dərhal onlardan danışaram. Hazırda ağır xəstəyəm, İranda əməliyyat olunmuşam, yeriməkdə çətinlik çəkirəm. Bunun səbəbkarı ermənilərdir. O hadisələr olmasaydı, məni yaralamasaydılar, döyməsəydilər, bu gün bu halda olmazdım. Bütün əsəblərim pozulub. Hazırda Xəzər rayonunun Buzovna rabitə qovşağında işləyirəm. Amma iki ildir ki, işə çıxma bilmirəm, səhhətim imkan vermir.

"Biz o müharibəni gördük, Allah o günləri bir də bizə göstərməsin!" Bu, qısa və acı həyat hekayəsinin son cümləsi idi.

Üç övladımı, yoldaşımı, anamı, bacımı və qardaşımı hələ də axtarıram

Elxan Hüseynov Xocalı soyqırımında dəhşətli müsibətlər yaşayıb

"Yeddi ailə üzvümüzdən ikisi sağ qalıb. Hələ bacımla qardaşımı demirəm". Bu sözləri ürək ağrısı ilə deyən Elxan Hüseynovdur. O, Xocalı soyqırımını törədildikdən indiyədək hələ də ailə üzvlərinin sorağındadır. Bəlkə onlardan bir iz, bir nişanə olar deyə...

1959-cu ildə Xocalıda doğulub, orada məktəbə gedib, yurd qurub, işləyib. Ailəsi ilə birgə Xocalıya qəlbən bağlı olub, onun müdafiəsi istiqamətində də əlindən gələni edib. Lakin...

– Xocalıda rabitə qovşağında işləyirdim. Hər zaman öz məsuliyyətimi hiss edərək iş başında olmuşam. Hadisə baş verən gecə də işdə idik. Axşam saatlarında, hava qaralanda hiss elədik ki, artıq tanklar, BTR-lər meşənin ətəyinə yaxınlaşır. Bir az keçmişdi ki, güclü atışma başladı. Ermənilər gülləni yağış kimi yağdırırdılar. Gördüm ki, başqa çıxış yolu yoxdur, evə tərəf qaçdım, ailə üzvlərimi götürüb çayın kənarındakı körpüyə, Köhnə dəyirman deyilən yerə gəldim. Camaat ora yığılmışdı, gözləyirdilər ki, bombardmanın axırı necə olacaq... Ailə üzvlərimi orda qoyub posta getdim, çünki Xocalı batalyonunun üzvü idim. Qayıdıb gələndə gördüm ki, ailə üzvlərim yoxdur. Dedilər ki, meşəyə tərəf gediblər.

Xocalıdan iki yol ayrılırdı, biri Ağdama, Gülablı tərəfə, o birisi isə Əsgəranın yanı ilə Ağdam istiqamətinə. Düşündüm ki, ailəm uşaqlıdır, yəqin ki, Əsgəran tərəfə gedərlər. Həmin istiqamətdə qaçmağa davam etdim. Dayım oğlu Cavid də mənimlə idi. Yol boyu axtara-axtara getdik, ailə üzvlərimdən heç birini tapmadıq. Hava işıqlaşdı. Artıq Əsgəran istiqamətindəki keçidə çatmışdıq, baxdıq ki, mühasirədəyik. Ermənilər dörd bir tərəfimizi tutublar. Dərədə, kolluqların arasında gizlənməmişdik. Qarşıda xeyli adamın girov götürüldüyünü görürdük. Çığır-bağır, hay-həşir ət-

Elxan Hüseynov

rafi bürümüşdü. Orada öldürülənlər də çox idi, ətrafda xeyli cəsəd vardı. Sağ qalanların yarısını "Qaz-53" markalı maşına, yarısını da BTR-lərin üzərinə yığırdılar. Hamısını girov götürdülər. Bu an ermənilərdən biri üst tərəfdən mənə gördü, fikirləşdim ki, mövqə tutub atəş açaram. Qarın içi ilə yumalana-yumalana aşağı düşdük, qarşıda balaca bir təpə vardı. Orada dayanıb istədim ki, avtomatı atış vəziyyətinə gətirim. Baxdım ki, güllə darağı silahın üzərində yoxdur, dərədən yumalananda düşüb itib. Sən demə, arxamızca düşən erməni həmin güllə darağını tapıb, o tərəf-bu tərəfinə baxdıqdan sonra qayıdıb gedib. Bunu görə bir nəfər sonradan mənə demişdi. Düz hava qaralana kimi orada gözlədik. Üç nəfər idik. Arada çıxırırdılar ki, çıxın, çıxmasanız, camaatı qıracağıq. Gözlədik, gecə düşdü, kolların arasına sürünə-sürünə birtəhər Ağdama gəldik.

Elxan Hüseynov deyir ki, sonrakı günlərdə girovları Ağdama, Xalq Cəbhəsinin qərargahına gətirirdilər. O da öz ailə üzvlərini axtarmaq üçün hər gün qərargaha gedir, amma yenə də onlardan heç bir xəbər ala bilmir. Nə öldükləri bilinir, nə qaldıqları...

Danışığa bir az fasilə verdikdən sonra E.Hüseynov mühasirədə qaldıqları həmin gecəni yenidən xatırlayır:

– Hər an gözləyirdik ki, bizi tutacaqlar, yaxud öldürəcəklər. Kolluqda gizlənməmişdik. O qədər keyləşmişdik ki, yanımızdakı arxda suyun hansı istiqamətə axdığını bilmirdik. Su axan tərəfə getməliydik ki, gəlib Ağdama çıxmaq. Axırı dedim ki, suya bir çöp atın. Beləcə, çöp gedən istiqamətdə hərəkət etdik. Beləliklə, bu yolla Ağdama gəlib çıxma bildik, – deyərək köksünü ötürdü. Sonra davam etdi: – Xalamgil Ağdamın Qiyaslı kəndində olurdular. Ona görə əvvəlcə bu kəndə getdim. Hamamda özümə baxanda qorxdum. Üzüm-gözüm qan içində idi. Daş, tikan bədənimə cırıq-cırıq etmişdi. Səhər yenə qərargaha qayıtdım. Ailə üzvlərimdən hələ də bir nişanə yox idi. Üç övladım, yoldaşım, anam, qardaşım və bacım sanki yox olmuşdular. Düz dörd il sərəsər bütün sərhəd zonalarını axtarmışam. Amma onları gördüm deyən olmadı.

Atam həmin vaxt Yevlaxda olduğundan ailəmizdən bir mən, bir də atam sağ qalıb. Yeddi nəfərimiz Xocalıdan çıxmayıb. Bugünə qədər onlardan bir xəbər yoxdur. Həmin qanlı gecədə qohumlarımdan da itkilər olub. Dayımı güllələyiblər, bacım oğlundan da heç bir xəbər yoxdur. Bacımın qaynının 3 oğlunu girov götürüblər. Onların da öldükləri, qaldıqları bilinmir. Yalnız girov götürüldükləri məlumdur. Bacımın özünü isə məşədə öldürmüşdülər...

Qaladərəsidən Gülablıya gedən yolun hər addım başında xocalılıların meyiti var idi...

*Zakir Bəndəliyev Xocalıya qayıdacağı
günün uzaqda olmadığına inanır*

...O zaman cəmi 44 yaşları vardı. Həyat yoldaşı Bəsti ilə birlikdə bir qız, iki oğul övladı böyüdüdü. Evin böyük uşağı Gülnarənin 14, Anarın 13, Ədalətin 12 yaşları vardı. Xocalıda fəaliyyət göstərən tikiş fabrikində çalışdığı mexanik işindən və həyətyanı təsərrüfatından alın təri ilə qazandığı ruzisi ilə ailəsini halallıqla dolandırır. Atası Şıxverdi kişinin "Oğul, evə haram gətirmə, halalı da aparar. Unutma ki, bizim ocağa haram düşmür" kəlamı daim qulağında sırğa idi. Ona görə də həmişə evdən çıxanda ilk duası bu olardı: "Böyük Allahım, ruzimi halalından bəxş et və ailəm, doğmaları üçün sağlam cansağlığı ver".

Babaları hələ XX əsrin əvvəllərində qədim yurd yerimiz olan Dərələyəzdən məcburiyyət qarşısında Qaladərəsinə pənah gətirmişdilər. Dağlıq Qarabağın bu gözəl guşəsində məskunlaşan insanlar zəhmətləri ilə quru yerə çubuq sancıb ev-eşik qurmuşdular. Lakin haradan biləydilər ki, on illər keçdikdən sonra onların yaşadıkları aqibət xələflərinə də nəsis olacaq. Necə deyərlər, sən saydığını say, gör fələk nə sayır...

Artıq zülmət aşıqı olan şər öz oyununu oynamaqda idi. Dünyanın əksər ölkəsinə səpələnmiş erməni daşnakları yenə də qana susayır, bir zaman soydaşlarına ərməğan olunmuş torpaqları tam mənimsəmək, Yerevan və Dağlıq Qarabağdakı əlaltıları vasitəsilə bu yerlərin əbədi sakinləri olan azəri türklərini silah gücünə dərbəder etmək niyyəti güdürdülər. Vəziyyət pik həddinə çatmışdı. Xüsusən də hər tərəfdən ermənilərin kompakt yaşadıqları kəndlərlə əhatə olunan Xocalı şəhəri və onun ətraf kəndləri üçün dözülməz vəziyyət hökm sürməkdə idi. Halqa tam daralmışdı.

Xocalı rayonunun Qaladərəsi kəndinin sakini, həmin hadisələrin canlı şahidi olan Zakir Bəndəliyev deyir:

– Son bir neçə ay ərzində gecəmiz-gündüzümüz yox idi. Davamlı olaraq erməni birləşmələri müxtəlif çaplı silahlardan kəndimizi atəşə tuturdular. Bu atışmalar xətərsiz ötüşmürdü. Ölənlər və yaralıları var idi. Ona görə

rə də yaşlı insanların və uşaqların müəyyən qismi, o cümlədən mənim övladlarım da vertolyotla kənddən çıxarılmışdı. Lakin sakinlərin böyük əksəriyyəti hələ də kənddə qalaraq, böyük Yaradana ümid bağlayaraq yaşamlarını sürürdülər. Bizi arxayın salan o idi ki, həmin dövrlər, demək olar, hər gecə kəndi raket atəsinə tuturdular. Bu hal vərdiş halı aldığı üçün, bir növ, insanlar qorxu hissində güc gəlmişdilər.

1992-ci il fevral ayının 25-də gecə saat 12-ni keçmişdi. Postda idim. Kəndimizin yuxarısında olan və ermənilərin yaşadığı Mehdi kəndi istiqamətinə zirehli texnikanın gəlməsini müşahidə etdik. Sonra çayın əks tərəfində olan Noraguh kəndindən bir-biri ilə fişəng vasitəsilə əlaqə saxladılar. Bunun ardınca kənd müxtəlif növ silahlardan atəşə tutuldu. Camaatda qorxu hissi artmağa başladı. Evə gəlib həyat yoldaşıma və bacıma narahat olmalarını, bir azdan murdar ermənilərin sakitləşəcəklərini dedim. Lakin bu gülləbaran əvvəlliklərdən seçilirdi. Kənd yolu evimizin önündən keçirdi. Kəndin içərisində hündürdən səslər gəlməyə başladı. Çıxıb vəziyyəti öyrənmək istədim. Lakin evdəkilər qoymadılar ki, çıxan kimi güllə dəyə bilər. Evimiz ermənilərin yaşadığı Noraguh kəndi ilə üz-büz idi. Buna baxmayaraq çıxdım. Məlum oldu ki, artıq ermənilər kəndin baş tərəfindəki evləri yandırmaya başlayıblar. Həmin ərazidə isə Mesxeti türklərinə fin evlərindən ibarət qəsəbə salınmışdı. Artıq gözləmək olmazdı. Həyətdə zəncirdə olan iti açıb buraxaraq evdən çıxdıq.

Zakir kişi xatirələrini çözləyərək deyir ki, Qaladərəsinin çıxışında uç kəndin – Qaladərəsi, Qaçqın (Dərələyəz) və yerli xocalılıların kompakt yaşadıkları ərazinin yol qovşağında taxta-şalban sexi var idi. Camaat sexin zirzəmisində gizlənir ki, mərmə düşəndə xəsarət almasın. Arxada qalan evlər alova büründüyündən başqa çıxış yolu qalmamışdı. Hərəkət etmək lazım idi. Bələdçiliyi olanlar müəyyən kəşfiyyat apardıqdan sonra meşə yolu ilə hərəkət başlanır. Qarlı-şaxtali havada insanlar ayaqlarını soyunub, çaydan keçib, uzun müddət süründülər. Ermənilərin atəş yağışı dayanmaq bilmirdi.

İnsanlar güllədən yayınmaq üçün Kətik dağının döşünə çıxdılar. Oradan Şuşaya və Ermənistan ərazisinə gedən qaz kəməri keçirdi. Borunun yanında ağır texnikanın hərəkəti üçün yol var idi. Meşə ilə müqayisədə daha rahat olan bu yolla bir xeyli hərəkət etdilər. Sonradan bu yol da çaya düşür. Bu halda yenidən köç meşə yolu ilə hərəkətinə davam etdi.

Artıq səhər saat 05.10 radələrini göstərirdi. Bu zaman Kətik dağının başında it hürür. Bunun ardınca Zakirin getdiyi insan axınına qarşı Əsgərardan gülləbaran başlanır. Hər kəs başını itirdiyindən hara getməli oldu-

ğunu bilmirdi. Hərəkət dayanmışdı. Səhərin açılmasına az qalırdı. Belə davam edəcəyi halda daha çox qırğın baş verə bilərdi. Zakir Xocalı sakini Bəxtiyara deyir ki, dayanmağın mənası yoxdur. Getmək lazımdır. Lakin o dayanır. Zakirgil yola davam edir. Yollarının üzərində hər addımbaş onlardan bir müddət əvvəl getmiş xeyli qadın, kişi və uşaq meyitləri ilə rastlaşırlar. Həmin istiqamətə atılan atəş yağışı dayanmaq bilmirdi. Yerlə sürünməyə başlayırlar. Zakir bir də baxır ki, həyat yoldaşı sürünə bilmədiyi üçün ayaq üstə gedir. Ondan sürünməsini istəsə də, xanımı bunun mümkün olmadığını deyir. Beləliklə, min bir zillətlə düzəngahda taxıl sahəsinə çatırlar. Ağdamın Şelli kəndinin qənşərinə gəlib çıxırlar. Dağın Şelli tərəfində oturub dincəliirlər. Bu zaman yada düşür ki, uzun illər topladıqları pulları tələdiklərindən evdə qalıb. Lakin Zakir xanımına təskinlik verir: "Təki canımız sağ olsun, pulu işləyib qazanmaq olar, canı yox".

Aşağı düşüb Şelli sakinlərinin köməyi ilə təcili yardım maşınında Ağdama yollanırlar. Zakir kişi deyir ki, "Çay evi"ndə bəlkə 4-5 litr çay içdim. Yolda susayanda qarı ağzına qoyub suyunu sorsa da, udmayıb. Qorxub ki, birdən öskürər və ermənilər yerlərini öyrənər.

Hava işıqlananda camaatın yarısının olmadığı aşkarlanır. Zakir kişi 3 qayını və qayınanasını adamların arasında tapa bilmir. Qayınlarından biri David Haqverdiyev Xocalı özünümüdafiə batalyonunda döyüşüb. Zakir vəziyyəti öyrənmək üçün qabağa gedərkən David müəyyən məsafədə bacısını belində gətirib. Sonra atışma düşərkən bacısını qoyaraq geriye – düşmənlə döyüşə atılıb və geri qayıtmayıb. Zakir geri qayıdıb çətinliklə də olsa yoldaşını taparaq Ağdama çatdırıb. Digər qayınları Şahin, Cavanşirlə xanımı və qayınanası isə Kətik dağının başına dırmaşıblar ki, oradan Gülablıya aşsınlar. Anaları yolda keçinib. Onun üstünü paltarla örtükdən sonra irəliləyiblər. Şahin vəziyyəti öyrənmək üçün qabağa getsə də, geri qayıtmayıb. Cavanşir və həyat yoldaşını isə don vurur. Səhər gülablılılar onları tapıb kömək göstəriirlər. Ümumilikdə isə Zakir deyir ki, ən yaxın ətrafı sayanda 20 nəfərdən çox doğmasını itirib.

Digər xocalılılar kimi, Zakirin də köçkünlük həyatı başlayır. 1992-ci ildən 2000-ci ilə qədər Sumqayıt Boruyayma Zavodunun yataqxanasında yaşayıb və orada işləyib. Zavodun rəhbərliyi və kollektivi onlara qayğı

Zakir Bəndəliyev

ilə yanaşıblar. Xanımını və özünü işlə təmin ediblər. Burada əməkhaqqı ilə yanaşı, müəssisə hesabına da onlara maddi kömək olub.

Lakin nə qədər qayğı ilə əhatə olunsa da, şəhər mühiti Zakiri sıxıb. Beləliklə, 2000-ci ildə gözəl təbiəti, safqəlbli insanları ilə seçilən İsmayılı rayonunun Ruşan kəndinə gələrək burada məskunlaşıb. Deyir ki, yeni yurd yerində – İsmayılıda da onları yaxşı qarşılayıblar. Burada özləri heyvandarlıq təsərrüfatı yaradıblar. Oğlanları da bu işdə ona kömək edib. Ardından köçkünlükdən əvvəl məşğul olduğu arıçılığı da inkişaf etdirib.

Artıq hər 3 övladı ailə, oğul-uşaq sahibidir. 6 nəvəsi var. Qızı Sumqayıtda ailə həyatı qursa da, iki oğlu İsmayılıdan evlənib. Bir sözlə, yerli camaatla qaynayıb-qarışıblar.

Həyatda hər şey yerini tapsa da, sosial məişət problemləri həll olunsa da, Zakir kişi həmin müdhiş gecədə yaşadıklarını heç zaman unutmur. Nazilən haqqın üzülməyəcəyinə, Ali Baş Komandan başda olmaqla mərd oğullarımızın söyləri ilə üçrəngli bayrağımızın yenidən Xocalıda, Qaladərəsində ucaldılacağına inanır.

Əsl cəhənnəmi Xocalıda yaşadıq

Qohumlarının yarısını itirən Cəmil Məmmədov əsirlikdə yaşadığı dəhşətləri hələ də unutmur

Sumqayıtda Pansionat adlanan ərazidə 30-dan çox Xocalı ailəsi yaşayır. Cəmil Məmmədovla görüşə getməmişdən öncə onu tanıyanlar bildirdilər ki, kişi çox kövrəkdir. Sual-cavabda ehtiyatlı olun, danışanda təzyiqi qalxır. Səbəbini soruşanda: “O, əsl cəhənnəm yaşayıb, xatırlayanda pis olur”, – dedilər.

Cəmil Məmmədovla Pansionatda məskunlaşdığı evin qarşısında rastlaşdıq. Hündürboy, sifətindən nur tökülən bu adamla söhbət etmək o qədər də asan olmadı. Həmin günləri xatırlamağın onun üçün çətin olduğunu bildirdi. Lakin özündə bir tərər tapıb söhbətə başladı:

– Xocalının başının üstünü təhlükə hələ çox əvvəldən almışdı. Qorbacovun Sov.İKP MK-nın baş katibi seçilməsi ilə ermənilər arasında sözsöhbət artmağa başladı. Elə bil məqsədlərinə çatmaq üçün bəhanə axtarırdılar. Onların ən çox işlətdikləri bir cümlə var: "Lənət türkə!" Bunu əvvəllər az eşidirdiksə, həmin dövrdə ermənilərin dilində bu söz rusların tez-tez işlətdikləri söyüş kimi idi.

Yaxşı usta olan Cəmil kişi Qarabağda dillə deyilərdi. Çox adamın evini tikmiş, böyük hörmət qazanmışdı. Şuşa, Xankəndi, Ağdərə və digər rayonlarda hamının yaxşı tanıdığı Cəmil kişi neçə erməniyə təmənnəsiz ev də tikdiyini bildirdi:

– Vallah, elə olurdu ki, kiminsə evini işləyirdik, pulu olmurdu. Heç ar-dınca getməzdik. Amma onlar həmişə bizi ayırıblar. Bu, özünü daha çox Volski hökuməti zamanı göstərdi. Açıq şəkildə türkü özlərinə düşmən bilən ermənilər silahlanırdılar. Özü də bunu bizim rəhbər işçilərin gözü qarşısında edirdilər.

Öyrənirik ki, ermənilər Xocalıya ilk dəfə 1988-ci ilin 18 sentyabrında hücum ediblər. Lakin kənd camaatı öz gücü hesabına onları geri oturdur. O hadisədən sonra xocalılılarla münasibət də dəyişir. Özlərinin yaltaq sifətlərini üzə çıxaran ermənilərin bir müddət Xocalı ilə heç bir işi olmur.

Cəmil Məmmədov

– Xocalı 3 hissədən ibarət idi, – Cəmil dayı söhbəti davam etdirir. – O taylılar, dərələyəzli-lər, bir də qalabəndlilər.

Fevralın əvvəllərində ermənilər gecələr tufənglə Xocalını atəşə tutur, yanğınlar törədirdilər. Biz poçt idarəsinin qarşısına toplaşırıdık. Oranın müdiri işləyən Cavid Əliyevdən mərkəzlə əlaqə saxlamasını, vəziyyətin necə olduğunu bildirməsini istərdik. Cavid məlumatları çatdırdıqdan sonra cavab bu olardı ki, tezliklə tədbir görülməkdir. 25-i fevralda günortadan sonra Xocalının üç tərəfində erməni birləşmələrinin toplaşdığını gördük. Amma heç vaxt inanmazdıq ki, onlar bizə qarşı elə vəhşiliklər edər...

Göz yaşlarını saxlaya bilməyən Cəmil dayı susur (Dilsiz hayqırtı ilə süzülən bu yaşlar özü ilə acı sızıntını yaşadan bir ürəyin səsi idi). Bir qədər sonra davam edir:

– Kəndin yuxarı tərəfində olan sovet əsgərləri ilə birlikdə ermənilər Xocalıya hücumə keçdilər. Gecənin qaranlığında insanların səsi hər tərəfi bürümüşdü. Bizim tərəflər soyuq olur. Həmin gecə hamı ayaqyalın, başaçıq meşələrə qaçdı. İnsanlar hara gəldi qaçır, xilas olmaq istəyirdilər. Ermənilər onları tutan kimi ya başlarını kəsir, ya da üstlərinə od vurub yandırirdilər. Bacım, qohum-əqrəbamın çoxu soyuqda donub öldü. Nəvəmi, bacım oğlunu götürüb qaçırdım. Ərəzəmində bizi ermənilər əhatəyə aldılar.

Yüzə yaxın xocalılıni əsir götürən ermənilər onları yaxınlıqdakı fermaya gətirirlər. Burada yerliləri ilə rastlaşanlar çətin vəziyyətə düşdük-lərini anlayırlar.

– Onlar əvvəlcə cavanları ortaya çıxartdılar, – Cəmil dayı aramla danışır. – Bir neçəsini bıçaqla vurub öldürdülər. Yerdə qalanları çölə çıxartdılar. İçəridəkilərə cavanların qohumlarını da çölə çıxmağa çağırıdılar. Analar, atalar övladlarının ardınca bayıra çıxdılar. Onların oğullarını avtomatın qundağı ilə döyməyə başladılar. Kim ki valideynlərdən etiraz edirdi, ona da övladları ilə bir yerdə işgəncə verirdilər. Gözümün qarşısında qohumum olan neçə insanı qətlə yetirdilər. Ölülərin üstünə benzin tökü-b yandırıldılar.

– Onlar əvvəlcə cavanları ortaya çıxartdılar, – Cəmil dayı aramla danışır. – Bir neçəsini bıçaqla vurub öldürdülər. Yerdə qalanları çölə çıxartdılar. İçəridəkilərə cavanların qohumlarını da çölə çıxmağa çağırıdılar. Analar, atalar övladlarının ardınca bayıra çıxdılar. Onların oğullarını avtomatın qundağı ilə döyməyə başladılar. Kim ki valideynlərdən etiraz edirdi, ona da övladları ilə bir yerdə işgəncə verirdilər. Gözümün qarşısında qohumum olan neçə insanı qətlə yetirdilər. Ölülərin üstünə benzin tökü-b yandırıldılar.

Cəmil kişi deyir ki, iki gün burada qaldıqdan sonra onları yaxınlıqdakı Əsgəran rayonuna aparırlar. Qarlı havada ayaqyalın sıra ilə düzülən əsirləri rayonun mərkəzindəki evlərdən birinə gətirirlər.

– Mən oradakı ermənilərin hamısını yaxşı tanıyırdım, – Cəmil dayı bildirir. – İçərisində Qaron adlı biri vardı. Əvvəllər uzun müddət yanğınsöndürmə idarəsində işləmişdi. Qəddarlığı ilə seçilən bu adam Azərbaycanın çörəyini yemişdi. Mən ona bizə niyə belə zülm edirsən deyəndə o qışqıraraq dedi ki, bu sözünə görə sən qışqıracaq. O mənim ayaqlarımı armaturla vurmağa başladı. Vaxtilə bizim Xocalıda bədən tərbiyyəsi müəllimi işləyən Raçik adlı digər birisi isə əlindəki bıçaqla oradakı insanların üzvlərini, əllərini doğramaqda idi.

İki gün açıq havada qalan xocalılıların çoxunu don vurub öldürür. Onları yenidən geriyyə, fermaya gətirirlər. Orada onlara işgəncə verməkdə davam edirlər.

– Hələ gənc yaşlarımdan dişlərim töküldüyü üçün onları qızılla əvəzləmişdim. Orada bizim dişlərimizi çıxartdılar. Yerə tökülən qanı yığışdırmağı tapşırıdılar. Mən qanlı torpağı cibimə yığdım.

Bir neçə gün sonra erməni əsirlərlə dəyişdirilən Cəmil dayı nəvəsi və bacısı oğlu ilə birlikdə Ağdama gətirilir. Burada müalicə alan Cəmil Məmmədov sonra öyrənir ki, yaxınlarının çoxunu itirib.

– Bu da bir taledir, – Cəmil dayı əlavə edir. – Bəzən biz bilmədən yaşadığımız illərin qədrini çox sonra bilirik. Xocalı bizim gəncliyimizin beşiyi idi. Onun hər addımında bizim izimiz var. Bu gün o izlər qana bələnib. Mən indi də orada donan insanları, ağacların budağından asılmış qız-gəlinləri, ocaqda yandırılan körpələri unuda bilmirəm. Bəzən pis günlər yaxşıdan çox yadda qalır, deyirlər. Amma qarşılaşdığımız soyqırım, işgəncələr bizə bu dünyada cəhənnəmi yaşatdı. Həmişə demişəm, kaş bircə onların insanlara etdiklərinin əvəzində alacaqları paylarını görəydik. Əgər desələr ki, o dünyada bu mümkündür, inanın, bu anda ölməyə hazırım. Çünki günahsız insanları qətlə yetirənlərin günahını Allah Özü verəcək.

Ən qəddar cəza, ən ağır işgəncələr Xocalıda törədildi

"Meşədə üç nəfərlə rastlaşdım. Biri ayaqyalın idi, ikisi isə halsız. Onları da götürüb birtəhər Xocalıdan çıxara bildim. Qalanları da bizlə gəlsəydi, çıxara bilərdik. Heydən düşmüşdülər. Həm də camaat şokda idi. Hara baxırdın, meyit görürdün.

Çox dəhşətli bir mənzərə idi. İnsanların çoxu aclıqdan, susuzluqdan, həm də soyuqdan donaraq ölmüşdü. Uçurumdan düşənlər də vardı. Erməni isə qırdığını qırmışdı. Onlar əsasən Xocalıdan qonşu rayonlara tərəf çıxışları tutmuşdular. Ona görə Xocalıda kütləvi qırğın çox oldu".

Bunları danışan Xocalı batalyonunun kəşfiyyatçısı Ramiz Nəsirovdur. Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində məskunlaşıb.

Silah ancaq məndə idi

Bu qəsəbəyə gedib çıxmağımız elə də asan olmadı. Güclü qar yağdığından yollar buz bağlamışdı. Sürücünün ehtiyatlılığı və sayıqlığı sayəsində sağ-salamat mənzilə yetişdik. Burada Xocalıdan olan ailələrdən birinin evində qonaq olduq. Ramiz Nəsirov da sorağımızı eşidib oraya gəlmişdi. İsti sobanın kənarında, qaynar çaydan içə-içə Xocalı soyqırımının şahidlərindən olan Ramiz dayını söhbətə çəkdik:

– O ərəfədə ermənilər hər axşam atırdılar, artıq güllə səslərinə vərmişdik. Fevralın 25-i hay-haray qopdu, camaat pərən-pərən düşdü, ermənilər artıq şəhərə doluşmuşdular. Yoldeşimi də götürüb evdən çıxdım. Amma həmin vaxt uşaqlar Şuşada idi, anamgilin yanında. Qayınatam isə insult idi, tərənə bilmirdi, onu heç cür çıxara bilmədik. Qonşuları çağırdım, bir yerdə çıxdıq. Kəndin içi ilə irəliləyirdik. Silah da ancaq məndə idi. Cəmi 10-15 nəfər olardıq. Çayı keçəndən sonra uşaqlara dedim ki, mən sizi irəli aparacam, atışma olsa, tərənəməyin, onları geri çəkdiyəcəm, birçə yoldaşımdan muğayat olun. Bir xeyli irəliləmişdik. Dedim, dayanın, camaat dincəlsin. Baxanda gördüm ki, yoldaşım aralarında yoxdur. Soruşdum, hanı?! Heç kim bilmədi. Yenidən kəndə qayıtdım. Kəndə girəndə işıqlar söndü. Səhərə yaxın idi. Elə evə yaxınlaşmışdım ki, yuxarı-

dan məni pulemyot atəsinə tutdular. Qaçmağa yer olmadığından özümü suya atdım. Suyun içi ilə meşəyə doğru irəliləməyə başladım. Uzaqlaşdıqdan sonra camaatı axtardım.

*Nə bacarırsınız, qaçın,
atsalar da, dayanmayın*

Ramiz Nəsirov

Bu zaman iki qrupla rastlaşdım. Ermənilər onları mühasirəyə almaq istəyirdilər, "sən ordan gəl, mən burdan" deyərək çığıraraq erməniləri panikaya saldım. Bu yolla camaatı mühasirədən çıxardım. Amma getdikcə hava qaralırdı, artıq camaat heydən düşmüşdü, hərəkət edə bilmirdilər. Mən kəşfiyyatçı olduğumdan sağ qalmağın yollarını bilirdim. Bir nəfərlə gəldim düz erməni kəndinin girəcəyinə. İkimizin bir şineli vardı. Hərəməz bir qoluna girərək qucaqlaşmış yattıq. Oyananda ayağa qalxa bilmirdim. Ayaqlarım donmuşdu. Gücümü toplayıb yola düzələndən sonra təxminən bir kilometr boyu ayaqlarımı hiss etmədim. Artıq iki gün idi ki, meşədə qalırdıq.

Yolda üç nəfər tapdıq. Biri ayaqyalın idi. İkisi də halsız. Onları da götürdük. Hava işıqlaşdı. Baxdım ki, üç postun arasından keçməliyik. Elə oldu ki, ermənilər isinmək üçün tərəkənə aşağı endilər. Qazın turbasını deşmişdilər, oradan alov çıxırdı. Dedim ki, nə bacarırsınız, qaçın, atsalar da, dayanmayın. Bilmirəm, bizi gördülər, ya yox, bu yolla qaçıb oradan çıxara bildik. Özümle dörd nəfəri Ağdama gətirib çıxardım. Birinin isə meşədə dizi qırılmışdı. Dedi, öldür məni, gedə bilmərəm. Yalvar-yapış etdim, xeyri olmadı. Qaldı orada. Digərləri də bizlə gəlsəydi, Xocalıdan sağ çıxara bilərdilər. Amma heydən düşmüşdülər. Aclığa, susuzluğa dözmürdülər. Həm də şokda idilər, hara baxırdılar, meyit görürdülər... Yoldaşımdan da bir xəbər çıxmadı...

Qohumlarımdan çoxu Xocalıda şəhid oldu...

Meşədə qaldıqları iki gün ərzində Ramiz kişi və onunla birgə olanlar itburnunun yarpağı ilə qidalanıblar. Dediynə görə, aclıq və soyuq hava dəhşətli faciəni daha da şiddətli edirdi. Ramiz dayı bütün Xocalı sakinlərini doğmaları kimi qəbul edir. Faciədə öz qohumlarını da itirib:

– Xocalı sakinlərinin hər biri mənə doğmadır. Orada öldürülən, işgəncələrə məruz qalan, aclıqdan və soyuqdan donaraq ölənlərin hər biri mənim qardaşım, bacım, atam, anamdır. Bununla belə, dayım oğlu, xalam oğlu, onların övladları Xocalıdan sağ çıxmadı. Qohumlardan çoxu orada şəhid oldu. Hansını deyim...

Xocalı faciəsi ərəfəsində Ramiz Nəsirovun 35 yaşı vardı. Batalyonda "Qoca" ləqəbi ilə tanınırdı. Dediynə görə, Xocalı faciəsindən əvvəl çox əməliyyatlarda olub, hətta ermənilər başına pul da qoyubmuşlar. Amma o, Qarabağda böyüdüüyü üçün oranın bütün yollarına, cığırına bələd olub. Ona görə də ermənilər Ramiz kişini heç bir vasitə ilə ələ keçirə bilməyiblər. Sonralar kəşfiyyat xidmətlərinə görə Ramiz Nəsirova 1996-cı ildə ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə "İgidliyə görə" medalı da təqdim edilib. O vaxt ağına da gəlmirdi ki, nə vaxtsa xidmətlərinə görə ona medal verərlər, heç bunun üçün çalışmayıb da.

Tənha qalmışdıq

Ramiz Nəsirov Xankəndidə doğulub boya-başa çatıb. Əvvəllər bir müddət Rusiyada yaşayıb, sonra Şuşaya qayıdıb. Xocalıda vəziyyət pisləşəndə işə oraya gəlib. O, Xocalının üstünü qara buludlar alanda ona heç bir köməyin göndərilmədiyini də təəccüblə qarşılayıb:

– Nə məsələ idisə, o zaman Xocalıya heç bir kömək göstərilmədi. Şuşa tərəfdən bir top mərmisi belə atılmadı. Kimin tapşırığıydı, kimin əmriydi, – bilinmədi. Mərkəzdən də deyirdilər ki, şayiə yaymayın. Bizə dəstək verilsəydi, erməniyə qalib gələrdik. Hesab edin ki, əlisilahlı zabitlər əliyalin piyadalara qarşı idi.

Mənə görə, bu dəhşəti görüb ayaqda qalanların hər biri qəhrəmandır. Xocalılılar həm postda durublar, həm qırılıblar, həm də olmazın əzablar çəkiblər. Heç kinolarda da bu cür dəhşətlər, cəzalar görmək mümkün deyil. Mən özüm ağla gəlməyən cəza növlərini, işgəncələri məhz Xocalıda görmüşəm...

Meyitlərin arasında sağ qalanları təkrar güllələyirdilər

"Hələ 1988-ci ildən etibarən Xocalıya hücumlar başlamışdı. Ermənilər tez-tez gizli yığıncaqlar keçirməklə müzakirələr aparırdılar. Elə rəy yaradırdılar ki, guya bu işdən Azərbaycan tərəfi faydalanacaq. Azərbaycanlıları iclaslara buraxmırdılar".

Bu fikirlər 1992-ci ildə Xocalı rabitə qovşağının rəisi vəzifəsində çalışan Cavid Əliyevə məxsusdur. O, fevral ayının 26-da Xocalıda törədilən müsibətlərə şahidlik edib.

C.Əliyev bizimlə söhbətində bildirdi ki, Xəlil Rza Ulutürk 1988-ci ilin avqust ayında Xocalıya gəlmişdi. O, camaatın qarşısında çıxış edərək dedi ki, hökumət tərəfindən sizə heç bir dəstək yoxdur. Özünüz düşmən qarşısına çıxın, qoymayın elinizi dağıtsınlar. Orada camaata şəkillər göstərdi ki, siz çıxandan sonra evlərinizi bu şəkildə dağıdıb yandıracaqlar. Azərbaycanlıları köçürmək üçün bu şərəfsizliyə əl atacaqlar.

Kömək gələcək deyərək bizi yubadırdılar

Deyildiyi kimi də oldu. Elə 1988-ci il sentyabrın 18-də, bazar günü ermənilər Xocalıya hücumla keçdilər. Həmin vaxt əhali öz ov tüfəngləri ilə onların qarşısına çıxdı. Hər iki tərəfdən xeyli sayda yaralanan və itki oldu. Cavid Əliyev həmin anları belə xatırlayır:

– Mərkəzi Komitədən yığışın Xocalıya gəldilər. Camaatı yığıb Gülablıya, sanatoriyalara apardılar ki, üç gündən sonra ermənilər yenə hücum edəcək. Əhali gördü ki, Xocalını qorumaq əvəzinə başlarının altına yastıq qoyurlar, ona görə Xocalıya, öz ev-əşiklərinə qayıtdılar. Bizim qara günlərimiz də elə həmin vaxtdan başladı. 1988-ci ildən 1992-ci ilə qədər Xocalı özünümüdafiə batalyonu yaradıldı. Postlar quruldu, əhali növbə ilə gecələr postlarda keşik çəkməyə başladı. Xocalı hər tərəfdən erməni ilə əhatə olunmuşdu. Çıxış yolumuz yox idi. Şuşaya, yaxud Ağdama getmək üçün ermənilərin yaşadıkları yerlərdən keçməli idik. Bu zaman onlar da maşınların şüşələrini qırırdılar. Camaat özünümüdafiə üçün malheyvanını satıb ov tüfəngi alırdı. Bu hadisədən sonra sovet ordusunun kursantları gəlib Xocalını mühasirəyə aldılar. Onlar bütün evləri axtara-

Cavid Əliyev

raq silahları yığdılar. Camaat təkrar çalışırdı ki, ov tufəngi əldə etsin. 1992-ci ilə kimi, bax bu cür səksəkədə, vahiməli səs altında yaşamışq. Elə olurdu ki, üç tərəfdən Xocalını atəşə tutur-dular. Xocalıya ən yaxın kənd olan Noraguhdan minomyotlarla atırdılar. Hər gecə avtomat və pu-lemiyotlarla atışma olurdu.

Xocalı faciəsindən 3 ay əvvəl Əsgəranla Ağdam arasındakı yüksək gərginlikli əsas elektrik xəttini topla partlatdılar. Xocalıda elektrik enerjisi kəsildi. İdarədə gecə-gündüz generator işlə-dirdik. Xocalıda səhiyyə, rabitə idarələri özünü-

müdafiə batalyonu ilə icra hakimiyyəti strukturu, polislər işləyirdi. 1992-ci il fevral ayının 25-də axşam saat 7-də məlumat daxil oldu ki, guya Mər-kəzi Komitə ilə danışıqlar aparılıb, yollar açıqdır, bizə yardımlar gəlir. Amma bu da düz çıxmadı. Silahlarımız da tükənmişdi. Bir "qranatam-yot"umuz vardı. Fevralın 25-i axşam saat 6-7 radələrində gördük ki, ermənilər Xocalının ətrafını tanklar, PDM-lərlə mühasirəyə aldılar. İcra başçısı Elman Məmmədov, Əlif Hacıyev gəlib rabitə vasitəsilə vəziyyət barədə Bakıya məlumat ötürdülər. Dəfələrlə kömək lazım olduğunu bil-dirirdik. Əvəzində kömək gələcəyi xəbəri ilə bizi yubadırdılar. Həmin vaxt qardaşım Ağdam tərəfdə idi. Onunla əlaqə saxladım. Dedi ki, özü-nüz başınızın çarəsinə baxın, burada hakimiyyət yoxdur, başlı-başnalıq-dır. Kimin əlində silah var, hökumət odur.

Beləliklə, həmin axşam saat 9-10 radələrində ermənilər eyni vaxtda Xocalını gülləbaran etməyə başladılar. Sanki gecənin düşməsinə gözlə-yirmişlər. Həmin gün hava da tutqun idi. Onlar pulemyot, tank və PDM-lərlə gülləni yaşayış yerinə yağış kimi yağdırdılar. Son anadək işləyən ra-bitə qovşağının rəisi o dəhşətli anları belə xatırlayır:

– İşçiləri idarədə qoyub meşəyə tərəf qaçdım ki, görüm vəziyyət ne-cədir. Hər tərəfdən atırdılar, yollar tam tutulmuşdu. Yeganə çıxış yolu ça-yın içindən keçməklə körpünün altı idi. Poçta qaydında ətrafa saysız "snaryad" düşdüyünü gördüm. İşçilər getmişdi, generator isə işləyirdi. "Ratsiya"ların ikisini də götürüb Ağdamı da, Şuşanı da çağırdım, cavab vermədilər.

Generatoru söndürüb çıxdım. İşçim Elxan Hüseynov yanımda idi. Onu göndərdim ki, get anamgili, uşaqları, hamını yığ gətir Xocalıdan çıxardağ. Rabitəni yiyəsiz qoyub getmək mümkün deyildi. Əgər həmin vaxt rabitə

sonadək işləməsəydi, bəlkə də bizi həbs edəcəkdilər ki, məlumat vermə-misiniz. Elxan ailələrimizi gətirdi, arxadan çoxlu insan gəlib bizə qarışdı. Bu vaxt bir-birimizi itirdik. Yoldaşım, uşaqlarım, anamgil, bacımgil hərə-si bir tərəfə düşdü. Ağız deyəni qulaq eşitmirdi, hay-haray bir-birinə qa-rışmışdı. Atam, bacım, anam – hamısı orada idi. Üç övladım vardı, xoş-bəxtlikdən biri xəstə olduğundan onları əvvəlcədən Ağdama aparmış-dıq... Nə qədər çağırdım, hay verən olmadı. Yenidən evə qayıtdım, gör-düm heç kim yoxdur.

Yolda iki nəfərlə rastlaşdım. Sonra çayı keçdik. Bir müddət keçəndə çox insanın ayaqları buna görə kəsildi. Yenə heç kimi tapmadıq. Arxamız-ca atırdılar, əl çəkmirdilər. Çıxdıq yalın üstünə, orada Elman Məmmədov, Əlif Hacıyev və polis işçilərini gördük. Burada mindən yuxarı adam var-dı. Hansı tərəfə irəlilədikə, gedib kolluğa dirəndik. Axırı belə qərara gəl-dik ki, gedək Şuşa istiqamətində çəkilən qaz kəməri boyunca irəliləyək. Yoxuşa çıxanda kimin ayağı sürüşürdüsə, yumalanıb dərənin dibinə dü-şürdü. Bu vəziyyətdə hərəkət edirdik. Səhər saat 7-nin yarısında Əsgə-ran–Naxçıvanik–Ağdam yolunda meşənin döşünə çatdıq. Artıq Əsgəranın içi ilə gedən adamları görürdük, onlar da bizi görürdülər. Burada erməni-lərin pusquda durduğunu ağılımıza da gətirmirdik. Naxçıvaniklə Əsgəran arasında bir ferma vardı, ermənilər burada pulemyot, avtomatı hazır tutub bizi gözləyirdilər. Beləliklə, həm fermadan, həm də Naxçıvanikin dikin-dən bizə atəş açdılar. Orada çox adamı qırdılar. Hay-həşirlə çökəkliyə endik. Təxminən 300 nəfər idik. ZTR üstümüzə gəldi, camaatı yenidən atəşə tutdular. Mən orada təpədən yumalandım. Gördüm, ürəyim bulanır, gicəllənib qaldım kolun altında. Ayılıanda baxdım ki, güllələr yağış kimi səpələnir, qalxa bilmədim. Bir azdan ara sakitləşdi. Nazim adında oğlanla bir yerdə idim. Gördük ki, meyitlərin arasında gözib diri qalanları axtarırlar, bir tərəpən hiss edən kimi təkrar güllələyirlər. Bir müddət keçəndən sonra çıxıb yuxarıda başqa bir kolluqda gizləndik. Sakitlik yarananda Şel-liyə tərəf gəldik. Bax bu şəkildə canımızı qurtara bildik.

Təkcə bizim qonşuluqda 41 nəfər şəhid olub

Cavid Əliyev digər şahidlər vasitəsilə sonradan bilib ki, ailə üzvləri başqa bir yolla arxa tərəf gediblər. Hamısını da orada girov götürüblər. Atası isə Əsgəranın tuşunda onu axtarırmış:

– Vəli adında bir erməni meyitləri yığanda bizimkilərə deyib ki, atam Daşbulaqda iki erməni vurub, digər erməni də onu öldürüb. Səhəri gün

atamgili axtarmaq üçün geri qayıtdım. Digər Xocalı sakinləri də öz yaxınlarının meyitini axtarırdılar. Gedib Qaraqayadan o tərəfdə dayanmışdıq. Bir də gördük ki, vertolyot gəldi. Çingiz Mustafayev həmin anı çəkib. Camaat əliyalın yola yüyürdü. Oradan xeyli sayda meyit və yaralı götürdük. Bu vaxt yenidən bir erməni BMP-si peyda oldu, camaata atəş açmağa başladı. Vertolyot havaya qalxdı. İnsanlar meydanda qaldı. Fevralın 27-si idi. Həmin gün yenə də xeyli insan itkisi oldu. 23 gün müddətində orada oldum. Düz 23 gündən sonra atamın meyitini tapdıq. Anamla bacımı isə bir qrup girovla birgə buraxmışdılar...

Cavid Əliyev 1963-cü ildə Xocalıda anadan olub. Ömrünün əsas hissəsini orada keçirib. Dediynə görə, hazırda xocalılılar 50-yə qədər rayonda yerləşdirilib. Bir-birlərinin xeyir-şərinə də vaxtında yarıya bilmirlər. Xocalı sakinlərinin ən böyük arzusu budur ki, torpaqlar tezliklə, özü də döyüş yolu ilə işğaldan azad edilsin:

– Onlar bu əməllərinin cəzasını çəkməlidirlər, yoxsa ölənlərimizin ruhu rahat olmayacaq. Atam və qaynım şəhid olub. Əmim oğlunun səkkiz nəfərlik ailəsi – yoldaşı, 3 uşağı, qardaşı, bacısı tamamilə məhv edilib. Hesablayıram, təkcə bizim qonşuluqda 41 nəfər adam şəhid olub. İndi internetdə baxıram ki, Xocalıda bizim kəndi kürüyüb dərəyə töküblər, oranı aeroport ediblər. Hər dəfə bunları danışanda yaramızın qaysağı təzələnir. Biz istəyirik ki, torpaqlarımızı azad edək və öz yurdumuzda yaşayaq...

Məzarsız əzizlərimin hansına daha çox ağı deyim, hansına daha çox yas saxlayım...

*Soyqırımında oğlunu, qardaşını və
həyat yoldaşını itirən Xalidə Həsənova onların ruhunun
dolaşdığı yerlərə tez çatmaq istəyir*

...Goranboy rayonunda qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün salınmış məhəllədə yaşayan Xocalı sakini Xalidə Həsənova asta-asta danışır. Dağ qürurlu Azərbaycan xanımlarına, el anası olan ağbirçəklərə məxsus təmkinini var. Amma danışdıqca hiss edirsən ki, ürəyindən qara qanlar axır. Niyə də belə olmasın? "Bilirsiniz Xocalıda kimləri, nələr itirdik?" deyib dərindən ah çəkir.

Bir döyüşdə qardaşını, ərinə və oğlunu itirən qadın obrazlarına əvvəllər nağıllarda, rəvayətlərdə rast gələrdik. Xocalı qadınları arasında da belələri çoxdur. Onlardan biri də Xalidə Həsənovadır.

31 yaşlı qardaşı Ələddin Həsənov Xocalı soyqırımının qurbanı olub. – Heç bir bacı belə dağ-düyün görməsin, – deyir Xalidə xanım. – Ələddinin toyunun tar-qaval səsi hələ qulaqlardan getməmişdi. İlk övladının dünyaya gəlişini gözləyirdi. Mexanik işləyirdi, əlləri qızıl idi. Yağılar Ələddinlə yanaşı, daha 12 cavanın əl-qolunu bağlayaraq onları əsir götürüblər. Qardaşımdan hələ də heç bir xəbər-ətər yoxdur. Böyük dərddir. Nə özü var, nə məzarı. Təsəllimiz bir yadigarı ola bilərdi, o da anası böyük sarsıntı keçirdiyindən dünyaya gəlməmiş məhv oldu...

Nənələrimiz "Dərdim bir olsa, onu çəkməyə nə var idi ki?" deyiblər. Xalidə xanımın da Xocalı dərdləri bir deyil, beş deyil. Soyqırımı günü 20 illik ömür-gün yoldaşı Ramil Həsənovu da itirib.

– Əl-ələ verib dörd övlad böyütdürdük, – deyər Xalidə xanım söhbətinə davam edir. – Üç oğlumuz, bir qızımız vardı. Topdağıtmaz ev-əşik qurmuşduq. Dörd otaq alt mərtəbədə, dörd otaq üst mərtəbədə idi. 50 sot torpağı əkib-becərdik. 20 sotu həyətyanı sahəmiz idi. 30 sotu isə çay qırağında yerləşirdi. Həyətimin çəpərindən birdəfəyə 10 kilo böyürtkən toplayırdım. Meşələrin əvəzsiz sərvəti olan göbələyi yığıb qurtara bilmirdik... Xocalıda hamının yaxşı ev-əşiyi vardı. Çoxu ikimərtəbəli idi, elə

Xalidə Həsənova

kürsülü evlərin özü də çox gözəl tikilmişdi. Ən kiçik evlər üç otaqdan ibarət idi. Düşmənin gözü bunları götürə bilərdimi?

Yağı bu cənnət məkanı odlara qaladı. Kimi yurd uğrunda döyüşə-döyüşə, kimi dağlarda, meşələrdə dona-dona şəhid oldu, kimi də əsir düşərək, girov götürülərək məhv edildi.

Xalidə Həsənovanın bir oğlu da namərd gül-ləsinin qurbanı olub. 20 yaşlı hələ tamam deyildi. Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin ikinci kursunda təhsil alırdı. Məntiqlə dərs ilinin bu çağında o, Bakıda olmalı idi. Amma Mehdi

adlı bu gənc auditoriyada qərar tuta bilmirdi. Nə qədər ki imkan var idi, tez-tez Xocalıya qaçıb gedirdi.

Atası üç dəfə onu vertolyota mindirib Bakıya yola salır və deyir ki, ay oğul, sən get dərslərlə məşğul ol, biz buradayıq. Sonuncu dəfə gələndə Mehdi inadından döndərmək olmur. "Təhsil almaq həmişə mümkündür" deyərək silaha sarılıb atası, dayısı ilə hər gün ön mövqedə torpağın, elin keşiyini çəkir.

Döyüşə-döyüşə də şəhid olub. Erməni faşistləri elə bir güllə yağışı yağdırırlarmış ki, oradan salamat sıxmaq mümkün deyilmiş.

Ananı yandıran odur ki, Mehdi'nin bir nişanəsi qalmayıb. Heç məzarı da yoxdur. Qalan təkə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetində divardan boylanan və hamı tərəfindən ehtiramla tamaşa edilən şəkildir.

– Bir döyüşdə qardaşı, yoldaşı, balası ölənin qadının necə faciə yaşadığını xalq ədəbiyyatından, yəqin, bilməmiş olmazsınız. Elə hesab edin ki, o qadın mənəm. Bilmirəm hansına daha çox ağı deyim, hansına daha çox yas saxlayım... Heç birinin məzarı da yoxdur ki, gedib ziyarət edim, təsəlli tapım.

Bunları deyib Xalidə xanım sanki sözü qurtarıbmış kimi baxışlarını bir nöqtəyə zilləyir. Amma haçandan-haçana yenə danışmağa başlayır:

– Xocalı gözüm önündən getmir. Azərbaycanın çox gözəl guşələri indi yağı tapdağındadır, o cümlədən də Xocalı. Bu elə bir məkan idi ki, gündoğan tərəfində də, günbatan tərəfində də meşə vardı. Gündoğandakı meşə Şuşaya gedib çatırdı. Qarşı tərəfimiz isə dağ idi, biz ona Bozdağ deyərdik. Üç çay axırdı Xocalının qoynunda. Hələ mən büllur gözlü buz bulaqları demirəm...

Xocalıdan pərən-pərən düşəndən sonra Xalidə Həsənova uşaqları ilə əvvəlcə Naftalanda sanatoriyada məskunlaşıb. Sonra Goranboyda salınan yeni məhəllədə yaşayırlar.

Bir sır də açdı Xalidə xanım. Demə, Xocalı soyqırımından sonra əsəblərinin son dərəcə gərginləşdiyindən intihar etmək istəyirmiş. Qızı Nəzakət duyuq düşüb anasına göz qoyur, müşahidələrindən düzgün nəticə çıxardığına əmin olandan sonra qətiyyətlə ona deyir:

– Sən məni – 16 yaşlı qızı kimə tapşırıb getmək istəyirsən?! Sahibsiz qalacaq iki körpə qardaşıma?!

İndi ana etiraf edir ki, qızının bu sözlərindən sonra elə bil yuxudan oyandı, qərarını dəyişdi.

Bütün olub-keçənlərdən sonra Xalidə Həsənova üç övladını böyüdüb araya-ərsəyə çatdırmağa özündə güc tapdı. İki oğul evləndirdi, qızını gəlin köçürdü. İndi səkkiz nəvənin əziz nənəsidir.

Yaraları gecə-gündüz qövr etsə də, bütün xocalılılar kimi, Xalidə xanım da ümidini, inamını itirmir. Yer üzündəki bütün insanların, nəhayət, Xocalı həqiqətlərini dərk edəcəyinə inanır. Bir gün Xocalıya dönəcəklərinə və o günün çox da uzaqda olmadığına inanır.

– Camaatımız qoçaqdır, – deyir. – Biz yenidən tikib-quracağıq. Evim uçurulub yandırılıbsa da, yeri ki yadımdadır...

Danışa-danışa kövrəlir. Bütün söhbət boyu köməyinə çatan iradəsi sanki birdən-birə onu hisləri ilə tək buraxır. Xalidə xanım əlləri ilə yanağı boyu axan göz yaşlarını silir:

– Atamın, anamın, qayınatamın, qayınanamın məzarı qalıb orada. Məzarı olmayanlarımdan isə ruhu oradadır... Bu dəqiqə Xocalıya ayaqyalın gedərəm...

Arzun çin olsun, bacı, niyyətinə çatasan!..

Biz beş bacı atasız və qardaşsız qaldıq

Hər Xocalı ailəsinin faciəsinin bir tarix olduğunu vurğulayan, soyqırımında həyat yoldaşını itirən Sevda Səlimova üç körpəsini tək böyütdü

O gecə Seyidi kişini heç nə qorxutmurdu – nə atəş, nə qan, nə ölüm. Qorxduğu bircə o idi ki, qızlarını, doğmalarının, el-obasının qız-gəlinini yağılar girov götürə bilərlər.

Xeyli əvvəl, Xocalıda vəziyyət lap kəskinləşməyə başlayanda qızı Sevda da uşaqları ilə birlikdə ata evinə yığılmışdı. Çünki Sevdagilin evi ermənilərin yaşadığı əraziyə yaxın idi və həyətlərinin darvazası birbaşa şose yoluna açılırdı. Bəlkə buna görə ev tez-tez atəşə məruz qalırdı. Seyidi kişi isə Qaladərəsi adlanan ərazidə yaşayırdı. Bura nisbətən təhlükəsiz yer sayılırdı.

Sevda Səlimova

Fevralın 25-də axşam evlərdə işıqlar söndü, qaz kəsildi. Bayırda zülmət qaranlıq vardı. Soyuq insanı elə bil qılınc kimi kəsir, ilan kimi çalır. Seyidi kişinin qonşusunun evində təhlükəli məqamlarda daldalanmaq üçün bir sığınacaq düzəltdilər. Adına da "tunel" deyirdilər. Həmin axşam da qonşular xeyli müddət həmin tuneldə daldalandılar. Hamı bir-birinin üzünə baxıb sükuta dalmışdı. Aranın sakitləşəcəyinə ümidlərini itirmirdilər.

Sevda Səlimova danışarkən o gecə və sonrakı günlərdə baş verənlərin ardıcılığını itirməyə çalışır:

– Araz bizi oradan çıxarmağa gəlmişdi. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanını Araz Səlimov dos-doğmaca əmim oğludur. Bu şərəfli ada şəhidliyindən sonra layiq görülüb. O bizə açıq dedi ki, artıq ermənilər kəndə dolub. Neçəsini elə mən özüm öldürmüşəm. Amma qarşısını almaz bir axın var kəndə. Atamın ayaqları ağrıyırdı, az qala, tutulmuşdu. Ona görə də qardaşım Tofiq xeyli məsafə boyu onu öz kürəyində apardı. Yolda atam ona bərk acıqlandı ki, sən qızlara kömək et. O, heç Xocalıdan çıxmaq

istəmirdi. Həmişə deyirdi ki, niyə öz torpağımdan, evimdən hara isə getməliyəm?! Ölsəm də, ölüm də...

Həmin gecə Tofiq Qarqar çayından bacısı Sevdanın balasının birini kürəyində, digərini qucağında keçirir. Üçüncü övladını isə çaydan Sevdanın özü çətinliklə adlada bilir. Onda Səadət 8, Zaur 5 yaşında idi, Ziyanın isə iki yaşı hələ tamam deyildi. Ziyanın üzündəki, qulağının üstündəki çarpıq o müdhiş gecədə uşağa dəyən güllənin bədnam izidir.

Böyük bir dəstə çətinliklə yığıla-qalxa irəliləyirdi. Əsasən qadınlar və uşaqlar idi. Gəlib Qaraqaya deyilən yerə çatdılar. Dəstəni görən ermənilər tülkü xislətlərini işə salaraq Azərbaycan dilində "mehriban" səslə: "Gəlin, gəlin, sizə kömək edəcəyik", – deyirdilər.

Lakin Sevdanın anası Sona xanım erməni dilini bildiyindən onların öz aralarında danışdıqlarını başa düşür və ətrafdakı insanlara deyir ki, irəliyə getmək lazım deyil.

Erməninin bu məkrinə aldanıb irəliləyənlər öldürülür. Dəstənin qalan üzvləri qarşılıqları çıxmış sulu xəndəyin içinə dolur.

– Uşaqlara baxdıqca ürəyim parçalanırdı, – deyər Sevda xatırlayır. – Onlar ac-susuz idilər. Elə yorulmuşdular ki, burdaca dərhal yuxuya getdilər. Təsəvvür edin, qış fəslə, ətraf qar, fevralın amansız şaxtası insanın iliyinə işləyir. Sığınacaq isə sulu bir xəndək...

Hələ bu nədir ki?! O müdhiş gecənin amansız yollarında doğmalarımızın neçəsi şəhid oldu, itkin düşdü.

O gecə Sevdanın ağsaqqal atası girov götürüldü. Kişidən indiyədək heç bir xəbər-ətər yoxdur.

O gecə Sevdanın on il birgə xoşbəxt həyat sürdüyü ömür-gün yoldaşı, üç məsum körpəsinin atası Taleh Abbasov düşmən gülləsinə tuş gəldi.

O gecə Sevdanın yeganə qardaşı Tofiq şəhid oldu. Beləcə, beş sevimli bacısını – Svetlananı, Sevdanı, Süsəni, Sevili və Vəfanı gözüyaşlı qoydu.

Sevdanın əmisi Bahadır və onun üç oğlu – Araz, Fəxrəddin və Mikayıl da həmin gecənin qurbanı oldular.

– O gecənin müsibətlərini danışmaqla qurtaran deyil, – deyir Sevda xanım. – Hər ailənin faciəsi bir tarixdir. Bibim oğlu Vaqif Məmmədov düşmənlə qeyri-bərabər döyüşdə canından keçdi. Səkkiz erməni meyitini yan-yanı düzmuşdü. Nəhayət, əks tərəfdən atəşə tutularaq özü də məhv edilmişdi... Qaynım Vəliyəddin Abbasovun incə musiqi duyumu vardı. Toylarda nağara çalıb camaatın zövqünü oxşayırdı. Ermənilər onu girov götürəndən sonra əllərini sındırmış və oda basmışdılar. Demişdilər

ki, sənin bu barmaqlarından qopan Qarabağın səsidir, biz o səsi kəsəcəyik. Qaynım onlara cavab qaytarmışdı ki, Qarabağ da, onun torpağı da, səsi-avazı da bizimdir. Bundan sonra qaynımı qətlə yetirmişdilər. Vəliyəddinin arvadı Nəzakət bu faciədən xəbər tutmuşdu. Yazıq gəlinin ürəyi partladı.

Bu cür ağır itkilərin ağrı-acısına sinə gərmək üç azyaşlı uşaqla tənha qalan, ata, qardaş, ər itkisi yaşayan 30 yaşlı gənc bir qadın üçün asan olmadı. Üstəlik, kiçik bacılarının qayğısını çəkmək də onun üzərinə düşdü.

– Uşaqları dövlətin köməyi ilə böyütdüm, – deyir. – Artıq üçü də ailə qurub. Fatmayı kəndi yaxınlığında evtikmə kombinatının pansionatının binasında məskunlaşmışıq. Özüm və övladlarımla ailələrim – hamımız burada yaşayırıq. Dövlətin bizi də tezliklə şəraiti bundan yaxşı olan evə köçürəcəyini gözləyirik.

Sevdanın qəlbinin ən dərin diləyi isə böyük ailəsini götürüb Xocalıya üz tutmaq, orada yaşamaqdır.

Meyitlərin başları kəsilmiş, bədənləri deşik-deşik edilmişdi

Xocalı viran edilən günün səhəri hamilə bir qadın yanında iki körpə uşağı ilə Ağdamın Şelli kəndinə gəlir. O, qətlə yetirilən həyat yoldaşını və digər qohumlarının meyitlərini tapmaq üçün Xocalıya qayıtmaq istəyirdi. Şaxta, qar-boran isə nəfəsi kəsirdi...

Aidə Allahverdiyevanı dinlədikcə adamı heyrət bürüyür. Göz önündə əsl ana və əsl həyat yoldaşı obrazı canlanır.

Aidə xanım Ağdam rayonunun Qiyaslı kəndində anadan olub. 1987-ci ildə Ziyadxan Allahverdiyevlə ailə həyatı quraraq Xocalıya gəlib. Üç övlad – bir qız, iki oğul anasıdır. Goranboy rayonunda Xocalı sakinləri üçün ayrılmış mənzildə yaşayır:

– Kiçik oğlum heç ata üzünü görməyib. O gecə Xocalıda deyildim. Oğlum müalicə olunduğu üçün Ağdamda, xəstəxanada idik. Xocalı dağılmamışdan bir ay əvvəl yoldaşım gəlib bizə baş çəkdi. Sonra bir zülmə qayıdıb Ağdamdakı daş karxanasına getdi. Deyirdi ki, orda silah var. Götürməsə, sonra altından çıxıb bilməz. O gedən getdi. Daha əlaqə saxlaya bilmədik. Fevralın 26-da Xocalıda dəhşətli qırğınlar törədildi. Həyat yoldaşım gələn Xocalıdan çıxmaq istəyərkən qardaşları, atası və anası girov düşüb. Qayınlarımdan biri həmin gecə oğlu ilə bərabər itkin düşüb. Qayınanamı 4 gündən sonra buraxıblar. Digərləri isə düz bir ay girovluqda qalıblar. Onlar elə bir vəziyyətdə gəlib çıxdılar ki, üzlərini kim görsəydi, tanımazdı. Qaynımın barmağını kəsmişdilər. Qızıl dişlərini kəlbətinlə çəkib çıxarmışdılar. Onlar gələndən sonra xeyli müddət xəstəxanada yatdılar.

Yoldaşım da o vaxt Xocalıda yanacaq doldurma məntəqəsinə qədər gəlib. Hərbi geyimdə olub. Ayağından yaralı imiş. Görənlər deyirlər ki, orda tikili vardı, yoldaşımı onun içərisinə qoymuşdular. Amma ölüb, yaxud sağ qalıb, – hələ də bilmirik. İnanmırıq ki, orda sağ adam qalsın...

Elə olub ki, uşağa çörək tapıb verə bilməmişik

Aidə Allahverdiyeva dərinə köks ötürdükdən sonra faciədən əvvəl Xocalıda yaşadıkları əzablı günləri xatırlayır:

Aidə Allahverdiyeva

– Gecə yatırdıq, deyirdik, ay Allah, bircə səhər açılaydı! Səhər açılarda da heç yerə getmirdik, deyirdik, Vətəndir, tərək etmək olmaz. Yol-daşım özünümüdafə batalyonuna yazılmışdı, hər gün postda düşməyə qarşı döyüşürdü. Evimiz ermənilərin düz yaxınlığında idi. Asfaltın o tərəfi Noraguh, bəri tərəfində də ermənilər yaşayan kənd idi. Biz evə yığılan gecə ermənilər bizi güclü atəşə tutdular, yeni tikilən evdən heç islahat qalmadı. Bununla belə, yoldaşım gil postları tərək etmədilər. Bir dəfə atışma şiddətli olduğundan yoldaşım gecə evə gələ bilmədi. O vaxt mənə bir qızım, bir oğlum vardı. Birini kürəyimə bağladım, birini də qucağımda tutub gecəylə bir neçə kilometr yol qət edərək qayınatamgile gəldik. Yol gedərkən “Alazan” atırdılar, biri məndən bir qədər aralı yerə girdi. Hər tərəfi toz-duman, tüstü bürüdü. Allah qorudu bizi. İki-üç gündən sonra bir də güclü atışma düşdü. İşıqlar yanmırdı. Çox zülmələr çəkirdik. Amma səhər yenə evimə qayıdırdım. Ermənidən qorxumuz yox idi. Bilmirdik ki, başımıza belə müsibətlər gələcək.

O illər ərzində Xocalıdan nə vaxtsa çıxmağı heç ağlımıza da gətirmədik. Yoldaşım deyirdi ki, bura bizim torpağımızdır, heç yerə çıxmıyacam, ölsəm də, yurdunda öləcəm. Elə olub ki, uşağa çörək tapıb verə bilməmişik. Gecə sabahadək yatmamışıq. Qayınanam deyir ki, Xocalıdakı sonuncu iki gecəni tamam ac qalıblar. Heç yerdən un gəlmirdi. Yollar bağlı olduğundan yardım edən yox idi. Deyir ki, unu nəlbəkiylə bölüşdürdük ki, uşaqlar acından ölməsinlər. Amma yenə də biz Xocalıdan çıxmırdıq. Ta bilmədik ki, axırda erməni gəlib qıracaq, torpağımızı da əlimizdən alacaq.

Cavan gəlinlər tanınmaz hala salınmışdılar

Gözləri dolur, masanın üzərindəki soyuyan çaydan bir qurtum içir. Özünü toparlayıb sözüne davam edir:

– Fevralın 26-da Xocalı dağılanda mən Ağdamda Şellinin üstündə dik təpələr vardı, ora qədər bir zülmə getmişdim. Uşaqları da özümlə aparılmışdım. Gələn meyitlərə baxırdıq. Üzlərini açırdıq ki, görək bizimkilərdən kimsə varmı. Qaynımı, qaynımın oğlunu, qayınatamı, yoldaşımı itirmişdim... Deyirlər ki, adam ölüdən qorxur. Amma həmin vaxt hamilə olala gedib meyitlərin üzünü açıb baxırdım. Xocalı dağılan gecəsi olan qar-

qiyamət həyatım boyu yadımdan çıxmaz. Şellinin düzünə zülmə gəlib çıxmışdıq. Qar dizdən idi. Ora gəlmişdik ki, keçib Xocalıya gedək. Səhər saat 5 idi. Dedilər ki, Xocalını alıblar. Xocalıdan ilk olaraq eltim gəldi. Ağlaya-ağlaya dedi ki, anam, atam, qayınanam, hamısı orada qaldı. Onun əl-ayağı tanınmaz halda idi. Böyük qızımın barmaqlarını həmin gecə Şellidə saxta vurdu. Allah elə bil ağlımı almışdı, deyən olmadı ki, bu uşağı evdə qoy, özünə aparma...

Artıq görün neçə illər keçib, amma elə bilirsən ki, 1-2 ay əvvəl olmuş hadisələrdir. O dəhşətləri heç kim yadımdan çıxara bilməz. Ağdamda elə meyitlər gətirmişdilər ki, başları kəsilmişdi, bədənləri deşik-deşik idi. Cavan gəlinlər tanınmaz hala salınmışdılar. Girovluqdan gələn qayınlarım dedi ki, mən gəlib səni, o uşağı salamat görürəmsə, şükür edirəm. Qardaşım itibəsə də, torpaq yolunda gedib, şəhid olub. Orada qadınların başına olmazın oyunlar açmışdılar. Qayınanam girovluqdan gələndən bir müddət sonra dözə bilmədi, həyatdan köçdü. Bizim özümüz də az dərd çəkməmişik. İndi şükür, dövlət tərəfindən qayğı ilə əhatə olunmuşuq, ev də veriblər. Amma çox heyif ki, ölənlər qayıtmır. Xocalı işğaldan azad olunsa, övladlarım da, özüm də ora qayıtmağa hazırıq. Təbii ki, sağ qalaramsa. Dərd məni elə günə salıb ki, bu gecədən sabaha belə ümid eləmirəm.

Hazırda oğlumun onurğasında problem var. Əsgər də gedə bilmir. Ona hamiləyə ağır zillətlər yaşamışam, dağı-dərəni aşmışam. Şelliyə gedərkən o biri oğlumun 2 yaşı vardı, onu da özümlə aparılmışdım, yıxıldı, qolu qırıldı. Uşağı da qoyub gedə bilmirdim. Elə bilirdim ki, gedərəm ora, birdən məni kimsə Xocalıya aparar, balalarım bəri tərəfdə qalar.

Bununla belə, Aidə xanım deyir ki, yoldaşı öz torpağı uğrunda döyüşdü, şəhidlik zirvəsinə yüksəldi. Onun qəbri olmasa da, övladlarına nəsihət edib ki, bu dünyadan köçəndə başdaşının bir tərəfində atalarının, bir tərəfində də onun şəklini qoysunlar...

7 ayın bəyi olmuş oğlumun məzarı da yoxdur ki...

Ömrünün ixtiyar çağında ikiqat yurd nisgili ilə günlərini sayan, hələ də övlad sorağı ilə gəzib dolaşan, itkin, əsir, girov, şəhid olduğu bilinməyən oğul yolu gözləyən Kübra İsmayılova yerlə yeksan edilən, külü göylərə sovrulan Xocalıdan sonra bir yerdə qərar tuta bilmir. Bərdədə məskunlaşsa da, Abşeron rayonunun Masazır qəsəbəsindəki qızı Səbinəni tək qoymur. Xocalısı ilə birlikdə itirdiyi oğlu Vidadisindən bir soraq ümidi ilə gəlir bura.

1934-cü ildə Laçın rayonunun Fərəc kəndində anadan olub. Ömrünün səksəninci ilini yola salanda da bir ağrı keçib ürəyindən: "Heç olmasa növbəti ili Qarabağa, Xocalıya, Şuşaya, Laçına dönüm".

Xocalıdan uzaqlarda gözləri yol çəkən, 90-ı haqlayan ağbirçək nənənin 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə ermənilərin əsir götürdüyü, girov apardığı xocalılıların arasında bəy libaslı oğlu Vidadi də olub. O ildən, həmin zülmət gecədən, qanla açılan səhərdən bugünə kimi "bala" deyib haray çəkir.

1960-cı ildə Laçından Xocalıya gəlin köçüb, Lətif İsmayılova ilə ailə qurub. "Bir çətən külfət" sahibi olublar: 3 oğul (Tacir, Vidadi, Mikayıl) və üç qız (Fatimə, Səbinə, Gülnar) böyüdüblər. Yazda-yayda Laçın dağlarında xanım-xatınlıq edən, yaylayan Kübra nənə payız-qış aylarında Qarabağa enərdi. Sən demə, düşmən marığa yatıb, xocalılıların qəniminə çevrilməyə fürsət axtarırmış. Şuşa ilə Xankəndi arasında səddə, sipərə çevrilən qədim Xocalı müasirliyi ilə də erməni daşnaklarının yuxusunu ərşə çəkmişdi. Xocalılıların əlindən yanıqlı idilər...

İllərdir itkin oğul yolu gözləyən ananın dərdi dağ boyda

Kübra nənə əlini alnına qoyub sanki o illərə boylandı: "Hə, iki adı vardı oğlumun: sənəddə adı Vidadi idi, amma atası ona İsmayıl kimi səsləyirdi. Bunun da səbəbi 1941-1945-ci illər müharibəsi olmuşdu. Lətifin atası İsmayıl (qayınatam) müharibəyə gedib qayıtmamışdı. Ona görə də

Vidadiyə atası kimi baxırdı, əzizləyəndə də "dədəm" deyirdi. 1966-cı ildə anadan olmuşdu".

Gözləri oğul yolu gözləməkdən nurunu itirmiş Kübra nənə sanki o gecənin vahimələrini yenidən eşidirdi. Oradakı kimi hiss edirdi özünü: dördgöz olub kimisə axtarırdı. Tez-tez soruşurdu: "Ay bala, gör gəlmədi?" Amma gedənlər qayıtmadığından onun da, illərdir ki, övladından soraq yoxdur. Ona görə də gördüyü hər kəsdən soruşur ki, əsirlərdən, girovlardan təzə nə xəbər var? Zorla eşidiləcək bir səslə ana dərini dilə gətirdi, amma danışmağa çətinlik çəkirdi, dilə gələn dərdi oldu: "Kaş elə mən də əsir düşüb onunla qalaydım, onda bilərdim, görərdim ki, balam harada qaldı".

Kübra İsmayılova

Qanlı paltarın sahibi kim idi?

O gecə ermənilər Xocalıya girəndə Vidadi ilə qardaşı Tacir də postda olublar. Camaat hara qaçdığını bilməyib.

Ayna Novruzova gözləri yol çəkən anaya fikrini tamamlamaqda kömək etdi. Dedi ki, 82 yaşlı babam Allahverdinə evdən çıxara bilmirdilər. Ömrünü-gününü Xocalıda keçirən dünyagörmüş ağsaqqal ermənilərdən heç zaman qorxmadıqlarını danışanda adama nağıl kimi gəlirdi: "1905-1918-ci illərdə ermənilərin bizim kəndlərə dəhrə-yaba, beşatılan tüfənglə hücum etmələrinə baxmayaraq, qanlarına qəltan olunmalarından və qorxaraq geri qaçmalarından danışardı. Ağına da gəlməzdi ki, özü də onların əli ilə amansızcasına qətlə yetiriləcək və meyiti çöllərdə sahibsiz, kimsəsiz qalacaq. Babamın əlimizdə qalan yadigarı yeganə şəklidir ki, o da torpağına sarılıb əbədi ona qurban getdiyinin təsdiqidir. Yerli və xarici jurnalistlər həmin şəkli dünyaya göstərdilər".

Kübra nənə xəyalından çıxara bilmədiyini o müdhiş gecəni sanki yenidən yaşadı: "Haraylarımız, ah-nalələrimiz, sızıltılarımız tankın, topun, avtomatın, pulemyotun... səsinə eşidilməz olmuşdu. Kimi Əsgərana sarı, kimi meşəyə tərəf üz tutmuşdu. Bir yaralı vardı, yaxınlaşdım ki, baxım görüm kimdir. Zarıya-zarıya dedi ki, qaç, ay ana, mənə bənd olma, səni də vuracaqlar, ya da əsir tutacaqlar. Oğlanlarımızın ikisi də posta getmişdilər, xəbərimiz yox idi onlardan. Bizim hara üz tutduğumuzu bilmir-

Ayna Novruzova

dilər, bir-birimizi itirmişdik. Üzümlüklərlə birtəhər Ağdamın Şelli kəndinə necə gəldiyimizi Allah bilir, dillə deyiləsi, sözlə yazılası deyil".

Ermənilər 80 nəfəri birdən girov götürüblər. Kübra nənənin oğlanları da onların arasında olub. Kiçik oğlu Mikayıl da əsir düşmüşdü. Əllərini bağlayıb yük maşınının üstünə atmışdılar. Yolda əlləri bağlı özünü maşından tullayıb. 5 gecə meşədə qalıb, çıxıb bilməyib. Xocalının o müdhiş gecəsindən canını götürüb qaçanlar Şelliyə yaxınlaşanda Ağdam camaatı onları görüb haraylarına yetib: kimini evə, kimini xəstəxanaya qaçırlar, ağır yaralıları isə Bakıya göndərirlər: "Yaralansam da, bələrimdən ayrı dura bilmirdim. Oğlanlarım Tacirlə Vidadidən xəbər yox idi. Tacir polis idi, Xocalının aeroportunda Milli Qəhrəman Əlif Hacıyevin milis (polis) dəstəsində qulluq edirdi. Bir dəfə Xocalıya köməyə gələn iki polisimizi ermənilər vurmuşdu. Onların meyitlərini götürmək olmurdu. Ölümün gözüne baxa-baxa polislərin meyitlərini çıxaranda komandiri və dostları onun bu qorxmazlığına və cəsarətinə heyran qalmışdılar. Dəfələrlə həyatını təhlükəyə atmışdı. Vidadi isə Milli Orduda idi. Ermənilər onu tanıyırdılar və hədələyirdilər".

Ana xəyalında Xocalının o məşəqqətli günlərini yaşatmağa çalışdı: "Ağdamda mənə gah xəstəxanaya, gah da dəmiryol stansiyasına aparırdılar ki, bəlkə uşaqlardan bir xəbər tuta bilim. Axtarmadığım yer qalmadı. Xocalıda Canan adlı bir baytar həkim var idi. Əsirlikdən qurtarıb gələndən sonra danışdılar ki, oğlum Vidadi də onların arasında olub. Ona hansı zülmün verildiyini məndən gizlədirdilər. Deyirdilər ki, ermənilər onu girovluqda öldürüb. Cananı, yoldaşı Gülayəni, Almaranı, Rəhimi və qızlarını da Əsgərana tutub aparmışdılar".

Ayna Novruzova fikri dağılan anaya kömək etməyə çalışdı, onun yaddaşını təzələdi: "Əsirlikdən qayıdan Almara adlı qadın danışdı ki, bir erməni generalının qəbri üstündə Vidadinin başını kəsmək üçün içəridən çıxarıblar. Sonra güllə səsi eşidilib. Amma güllələnenlərin paltarları içəri qaytarılanda heç birininki olmayıb. Ana da fikirləşir ki, bəlkə ona düzünü demirlər? Vidadinin Ülvüyyə adlı bir qız yadigarı qalıb. Streslə dünyaya gəldiyindən xəstə doğulub. Yeganə şəhid balasını həkimlər hələ də müalicə edirlər".

"Bəlkə heç əzəldən yox imiş oğlum?"

Kübra nənə deyir ki, Vidadidən aldıkları soraq doğru çıxmadı: "Canan kişi Şükürün oğlu Oqtayla, Əhlimanı dəfn edib orada. Mənə dedi ki, kaş, Vidadini də görəydim. Ermənilərin bizimkilərə verdiyi işgəncələrə dözmədi, Canan kişi də girovluqdan azad edilən kimi dünyasını dəyişdi".

Hələ də itkin oğul yolu gözləyən Kübra İsmayılovanın Xocalıda aldığı yaralar yalnız göynəyə-göynəyə söylədikləri deyildi. Qızı Fatma ilə həyat yoldaşı Oqtay Quliyev Qarabağ əlilidirlər. Oqtayın atası da 40 gün girov qaldıqdan sonra buraxılıb. Qızı Gülnarın həyat yoldaşı isə Xocalı müsibətlərinin ağır-acısını ömürlük qazandığı xəstəliyində daşıyır. Kübra nənənin bacısı Ulduza İbadullayeva da şəhid anasıdır. Oğlu Əli İbadullayev şəhid olub. Qardaşı Hüseyin Nurməmmədovu həyat yoldaşı Pakizə ilə birlikdə 1991-ci il dekabrın 23-də Meşəlidə ermənilər qətlə yetiriblər. Bacısı oğlu Əli Mehraliyev ermənilərlə atışdı və tökülən qanların qisasını alıb. Ölümündən sonra "Azərbaycan Bayrağı" ordeni ilə təltif edilib. Dayısı oğlu Novruz Novruzovun beş nəfərlik ailəsi (həyat yoldaşı Adilə, polis oğlu Allahverdi, qızları Rübabə ilə Rahilə) məhv edilib: "Yeganə salamat qalan oğlu Baratı da girov götürüblər. Əl-qolunu bağlayıb "KamAZ" maşınının üstündə Kosalara kimi aparıblar. Orada uşaq girovluqdan qurtarmaq üçün özünü çaylağa atıb".

Qırılmayan ümid də bir təsəllidir

Bunu da ömrünün ixtiyar çağlarında itkin oğul yolu gözləyən ana dedi. Təsəllisi odur ki, həm oğlundan bir soraq alacağına, həm də doğma Qarabağına, dağlardakı laçınlar yurduna, söndürülsə də, kül altında odu daim közərdiyini təsəvvüründə canlandırdığı ata ocağına köç karvanının qayıdacağına inanır və öləzimməyən ümidlə yaşayır. Kübra nənənin təsəllisi odur ki, ordumuz düşməne layiqli cavab verməyə hazırdır. Qarabağa, onun zirvəsi və ata yurdu Laçına yollar açılacaq. O yollarla Vidadisinin də yadigarı dönəcək geri.

Bu da ananın yurd nisgilli, oğul haraylı bir arzusu. Axı cəmi yeddi ayın bəyi olmuş Vidadinin məzarı da yoxdur ki, nənə nəvəsi ilə ziyarətinə getsin...

Bütün bunlar xalqımızın Xocalı ağırlı yaddaşından qopan haraydır, gələcək nəsilləri ayıq olmağa, dostu düşməndən seçməyi bacarmağa səsleyir.

48 gün əsirlikdə çəkilən dəhşətli işgəncə

"...1992-ci ilin fevral ayı. Çox sərt qış gəlmişdi. Mühasirənin ağırlığı həyatımızı daha da müşkülə salmışdı. Xocalıdakı 1 nömrəli təmir-tikinti idarəsində baş mühəndis işləyirdim. 5 uşağım var idi: 3 qız, 2 oğlan. O vaxt qızlarımmın hamısı ailə qurmuşdu. Bir qızım Mingəçevirdə yaşayırdı. Digər qızımı körpə uşağıyla birgə hərbi vertolyotla yola salmışdıq. 19 yaşlı qızım Səadət isə cəmi 6 ay idi ailə qurmuşdu, Xocalıda yaşayırdı. Oğlanlarım isə balaca idilər. Onları vertolyotla Goranboya, qardaşimgilə göndərmişdim. Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə isə ömrümüze vurulan sağalmaz yaranın başlanğıc tarixi oldu. O gecə nələr yaşadıq, nələr..."

Xocalı soyqırımını baş verən zaman ömrünün 50-ci qışını yaşayan Qədim dayının həmin gecə başına gələn müsibətlər və 48 gün əsirlikdə çəkdiyi əzab-əziyyət 25 ildir qəlbini göynədir. Həmin dəhşətli günləri yaşamış, qətlə qətləmə gözləri ilə görmüş beş uşaq atası, ömrünün səksəninci fəslini yaşayan Qədim Abbasov ötən hər fevral ayında o dəhşətli anları ürək ağrısı ilə xatırlayır.

– Çoxdan idi ki, ermənilərin mühasirəsində yaşayırdıq. Elə gün olmurdu ki, ölüm-itim xəbəri eşitməyək. Fevralın 25-i axşam tərəfi evə gəldim. Televizora baxırdım, nədənsə xəbərləri göstərmədilər. Hirsənib bayıra çıxdım. Gördüm bütün yüksəkliklərdə işıqlar yanır. Üz tutdum poçtun binası tərəfə. Camaat icra başçısı Elman Məmmədovun başına toplaşmışdı. Nə edəcəyimizi bilmirdik. Elman müəllim dedi ki, ermənilər bütün texnikalarla Xocalıya hücumla keçirlər. Evə gedib həyat yoldaşıma dedim ki, qızım Səadətə xəbər versin. Artıq şəhər güllə yağışına tutulmuşdu. Bayıra çıxanda gördük ki, qızım ailəsi ilə birlikdə gəlir. Onlar kəndin yuxarı hissəsində yaşadıkları üçün atılan mərmilər evlərini yandırmışdı. Birlikdə poçt tərəfə getdik. Elman müəllimin də ailəsi orada idi. Qızım həyat yoldaşı ilə birgə onlara qoşuldu. Biz isə ayrı dəstə ilə başqa istiqamətə gətdik.

Qaçanların bir hissəsi Ağdamın Gülablı kəndinə tərəf, qalan hissə isə Əsgəran tərəfə üz tutdu. Biz Kətik kəndinin meşəsi ilə Gülablıya tərəf

getdik. Pusquda duran ermənilər arxamızca atəş açmağa başladılar. Ölənlərimiz, yaralananlarımız oldu. Amma hərə öz hayında idi. Bir az getmişdik ki, ayağımdan yaralandım. Nə qədər israr etdim, yoldaşım məni qoyub getmədi. Bir az sonra gördüm qardaşım Ələmdarla oğlu geri qayıdır. Məni qaldırıb götürdülər. Üz tutduq Dəhraz kəndi tərəfə. Bu kəndin dağlarını aşsa bilsəydik, Gülablıya çatacaqdıq. Qardaşım oğluna dedim ki, mən gedə bilmirəm, sən qadınları üzümlük tərəflə apar, bəlkə ordan Ağdama keçə bilərsiniz. Onlar getdilər. Biz isə qoz bağına tərəf irəlilədik. Amma qoz bağında ermənilərin tələsinə düşdük...

Qədim Abbasov

Mühasirə yaradıb bizi əsir götürdülər. Əvvəlcə Dəhraz kəndinə gətirildilər. Fevralın 28-də mən də içində olmaqla 18 nəfəri seçib dəyişmək adı ilə Xocalıya apardılar. Xocalıya girəndə körpünün yanında yanacaq dolurma məntəqəsi var idi. Gördük, əlləri bağlı insanları üst-üstə yığıblar. Uşaq, böyük, yaralı, salamat insanların ah-naləsi yerə-göyə sığmırdı. Belə mənzərəni yalnız filmlərdə görmüşdüm. Ermənilər yanacaq dolurma məntəqəsindən benzini çəkib insanlara od vurdular. Qadınların, körpələrin haray dolu qışqırığı bu gün də qulağımdadır. İlahi, heç kimə yaşatma bu dərdi...

Bir neçə gün bizi Xocalıda saxladıqdan sonra apardılar Xankəndiyə. Şəhər avtovağzalının yanında ermənilər guya zavod tikmişdilər. Sən demə, bu, zavod deyilmiş, təcridxana imiş. Hər şeyi əvvəlcədən planlaşdırıblarmış. 150-yə yaxın insanı yığdılar kameralara. 3 nəfərlik kameraya 10 nəfər yerləşdirdilər. 10 gün bizə nə çörək, nə də bir qurtum su verdilər. Deyirdik ki, heç olmasa icazə verin yağan qardan yeyək, susuzluğumuz keçsin. Deyirdilər, olmaz, elə bizim istədiyimiz odu ki, hamınız öləsiniz. 10 gündən sonra ölçüb alüminium stəkanlarda 100 qram su verdilər.

Düz 48 gün bizə dəhşətli işgəncələr verdilər. Hər gün gəlib hamını saatlarla döydürdülər. Dünyada belə işgəncə görülməmişdi. İstəmirəm o haqda danışmaq, çox ağır idi. Ağacla, dubinka ilə dayanmadan döydürdülər. Nə qədər adam orda işgəncələrə dözə bilməyib öldü. Kimin qızıl, metal dişləri var idisə, mismarla əyib çıxarırdılar ağzından. Üzümüzə insan sifəti qalmamışdı. Ağzımdan 16 qızıl dişi işgəncə ilə çıxardılar. Damağımı elə vəziyyətə salmışdılar ki, həkimlər indi də müalicə edib düzəldə, diş qoya bilmirlər.

Qardaşım Ələmdarı 20 gün sonra apardılar ki, öldürsünlər. Amma öldürməmişdilər, yolda elə biliblər ölüb, atmışdılar Əsgəranla Ağdamın arasında bir yerə. Sonra bir qohumumuz onu həmin yerdə tapmışdı. Vəziyyəti çox ağır idi, ona məndən də çox işgəncə vermişdilər, bədəninə sağ yer qalmamışdı.

48 gündən sonra Beynəlxalq Qızıl Aypara Cəmiyyətindən gəlib bizi yoxladılar. Sonra dedilər ki, kimin yaxını varsa, xəbər göndərsin. Bizi Azərbaycan tərəfdə olan erməni əsirləri ilə dəyişmək istəyirdilər. Qardaşım həmin vaxt Xocalının prokuroru işləyən Atakişi Atakişiyevin köməyi ilə bizdəki həbsxanalardan birində olan erməni ilə məni dəyişə bildi. Elə gündə idim ki, bircə quru nəfəsim qalmışdı.

Məni Mingəçevir şəhərinin Mərkəzi Xəstəxanasına gətirdilər. Bir müddət müalicə olundum. Yaxşılaşmışdım, amma bir qohumum xəstəxanaya gəlib mənə başsağlığı verəndə dünyam bir daha qaraldı. Sən demə, qızım Səadət elə həmin gecə düşmən gülləsinə tuş gəlibmiş...

Həmin gecə təkə bizim nəsilədən 13 nəfər adam şəhid oldu, neçə nəfər ağır yaralandı. Mən isə çəkdiyim işgəncələrin ağrısını hələ də yaşayıram. Ömrümdən keçən hər fevral ayı mənə o günləri ürək sızıltısı ilə xatırladır. Bəxtimə-taleyimə yazılan yazı beləymiş...

Oğlumla qızımın yolunu hələ də gözləyirəm...

*Sinəsi dağlı Hüseynovlar ailəsinin yaşadığı
müsbətlər erməni vandalizminin qanlı səhifələrindəndir*

Şaxtalı-boranlı soyuq fevral gecəsi... Dörd aydır erməni mühasirəsində olan Xocalı sakinləri səksəkədə, vahimə içində yaşayırdılar. Hər yerdən əlaqə kəsilmişdi. Hər gecə nəşə baş verəcəyini gözləyən insanlar körpə balalarını mürgüləyərkən başları üstündə qarovul çəkirdilər. Çünki yaşadıkları, gördükləri mənzərə onlara dəhşətli faciənin yaxınlaşdığını hiss etdirirdi. Neçə ay idi ki, topladıqları ərzaq ehtiyatları ilə dolanırdılar. Son ana kimi doğma ocaqlarını tərk etmədilər. Çünki bu millətdə vətənə, torpağa bağlılıq hissi çox güclüdür. Elə məhz bu bağlılıq xocalılara unudulması mümkün olmayan dəhşətlər yaşatdı.

İllər ötür bu faciədən. Amma bir anlıq adamda elə təəssürat yaranır ki, o günün acılarından bugününüzə qalan tək tarixi faktlar, statistik rəqəmlər və çəkilən görüntülərdir. Halbuki o dəhşətli günün acısını özü ilə bugünə qədər daşıyan yüzlərlə xocalılı var aramızda. Çoxlarımızdan fərqli olaraq, onlar həm yaşadıkları dəhşəti, həm də Xocalı dərini ürəklərində ömürlük yüktək daşımaq kimi bir təleyə məhkumdurlar.

Xocalıda itirdikləri övladlarının həsrəti ilə alışıb-yanırlar

Ömrünün ən xoş və ən ağır günlərini Xocalıda keçirmiş, Goranboy rayonunda məcburi köçkünlər üçün inşa edilmiş qəsəbədə yaşayan Hüseynovlar ailəsi də o müdhiş gecədə itirdiklərinin həsrəti ilə alışıb-yanır. 5 uşaq valideyni olan, 80-ə doğru irəliləyən Aleksandr Hüseynovla ömür-gün yoldaşı, ağbirçək Diləzər Hüseynova Xocalıda yurd yeri ilə bərabər iki can qoyub gəliblər. O müdhiş gecədə itirdikləri balalarından isə indiyə kimi xəbər-ətər yoxdur. O dəhşətli faciənin şahidi Diləzər nənə bu gün də iki gül balasının yolunu gözləyir.

Hüseynovlar ailəsi

– Fevralın 25-dən 26-na keçən gecə başımıza gələn müsibəti anlatmaq mümkün deyil. Xocalının özünümü-dafio taborunun komandiri Tofiq Hüseynovla qonşu idik. Tofiq evə gələ bilmirdi və buna görə də yoldaşı xahiş edirdi ki, 24 yaşlı qızım Rəsmiyyə onun yanın-

da qalsın. Biz də axşam yeməyini yeyəndən sonra onlara gedirdik. Öncə onu deyim ki, Xocalı mühasirəyə alınanda biz uşaqları vertolyotla şəhərdən çıxarmışdıq. Amma qayıdıb gəldilər. Dedilər ki, sizi qoyub ayrı yerdə qala bilmərik, ölsək də, bir yerdə öləcəyik...

Oğlumu belimə bağlayıb çayı keçdim, bədənimə buz kəsdi

Həmin gecə axşam saatlarında şəhər toplardan, ağır zirehli texnikadan şiddətli atəşə tutulmağa başladı. Böyük oğlum silahını götürüb getdi. Biz evdə qaldıq. Gecə idi, bir də gördüm oğlum tənənfəs içəri girdi. Dedi ki, nə oturmusunuz, ermənilər kəndə girib. Paltarlarımızı geyinib evdən çıxdıq. 17 yaşlı oğlum Emin tez bacısının dalınca Tofiqgilə qaçdı. Artıq hamı getmişdi. Güllələr də yağış kimi yağdı. Qışkırdıq, çağırırdıq, Emindən, Rəsmiyyədən bir xəbər çıxmıdı. Ağlaya-ağlaya qaçmağa başladıq. Hamamın binasının yanında adamlar vardı. Onlara tərəf getdik. Dedilər kim istəyir meşə tərəfə, kimi də istəyir beşmərtəbənin altına getsin. Biz beşmərtəbənin altına gedib bir az gözlədik. Bir qədər keçəndən sonra bizi ordan çıxartdılar və məcbur olub Qarqar çayı istiqamətində irəlilədik. İnsanların qışqırığı, harayı bürümüşdü ətrafı. Çayın sahilinə çatanda gördüm yanımda bircə 14 yaşlı oğlum Elmdar var. Qalanlarını itirmişəm. Qaranlıqda hərə bir tərəfə pərən-pərən düşüb. Oğlumu belimə bağlayıb çayı keçdim, bədənimə buz kəsdi və bu halda qarla örtülü meşəyə girdim. Oğlumu belimdən düşürmək istədim. Dedim, bəlkə uşaq ağırlıq verdiyi üçün hərəkət edə bilmirəm. Amma ürəyim dözmədi. İki balamı evdən çıxanda, yoldaşım ilə o biri uşaqları isə çayın kənarında itirmişdim. Heç olmasa, balamın birini xilas etmək üçün mübarizə aparmalıydım...

Meşədə qaynımın iki uşağını tapdım. Hava işıqlaşdı. Onları da götürdüm. Naxçıvanik yoluna çatanda "UAZ" markalı maşın yoldan ötdü. Bir neçə dəqiqə keçməmişdi ki, zirehli hərbi maşın gəlib yolun üstündə dayandı. İnsanlar yolu keçib Ağdamın Şelli kəndi istiqamətinə tərəf qaçmaq istəyəndə dəhşətli mənzərə yaşandı. Zirehli texnikadan açılan atəş insanları parça-parça edirdi.

Başqa yol yox idi. Oradan keçməli idik. Bir az ara sakitləşəndə qaynımın uşaqlarını da götürüb sürünə-sürünə yolu keçdik. Arxamızca güclü atəş açdılar. Şelli kəndi tərəfə qaçaqda uşaqları yenə itirdim. Gəlib Şelliyə çatdıq. Günortaya qədər yoldaşımı, uşaqları axtardım, tapmadım. 45 yaşlı qadın, yedəyimdə bir uşaq, hara gedəcəyimi bilmirdim.

...Axşam tərəfi gördüm ki, yoldaşım gəlir. Amma təkdir, o biri uşaqlar yoxdur. Dedi, qorxma, uşaqlar donurdular, kənddən bir nəfər evinə apardı. Beləcə, möcüzə sayəsində Xocalıdan sağ çıxdıq. Amma Rəsmiyyə ilə Emimi gördüm deyən olmadı. Bir müddətdən sonra əsirlikdən gələnlərdən soruşduq, xəbər çıxmıdı. Balalarım hara getdi, necə itdi, başlarına hansı müsibət gəldi, bilmədik. Bu gün də onların yolunu gözləyirəm.

Ayaqyalın, başıaçıq olan uşaqlar şaxtadan donub ölürdülər

Qarqar çayının sahilində həyat yoldaşını itirən Aleksandr Hüseynov isə yanında qalan iki balasının erməni vəhşilərinin əlinə keçməməsi üçün canını fəda etməyə hazır olduğunu dedi.

– Gecə idi. İnsanlar qarlı-şaxtalı havada meşə tərəfə üz tutmuşdular. Arxadan güllələr atılırdı. Vahimə içində qaçırdıq. Bir də gördüm yoldaşım yoxdur. Yanımda iki uşaq qalıb. Nə qədər qışkırdım, hay vermədi. Uşaqların ayaqqabıları da ayaqlarından çıxmışdı. Donurdular. Çayı keçəndən sonra isə lap müsibət oldu. Yaş paltarla qarda hərəkət etmək zülm idi. Meşədə uşaqların əlləri-ayaqları buz bağladı. Tez-tez ayaqlarını, əllərini ovuşdururdum. Xeyli qadın-uşaq donub öldü. Adamların çoxu yaralı idi. Onlar da çox gedə bilmədilər. Məni və balalarımı Allah qorudu. Əgər biz o müsibətdən sağ çıxmışıqsa, bu, möcüzə sayəsində baş verib.

Ermənilər bir adamı sağ buraxmaq istəmirdilər. Qardaşımı əsir götürmüşdülər. Bir müddətdən sonra erməni əsir ilə dəyişdilər. Amma gələn-

də elə gündə idi ki... Çox yaşamadı. Bircə onu dedi ki, əsirlikdə gün işığı görməyib. Yalnız dəyişdirilən gün havaya çıxıb. Bədəninə işgəncədən salamat yer yox idi. Ona necə iynə vurmuşdularsa, bədəninə inkişaf getmədi. Şikəst qaldı və bir neçə aydan sonra rəhmətə getdi. Uşaqlarını isə meşədə yoldaşım tapmışdı. Anaları da faciənin qurbanı oldu. Həmin gecə iki balamızı və 30-a yaxın qohum-əqrəbamızı itirdik.

Hüseynovlar ailəsinin başına gələnələr, sağ qalanların yaşadıkları iztirablar əsl erməni xislətini, vəhşiliyini sübuta yetirən tarixi sənəddir...

Allah məni 6 aylıq körpəmə bağışladı...

Soyqırımında yaxınlarını itirən Nazilə Məmişova erməni vəhşiliyindən möcüzə nəticəsində xilas olub

Azərbaycan xalqının ürəyinə süngü kimi sancılan XOCALI yarası illərdir ki, qəlbimizi göynədir və hələ neçə-neçə illər ötsə də, qaysaqılamayacaq... Elə bir xocalılı tapmaq mümkün deyil ki, o dəhşətli qətləmədə əzizini, yaxınını itirməmiş olsun.

Bu soyqırımının insanlığa sığmayan bir faciə olduğunu hər kəs bilsə də, heç kəs o dəhşətli gecədə baş verənləri, həmin gün övladını, valideynlərini, qardaş-bacılarını, yaxınlarını itirən insanlar qədər anlaya və anlada bilməz. Çünki onların gözlərindəki kədər, işgəncədən nitqlərində yaranmış qüsurlar, çəkdikləri ağır-acılar əsl erməni xislətinin, erməni vandalizminin əyani sübutudur.

O insanlardan biri də Xocalı yerlə yeksan edilənə qədər 1 saylı orta məktəbdə müəllimə işləmiş Nazilə Məmişovadır. Bu soyqırımı zamanı 30 yaşında olan Nazilə müəllimə o müdhiş gecədən möcüzə sayəsində bətnindəki 6 aylıq körpəsi ilə bərabər qurtula bilib. Ancaq yaşadığı stress, düşmənlə əlinə keçmək qorxusu 25 ildir canından çıxmayıb... Hələ üstəlik sinəsində qardaş dağı da var...

Bətnində 6 aylıq körpə ilə qarlı meşədə hərəkət etmək mənə çox çətin idi

– Xocalıda ziyalı ailəsində doğulmuş gənc bir xanım idim. Xoşbəxt həyat sürürdük. 1990-cı ildən sonra xoş günlər sanki bizdən üz döndərdi. Bir il sonra isə acınacaqlı günlər başladı. 1992-ci ildə artıq 2 yaşında qızımız vardı. 1 saylı orta məktəbdə müəllimə işləyirdim. Xocalı mühasirədə idi. Hər gün atəş səsləri eşidilirdi. Təhlükə olduğu üçün uşaqlar məktəbə gələ bilmirdilər. Yaşadığımız ev şəhərin yuxarı hissəsində, ermənilərə yaxın ərazidə idi. Bura təhlükəli olduğu üçün Qarqar çayına yaxın ərazidə yaşayan atamın bacısıgildə qalmağa məcbur olmuşduq. Qardaşım Şahinlə həyat yoldaşım Zakir özünümədafiə tabo-

Nazilə Məmişova

runda idilər. Şahin yenicə ailə qurmuşdu. Onun yoldaşı da öz atasıgildə qalırdı.

...Gecə saat 11:00 radələrində Xocalını atəş tutmağa başladılar. Dedilər ki, ermənilər sovet ordusunun bölmələri ilə birləşib şəhərə hücumla keçiblər, hər tərəfdən tanklarla bizi mühasirəyə alırlar. Haray, qışqırtı səsləri hər yeri bürümüşdü. Bayırda yoldaşım Zakirin səsini eşitdim. Çölə çıxdım ki, vəziyyəti öyrənəm. Zakir məndən qardaşımı soruşdu. Dedim, Şahin hələ gəlməyib. Onu bir az gözlədik, sonra vəziyyət gərginləşdiyi üçün evdən çıxmalı olduq. Qarqar çayını keçib

meşəyə daxil olduq. Soyuq-şaxtalı hava vardı. Həmin gün möhkəm qar yağmışdı. Elə insanların çoxunun məhv olmasına səbəbkar qar oldu. Soyuq çaydan keçən adamların əlləri-ayaqları qarda buz bağladı. Camaat dəstələrlə, necə gəldi, kor-koranə hərəkət edirdi. Bətnimdə 6 aylıq körpə ilə qarda hərəkət etmək mənə çox çətin idi. Qızımı anam götürmüşdü. Birdən atışma başladı. Arxa tərəfimizdən ermənilərin açdığı atəş sanki meşəyə yağış kimi yağırı. Kimisi yaralanır, kimisi yerindəcə həlak olurdu. İnsanların kütləvi surətdə məhv edilməsi həmin yerdə baş verdi. Atışma başlayanda yoldaşım qızımı anamdan almışdı. Həmin zaman dəhşətli səhnə vardı. İnsanın gözü elə "böyüyür" ki, heç ən yaxın adamını da vahimədən tanıya bilmirsən...

Arxadan gələn insanlar dedilər ki, artıq dayanmaq olmaz, getmək lazımdır. Biz dağa qalxdıqca Xocalı aşağıda qalırdı və şəhərin necə yandığı aydın görünürdü. Bütün gecəni psixoloji sarsıntı içindəydim.

Ömür boyu yadımdan çıxmayacaq o anı xatırlayanda şok keçirirəm

Atəş səsləri yüksəldikcə camaat pərən-pərən düşürdü. Yadımdan çıxmayan və ömür boyu çıxmayacaq bir anı xatırlayanda şoka düşürəm. Qızım balaca idi. Evdən çıxanda ağlamanın deyə əmziyini də götürmüşdüm. Meşədə ermənilər səsimizi eşitməsin deyə sakit-sakit hərəkət edirdik. Birdən uşağın əmziyi ağızından düşdü. Elə bil başıma qaynar su tökdülər. Fikirleşdim ki, uşaq ağlayacaq və erməninin əlinə keçəcəyik. Aşağı öyilib əlimi qara toxundura-toxundura axtarmağa başladım. Qa-

ranlıqda heç nə görmək olmurdu. Uşaq ağlamağa başladı. Nə edirdimsə, sakit durmurdu. Bir anlıq gözümlə önünə qara xəyallar gəldi – mən heç, ölməyə hazır idim, amma ətrafımdakı camaatın ələ keçməməsi üçün balama qıymaq...

Güc-bala ilə əmziyi tapdım və uşaq sakitləşdi. Yola davam etdik. Kətik kəndinin meşəsi ilə Ağdama üz tutduq. Şelli kəndinə yaxınlaşırdıq. Yolu keçib kəndə daxil olmalı idik. Naxçıvanik tərəfdən bir avtomobilin Əsgəran tərəfə hərəkət etdiyini gördük. Gözlədik ki, maşın keçsin, sonra yolu keçək. Amma camaat qaçmağa başladı. Bunu gören ermənilər insanları güllələməyə başladılar. Sanki əsərlərdə oxuduqlarımız gözümlərin önündə canlanırdı. Qan su yerinə axır, yaralıların, qadınların, uşaqların harayı ürək partladırı. Silahsız insanlar yalnız azərbaycanlı olduqları üçün qətlə yetirilirdilər.

Meşədə şaxtadan donan atam Ağdamda gözlərini əbədi yumdu

Bir qədər gözlədikdən sonra yolu keçdik. Elə bil hər şey bir anın içində baş verdi. Sağ qalmağımı möcüzə adlandırmaq olar. Anamla birgə o dəhşətin içindən qurtulduq. Allah məni sanki bətnimdəki körpəyə bağışladı. Yoldaşım da qızımın sağ-salamat Ağdama keçmişdi. Amma bizdən bir qədər əvvəl keçdiyi üçün axtarışa başlamışdı. Birdən uzaqdan onu gördüm, şok vəziyyətində idi. Sən demə, xeyli axtarıqdan sonra bizim öldüyümüzü zənn edib. Bizi görəndə yerə yığılıb hönkür-hönkür ağlamağa başladı...

Sağ qalmağımızın bir səbəbi də o oldu ki, bizim dəstənin önündə gədən bələdçilərimiz o yolları yaxşı tanıyırdı. Başqa insanlar meşədə azmış, günlərlə ac qalmışdılar. Aclıqdan, soyuqdan çox insan meşədə həlak olmuşdu. Atam Talış Məmişov da həmin insanlar sırasında olub. İki gün meşədə qaldıqdan sonra fevralın 27-də Ağdama gətirildilər. Amma cəmi bir gün yaşadı...

Qardaşımın həyat yoldaşı cəmi bir il evlilik həyatı yaşadı

Cəmi bir il evlilik həyatı yaşayan cavan qardaşım son nəfəsinədək Xocalıda döyüşdü. Özü itkin düşdü, həyat yoldaşı güllə yarasından həlak oldu.

Şahini son dəfə görünlər dedilər ki, səhər saat 05:00-a qədər silahı yerə qoymayıb. Güllə ehtiyatı qurtardıqdan sonra məcbur olub geri çəkilib. Naxçıvanik istiqamətinə çatanda insanlara kömək edib. Amma bununla belə, ermənilər xeyli insanı girov götürüblər. Qardaşım Şahin də onların içərisində olub. Ermənilər qardaşımın başına nə oyun açıblar, Allah bilir... Əsirlikdə olanların bir qismi dəyişdirildi. Amma Şahin yox idi. Bəziləri dedi ki, girovluqda olarkən ermənilər 13 nəfər boy-buxunlu, sağlam gənci seçib harasa aparıblar. Onlardan heç bir xəbər çıxmayıb. Elə bilirəm ki, Şahin də onların içərisində olub. Gözümüz hələ də yoldadır. Ölümü ilə barışa bilmirəm. Öz atasıgildə qalan həyat yoldaşı isə meşədə güllə yarası almışdı. Çoxlu qan itirdiyi üçün faciənin qurbanı oldu. Gətirib Ağdamda dəfn etdik. Taleləri belə yazılıbmış...

Ümumiyyətlə, ata yurdundan təkcə anam sağ qaldı o gecə. Ancaq bu dərddə ürəyi dözmədi, 6 ay sonra o da dünyasını dəyişdi.

Xocalıda yerli camaatın çoxu bir-birinə qohum idi. Həlak olanların əksəriyyəti tanışım, əzizim idi. Çünki aralarında hər gün qarşılaşdığım, dərs dediyim uşaqlar da vardı...

Bir gecədə yurdumu və valideynlərimi itirdim

Kamil SALAHOV: "Atam ağır işgəncə ilə qətlə yetirildi, anamın isə meyitini pul və benzinlə ermənilərdən aldım"

O gecə Qarabağ dağlarının qarı insanların al-qanına boyandı. O qan yalnız azərbaycanlı olduqları üçün amansızcasına qətlə yetirilən günahsız körpələrin, qız-gəlinlərin, qocaların, igid oğullarınkı idi. Bir gecədə dağıdılan, yandırılaraq yerlə yeksan edilən şəhər də bizim yurdumuz idi. Bunu necə danışasan, necə təsvir edəsən?!

Bağrımızda illərdir qövr edən XOCALI yarası qəlbimizi daim göynədir. Yenicə şəhər statusu almış bu yaşayış məntəqəsində körpələr amansızcasına qətlə yetirildi, analar vəhşi erməniyə əsir düşməmək üçün uşaqlarını öz əlləriylə boğdular, doğmalarının yaralı vücudunu əlacsızlıqdan meşələrdə qoydular. O dəhşət gecəsi sinəmizə çəkilən körpə, ata-ana, bacı-qardaş dağıdır!

O müdhiş gecədən yalnız möcüzə sayəsində sağ qurtulan şahidlərin tükürpədici ifadələri Xocalıda baş verən faciənin insanlığa sığmayan dəhşətli qətlə və soyqırımını aktı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Həmin insanlardan biri də bu gün Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində yaşayan Xocalı sakini, 1970-ci il təvəllüdü Kamil Salahovdur.

Əsgəranda baş verən hadisələrdən sonra hiss edirdik ki, növbəti hədəf Xocalıdır

– 1991-ci ilin oktyabrında Xocalı ilə avtomobil yolu kəsildi və o vaxtdan etibarən şəhərlə əlaqə yalnız vertolyotların köməyiylə saxlanılırdı. 1992-ci il yanvarın 2-dən Xocalıda elektrik enerjisi olmadı. Fevralın 13-də ərzaq və yanacaq yükü ilə sonuncu hərbi vertolyot gəldi (Sonuncu mülki vertolyot yanvarın 28-də gəlmişdi)... Həmin gündən şəhər ermənilərin həmlələrini gözləməklə yaşayırdı.

Əsgəranda baş verən hadisələrdən sonra hiss edirdik ki, növbəti hədəf Xocalıdır. 22 yaşım vardı, subay idim və könüllü özünümüdafiə taboruna

Kamil Salahov

yazılmışdım. Postlarda dururduq. Ermənidən qorxumuz yox idi. Fevralın 25-i günü tankların, zirehli texnikanın səsi eşidilməyə başladı. Yüksəkliklərdə ocaqlar qaladılar ki, bir-birinin olduğu ərazini müəyyən edib, həmin istiqamətə güllə atmasınlar.

Şəhəri zirehli texnika ilə atəşə tutdular. Aeroportu yandırdılar və şəhər yuxarıdan aşağıya yana-yana gəlirdi. İki saata qədər müdafiə olunduq. Amma avtomatla zirehli texnikaya qarşı döyüşmək qeyri-mümkün idi. Döyüş sursatımız qurtardı və məcbur olub geri çəkildik. Əhali də evlərdən çıxıb qaçmağa başladı. Piyada erməni dəstələri şəhərə irəliləməyə başladı. Başqa çıxış yolu yox idi, hər tərəfdən güllə yağışı gəlirdi.

Meşədə güllə yarası olmayan insanların çoxu ömürlük saxta "yarası" aldı

Postdan tez evə yollandım. Şəhər od tutub yanırdı. Şəhərdə elə bir haşay səsi vardı ki, insan vahiməyə düşürdü. Yanan kim, yaralanıb yerdə imdad diləyən kim... Hamı qarışmışdı bir-birinə. Bir tərəfdən güllə yağışı, bir tərəfdən alışıb yanan evlərin tüstüsü və insanların qışqırtısı adamı şoka salırdı. Heç öz yaxın adamını tanıya bilmirdin. Atamla anama xəbər göndərmişdim ki, camaata qoşulub getsinlər, gəlib yolda onları tapacam. Amma gedib insanların arasında valideynlərimi tapa bilmədim. Qarqar çayını keçib Kətik kəndinin meşəsinə daxil olduq. Hər tərəfdən meşəyə güllə atırdılar. Bir tərəfdən açılan güllələr, digər tərəfdən saxtalı hava insanların hərəkət etməsinə imkan vermirdi. Elə ona görə də meşədə güllə yarası olmayan insanların çoxu saxta "yarası" aldı. Çaydan keçən insanlar islanmışdılar. Meşədə isə qar dizdən idi. Qorxudan qarda gizlənən adamların çoxunu saxta vurdu. Körpə, azyaşlı uşaqlar donaraq öldü.

Ermənilər əsir götürdükləri yaşlı atama bir ay dəhşətli işgəncə veriblər

Meşə ilə yuxarı qalxdıqca təhlükə artırdı. Ermənilər yuxarıda pusqu qurmuşdular. Önümüzə gedən dəstə ilə atışma başladı və xeyli insan həlak oldu. İstiqaməti dəyişdik. Mən Ağdamın Şelli kəndi istiqamətinə tə-

rəf üz tutdum. Əgər bu gün sağ qalmışıqsa, buna yalnız Allahın möcüzəsi demək olar. Çünki erməni istəyirdi ki, Xocalıdan sağ adam çıxmasın. Ona görə də meşəni hər tərəfdən mühasirəyə almışdılar. Ağdamın kəndlərinə keçən avtomobil yollarının üstünə zirehli texnikalar cəlb etmişdilər. Onlar da dayanmadan atəş açırdılar. Kim yolu cəld keçdisə, canını qurtara bildi.

Ağdamın Şelli kəndinə çatanda atamla anamı xəbər almağa başladım. Öyrəndim ki, onlar dayımgillə gəlirlərmiş. Yolda pusquya düşürlər. Anam Zəhra Salahova güllə yarası alır və həlak olur. Atam Məhəmməd Salahov isə ermənilərə əsir düşür.

Bir müddət keçdikdən sonra eşitdim ki, əsirləri dəyişirlər. Gedib müraciət etdim. Mayın 28-də xəbər gəldi ki, atamı götürürlər. Getdim, amma gələn atamın nəşi idi... Onunla birlikdə əsirlikdə olanlardan vəziyyəti öyrəndim. Dedilər ki, yazıq atam erməni vəhşilərinin işgəncələrinə dözə bilməyib. Yaşlı adama dəhşətli işgəncə verərək öldürüblər.

Mayın 31-də atamı Ağdamda dəfn etdik. Amma anamın nəşi hələ də Xocalıda idi. Dayım dedi ki, necə olur-olsun, gedib ermənilərlə danışıq aparıb bacımın meyitini alacam. Nə qədər etiraz etdiksə, mümkün olmadı, çıxıb getdi. Gedib ermənilərə pul və benzin təklif edib. Onlar da anamın nəşini tapıb gətiriblər. Bir də gördük dayım anamın meyitini gətirdi. Dözülməz anlar idi. Başımı itirmişdim, nə edəcəyimi bilmirdim. Taleyimə yazılan yazı beləymiş. Anamı da atamın yanında dəfn etdik.

O gecənin dəhşətli səhnəsi bir insanın yurdunu və onu dünyaya gətirənləri əlindən aldı. Hər iki valideynini itirən Kamil çəkdiyi acıları nə danışmaqla anlada bilir, nə də içində göynəyən yarını göstərə bilir və yəqin ki, bu ağrı-acını qəbir evinədək qəlbində daşıyacaq. Allah səbir versin, qardaş!

Xocalılıların sorağı ilə...

Üzü dağlara, sinəsi dağlılara tərəf

Qarabağın qanlı-qadalı illərində daha dəhşətli qırğınlar törədilən, yer üzündən silinən bir yurd, isti ocaq idi Xocalı. Qucağında, qundağında körpəsi boğulan, yurd-yuvası dağılan, fəryadları qulaqlardan getməyən, diri-diri tonqallara qalanan balalarına əli yetməyən ağbirçək bir ana idi Xocalı!

Xocalının adı çəkiləndə sinələr dağlanır, yollar bağlanır... Xocalı bağı yarılan, baxışlarından məsumluq yağan qızciğaz, xınalı əli, qırmızı gərdəyi qana boyanan gəlin, balalarına və nəvələrinə əli yetməyən, yaşmaqlı ağbirçək nənə kimi də yazıldı yaddaşlara...

Xocalı tariximizin daş yaddaşı idi

Xocalı adı illərdir ki, nəinki bu ulu yurdun həsrətini çəkənlərin, hətta ondan min kilometrə uzaqdakı soydaşlarımızın dilinin əzbərinə, dodaqlarının ağı-bayatısına çevrilib. Xocalı müsibətini yaşayana qədər bu qədim türk-oğuz yurdunu yaxşı tanımamışıq. Çünki bizə sovetlər dövründə saxta tarix öyrədiblər. Xocalı şəhəri Yuxarı Qarabağın dağlıq hissəsində, Şuşadan 18, Xankəndidən isə 12 km şimal-şərqdə, Qarqar, Xocalı və İlis çaylarının qovşağında, Ağdam-Şuşa-Laçın yolunun üstündə, bir sözlə, Kiçik Qafqazın Kirs və Qırxqız dağlarının qoynunda yerləşir. Xocalı qədim türk sözü olan "xoca"dan yaranıb və türkdilli xalqların dilində hörmətli, möhtəşəm, müqəddəs sayılan şəxslərə deyilib. Ona görə orta əsr mənbələrində Xocalı ərazisi "müqəddəs yurd" da adlandırılıb. Bu kimi tarixi faktları özündə qoruyub saxlayan Xocalıya məxsus maddi-mədəniyyət nümunələri isə sovetlər dövründən, təəssüf ki, Azərbaycandan çox-çox uzaqlarda – Moskva, Sankt-Peterburq, London, Paris, Drezden kimi dünyanın məşhur muzeylərinin eksponatlarına çevrilib.

Xocalının taleyi onsuz da əvvəldən gətirməyib. 1918-20-ci illərdə Yerli Xocalı salındıqdan sonra təqribən XX əsrin 20-30-cu illərinin əvvəllərində Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalından deportasiya edilən soydaşlarımız Xocalıya pənah gətirib və onlar Xocalı çayının sağ, Qarqa-

rın isə sol sahilində, Çar Rusiyası dövründə "Poçt yeri" kimi tanınan ərazidə "Qaçqınlar Xocalısı" (sonralar müəyyən dövrlərdə Dərələyəz adlandırılan) kəndinin əsasını qoyublar. Ötən əsrin 30-cu illərində sovetlərin zorla kolxozlaşdırma və kollektivləşdirmə siyasətini qəbul etməyən, buna görə Laçın və Kəlbəcər rayonları ərazilərindən bura pənah gətirən soydaşlarımız isə Qaladərəsi Xocalısı adlanan kəndin bünövrəsini qoyublar. Demək, hələ sovetlər dövründə Xocalı camaatı qaçqınlığın ağı-acısını yaşayanlardandır. Burada bir sovetliyin tərkibində üç kənd (Yerli Xocalı – Qədim Xocalı, Qaçqınlar Xocalısı – Dərələyəz və Qaladərəsi Xocalısı) birləşib.

Xocalının "dillər əzbəri"nə çevrilməsinin səbəbi

Xocalının dillər əzbəri olması, təəssüf ki, onun yalnız qədimliyi və ya qaçqın-köçkünlərin sığınacaq yerinə çevrilməsi, yaxud maddi-mədəniyyət nümunələri ilə zənginliyi deyil, XX əsrin ən dəhşətli faciəsini yaşaması, xocalılıların isə bir gecədə ermənilər tərəfindən işgəncələrlə, həm də amansızcasına qətlə yetirilmələridir.

Xocalı faciəsindən ötən illər ərzində düşmən nəinki layiq olduğu cəzanı alıb, üstəlik, havadarlarının maddi və hərbi gücünə arxalanaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozaraq torpaqlarının 20 faizini işğalla məruz qoyub. Bu təcavüz bir milyon 200 min nəfərdən artıq azərbaycanlı (Qərbi Azərbaycandan qovulanlarla birlikdə) qaçqın-köçkünü çevirib. Bir sıra beynəlxalq nüfuzlu təşkilatlar bu təcavüzkar siyasəti pisləyən bəyanatlar versə də, işğalçı Ermənistan hələ də ciddi sanksiyalara məruz qalmayıb, yaxud münaqişənin sülh yolu ilə həlli istiqamətində aparılan danışıqlarda tutduğu qeyri-konstruktiv mövqeyindən əl çəkmir.

Doğma yurd-yuvalarından perik düşən xocalılılar respublikanın 48 rayonunda müvəqqəti məskunlaşdılar. Digər məcburi köçkünlərimiz kimi, onlar da dövlət və hökumətin göstərdiyi diqqətlə qayğını yüksək dəyərləndirirlər. Yaxşı bilirlər ki, Azərbaycanla təcavüzkar Ermənistanın keçdiyi inkişaf yolu müqayisəolunmaz dərəcədə fərqlidir. Azərbaycan iqtisadi inkişafda, Ermənistan isə bütün sahələrdə həmin sürətlə tənəzzülə uğramaqdadır. Buna görə də Azərbaycanın Ermənistan üzərində qələbəsi şəksizdir!

Xocalılılar bu gün də düşmənlə üz-üzədir

Xocalılılar əsasən Goranboy rayonunun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində məskunlaşblar. Xocalı rayonunun Kosalar kənd həkim ambulatoriyasının baş həkimi Aqil Məmmədov qışın oğlan çağında Murovdağın ətəklərinə sığınan kəndlərə – Başkənd və Buzluğa, yaxud Balıqayadək – düşmənin iki addımlığınadək uzanan yolların qardan-buzdan təmizləndiyini bildirir, üstəlik, havanın dumanlı olmasına da özünəməxsus bədii rəng verir: "Dağların başı dumanlı-qarlı, ətəyi isə barlı olar. Bu yerlərdə məskən salanlar ermənilərlə üz-üzə dayandıqlarına görə təbiətin hərdən göstərdiyi şıltaqlıq da onları qorxutmur. Belə vəziyyətdə yaşayanlar igid insanlar olur. Bu cənnət guşədə bir vaxtlar "ermənilər at oynadıb", ona görə də yollarını azdılar, özlərinə qəbir qazdılar"...

Aqil Məmmədov Qaraçinar kəndindən qalxan yolun kənarındakı qəsəbəni göstərib dumanlı xəyalından ayrılır: "...Bu qəsəbə Xocalının Meşəli camaatı üçün salınıb. Bir vaxtlar bu camaat Qırxqız dağının ətəklərində əkib-becərər, qayğısız, dərd-sərsiz ömür sürərdi. 2008-ci ildə salınan bu yeni qəsəbənin də dağlıq ərazidə olması onların təbiətlə ünsiyyətinə imkan yaradıb.

Dağlıq Qarabağda erməni terrorunun ilk qurbanlarından biri Meşəlidən Miryusif Orucov oldu. 1991-ci il dekabrın 23-də 500 nəfərdən artıq sovet-erməni quldur birləşməsi cəmi 150-300 sakini olan Meşəli kəndini mühasirəyə aldı. Meşəlilərə köməyə gələn kosalılıların da ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, qanıçənlər kəndi yerlə yeksan etdilər. O qanlı döyüslərdə 27 nəfər kənd sakini vəhşiliklə qətlə yetirildi. Yaralılar da az deyildi. Daşnak quldurlar amansızcasına qətlə yetirdikləri 11 nəfərin meyitinə hətta od vurub yandırmışdılar".

Meşəlinin qorunmasında göstərdiyi qəhrəmanlığa görə ağdamlı Hidayət Rüstəmov Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı fəxri adına, Əli Mehraliyev və Rafiq Orucov isə "İgidliyə görə" medalına layiq görüləblər.

**Ailəsini Xocalıda itirmiş
Abbasqulunun yaddaşı özünə qayıtdıqca...**

Xocalıda və ümumiyyətlə Qarabağda torpaqların müdafiəsində dayanan, lakin ermənilərin qəsbkar təcavüzü nəticəsində ailə-uşağını itirən-

lərdən bu qəsəbədə də az deyil. Onlardan biri də keçmiş döyüşçü, Meşəlidə məskunlaşan Xocalı sakini Abbasqulu Əzimovdur. Keçdiyi döyüş yolundan söz açarkən əsəbləri tarıma çəkilən Abbasqulu kişi erməniləri ancaq lənətləmir, bu gün də onlardan qisas almaq üçün imkan istəyir. Hiss olunur ki, o, kontuziya alıb. Dərdini yumağa çevirən Abbasqulu deyir ki, çox ağır bir həyat keçirib. Çünki düşmənin çirkin siyasəti onun dinc həyatını, əmin-amanlığını, yaşayışını, bir sözlə, hər şeyini əlindən alıb: "Torpağımı, ailə-uşağımı əlimdən alan düşmənlə mən necə barışa bilərəm?! Ermənilər məni yaxşı tanıyırdı! Onlarla üz-büz döyüşmüşəm! Döyüslərdən ağır zərbə aldığım üçün illərdir ki, xəstəyəm. Oğlum Natiqlə həyat yoldaşım Dilarəni itirəndən sonra sanki havalanmışam. Əvvəllərdən məni yaxşı tanıyanlar indi tanımazlar. Gecələr yuxum ərşə çəkilib, az qala gecələr evdən çıxıb qaçıram, istəyirəm ki, aşam bax bu təpələri. Gedəm torpağımın, ev-əşiyimin, itirdiyim yurdumun, oğlumla ailəmin qisasını alam!"

Abbasqulu Əzimov

Onun itirdikləri yalnız bunlar deyil. Qardaşı ilə qayını da düşmən tərəfindən amansızcasına qətlə yetiriləblər. Özü demişkən, saymaqla qurtarmayan itkilərə məruz qalıb: "Sovet ordusunun zabiti olmuşdum. Onların silahlarının, ağır hərbi texnikalarının "dilini" bildirdim. Sankt-Peterburqda və Murmanskda hərbi məktəbdə oxumuşdum. Dəniz piyadaları qoşun növündə xidmət göstərmişdim. Sonradan üstümüzə qoşun yeridən şovinistləri o zamanlar, təəssüf ki, dəfələrlə ölümün pəncəsindən xilas eləmişdim. Xocalı və Qarabağ uğrunda gedən döyüslərdə, eləcə də digər rayonların müdafiəsində, həmçinin Ağdərənin boşaldılmasında iştirak etmişəm. Döyüş dostlarımdan çoxu şəhid olub".

Meşəlidən keçib üzü dağlara yollanırdı. Qışın bu çağlarında dağlara aparan yolların qar-buzdan təmizlənməsinə təbiətin də mərhəmətindən pay düşüb: çillələr öz yerini Boz aya verdiyindən dağlara yağın qarın ömrünə sanki qənim kəsilib. Əriməkdə olan qarın altından boylanmağa, cücərməyə can atan danaqıran, peşəməngül (el arasında ona qarəməngül də deyirlər) qaranquşlar kimi yaşıl donlu baharın gəlişindən soraq verir. Belə olanda torpaq da cana gəlir onu əkib-becərən insan övladı

kimi. Həyət-bacalardakı canlanma da məhz təbiətin dağlarda qış yuxusundan erkən oyanışı ilə bağlıdır. Bunu da yolüstü baş çəkdiyimiz insanlar deyirlər.

Qoşa oğul itkisi, yaxud bir nəslin faciəsi

Almaz Səlimova

Aşağı Ağcakənddə görüşdüyümüz Almaz Səlimova da faciənin canlı şahidlərindən biri olub. Digərləri kimi, o da bir vaxtlar Xocalının bəxtəvər gəlinlərindən sayılıb. Deyir ki, o dəhşətli günə kimi gecələri evlərin zirzəmisində keçib, gündüzlər döyüşlərdə olanların yolunu gözləyiblər: "Üç oğul atası olan əmim Bahadır Səlimovun iki gəlinindən biri idim. Oğlanları ilə birlikdə düşmənlə üz-üzə idi. Döyüşlərin birində əmim iki oğlu ilə şəhid oldu. O biri əmimin 5 qızı, bir oğlu var idi. Həmin qızlar Xocalı müsibətlərindən salamat çıxsalar da, əmimlə tək oğlu şəhid oldu. Xocalının odlara qalandığı o müdhiş gecədə kiçik qaynım evə gəldi. Həyəcandan boğula-boğula evi təcili tərk etməli olduğumuzu bildirdi. Böyük qaynım, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Araz Səlimovun uşaqlarını yarıcıpaq halda yataqdan götürüb evdən çıxdıq üzü meşələrə tərəf. Yollarda yaşadığımızı danışa bilmirəm. Üzləşdiyimiz müsibətlər dilə gətiriləsi deyil"...

Xocalıda, ümumiyyətlə külli Qarabağda itirilən hər nə varsa müqəddəsdir, əvəzsizdir. Amma onların ən ağrılısı qoşa oğulları vətənə, torpağa qurban versə də, yurdundan, isti ocağından perik düşən anaların səssiz naləsidir. Almaz Səlimova əmisi arvadının, yəni qayınanasının çəkdiyi bayatı-ağları da dilə gətirə bilmir, qəhər onu boğur: "...Oğlanlarını və ömür-gün yoldaşını itirən bir ana cəhənnəm əzabı yaşadı. Balalarının birini "balalı balam", o birisini "balasız balam", "toy xınası yaxılmayanım" deyərək haray çəkirdi. Heç nə ilə ovundura bilmirdik. Dözə bilmədi bu itkilər, onu da itirdik. Deyirdi ki, kaş oğlanlarımdan biri qalıb nəsil-kökü yaşadaydı. Mən isə tamamilə özgə cür fikirləşirəm: kaş Tanrı bizim ailəyə də bir övlad-uşaq verəydi, o da döyüşüb şəhid olaydı, atası kimi. Belə olsaydı, mən də səbir tapar, torpaq uğrunda bala verən analardan sayılırdım".

Amma Almaz Səlimovanın təsəllisi var. Deyir ki, Qarabağımızı qaytarmağa qadirik. Dövlət başçısının dəfələrlə bildirdiyi kimi, düşmənlər o torpaqlardan çıxarılaçaqdır.

...Aşağı Ağcakənddə axşam düşür. Murovun zirvəsindən ətəklərinə doğru sallanan boz duman bu yerlərdə səngərə yatmayan, qorxmaz, cəsur əsgərlərin ayaqlarına sürünür. Necə deyərlər, burada cığırclar yollara, yollar isə qollara haçalanır.

Durna qanadlı xəyal insanı bu yerlərdən haralara aparmır ki... Biz də üzü Murova, Kəpəzə... doğruyuq. Bir zamanlar istirahət məskəni kimi tanınan, cənnətmisal Hacıkənd, Göygöl rayonunun Hacıməlik kəndi yaxınlığında yeni salınan qəsəbə də qaçqın-köçkün taleli insanların sığınacaq yeridir. Xocalılıların soracağı ilə yolumuz üzü dağlara, sinəsi dağlılara tərəfdir...

Ata şəhid oldu, ana girov düşdü...

5 körpə isə hər iki valideynini itirdi

Məhərrəmovlar ailəsi dədə-baba yurdları Xankəndidən ermənilərin zülmündən baş götürüb əvvəl Şuşaya, sonra da Xocalıya gəlmişdilər. Xankəndidə 1988-ci il sentyabrın 18-i, gecə saat 3-4 radələrində ermənilər azərbaycanlılar yaşayan evlərə xəbərsiz benzin töküüb od vururdular. Gecənin zil qaranlığında daşqalaq edilən mənzillərin, anbaan sayı artan yanan mülləklərin alovu şəhərin hər yerindən gö-ründükcə məcburiyyət qarşısında evini-eşiyini tərk edənlərin sayı çoxalır. Bayıra çıxmaq təhlükəli idi.

I qrup Böyük Vətən müharibəsi əlili Cəmil kişi, həyat yoldaşı Əhliqə ana şəhərin çox da uzaq olmayan başqa səmtində yaşayan, beş azyaşlı uşaq atası oğlu Vaqifdən, digər ailəli oğlu Yaqubun və qızının uşaqlarından çox nigaran idilər. Bir azdan eyni narahatlığı keçirən ailə üzvləri böyük təlaş içində ata ocağına pənah gətirdilər. Dünyanın hər üzünü görmüş Cəmil kişi çox götür-qoy etdi, inana bilmirdi ki, illərlə alman faşizmi ilə döyüşlərdə vuruşan, uğrunda yarımcan olduğu sovet hökuməti onu köməksiz qoyacaq, atasından qalma ev-eşiyini ermənilər zorla əlindən alacaq, ümitsiz çöllərə salacaq... Oğlanlarına, qızlarına məsləhət gördü ki, mənzillərin qapısını bərk-bərk bağlayın, onsuz da yanan yanıb, dağılan dağılıb, tək arvad-uşağa xətər gəlməsin, gedək Şuşaya, qohum evinə! Yəqin ki, ermənilərin bu özbaşınalığının qabağını alan tapılacaq, onda qayıdacaq... Bu ümidlə 10 nəfərdən artıq ailə üzvü səhərə yaxın öz doğma yurdlarını tərk edib Şuşaya üz tutdu.

Bir ildən artıq qohum evində yaşayan Cəmil kişi görəndə ki, Xankəndidə bir nəfər də azərbaycanlı qalmayıb, hamısını döyə-döyə, söyə-söyə zorla evindən çıxarıblar, mülləklərinə də haradansa gəlmiş erməni əsilli əcnəbilər yiyələnib, əlini hər şeydən üzdü. 1989-cu ilin yayında ailəni Şuşadan götürüb birbaşa Xocalıya gətirdi, oğlanlarının və yaxınlarının köməyi ilə özlərinə müəyyən şərait yarada bildilər. Cəmil kişinin hazırda Sabunçu rayonu Zabrat qəsəbəsində yaşayan II qrup əlil oğlu Murad Məhərrəmov deyir ki, biz Xocalıya düşəndə orada gecə-gündüz atışma gedirdi. Erməni vandalları camaata göz verib, işıq vermirdi. Mən də, qar-

daşım da Xocalı Şəhər İcra Hakimiyyətinin təşəbbüsü ilə yaradılan könüllü özünümüdafiə dəstəsinə yazıldıq. Camaatı erməni silahlı dəstələrinin hücumundan, gülləbaranından, girov aparılmasından güclə qoruyurduq... Beləcə, fevralın 25-nə kimi dözdük. Həmin gün axşam postda olduğumdan gəlib evdə yorğun yatmışdım. Bir də gördüm anam həyəcanla məni yuxudan oyatdı: "Ay oğul, kəndin hər tərəfini ermənilər mühasirəyə alıb..."

Hövlək yuxudan ayılıb həyəətə çıxdım, saat 9 radələri olardı, gördüm ermənilərə məxsus özüyəriyən döyüş maşınları, eləcə də Xankəndidə yerləşən 366-cı motoatıcı alayın bütün növdən olan tank və digər texnikaları Xocalını üç tərəfdən mühasirəyə alıb, yavaş-yavaş şəhərə doğru irəliləyirlər. Şəhərin ətraf coğrafi relyefi elədir ki, Kətik meşəsi adlanan istiqamətə texnika yeritmək mümkün olmadığından buradan, çətin də olsa, Ağdama sarı çıxış yolu var idi.

İnanılmaz görüntüdə bütün şəhər əhalisi vahimə içində idi. Özünümüdafiə dəstələri əvvəlcədən müəyyən edilmiş ərazilərdəki postlara çəkilmişdilər. Mən 12 nəfərlə Cəfər təpəsi adlanan ərazidə idim. Təxminən saat 9-dan sonra erməni və sovet hərbiçiləri eyni vaxtda Xocalını tanklardan, toplardan, piyadaların döyüş maşınlarından aramsız atəşə tutdular. Xocalı üzərinə güllə və mərmə yağış kimi yağdı. Gecə saat 3-4-ə qədər düşmənin qoşunlarının qabağını saxlaya bildik. Ancaq şəhərin başqa istiqamətindən, məsələn, Qaladərəsidən və xəstəxana tərəfdən müdafiəni yarım keçən ermənilərin dinc əhaliyə necə divan tutduqlarını, evləri necə yandırdıqlarını aydın görmək olurdu. Saat 4 radələrində biz də mühasirəyə düşdük. Erməni silahlıları Badara istiqamətindən Xocalıya daxil ola bildilər. Artıq küçə döyüşləri gedirdi. Bu zaman çalışırıdık ki, qocaların, qadın və uşaqların şəhərdən çıxmasına imkan yaradaq. Döyüşlərdə qar-daşım Vaqif, döyüşçü yoldaşlarımdan Natiq, Talış, Məhyəddin, İsmayıl və başqaları şəhid oldular. Ermənilər şəhəri mühasirəyə alanda 30 nəfərə yaxın qadın, qoca və azyaşlı uşağı yaxınlıqda bir tərəfi bağlı borunun içində gizlətdik ki, ələ keçməsinlər. Şəhid qardaşımın həyat yoldaşı Bəsirə də həmin adamlarla birlikdə idi.

Mühasirəyə düşəndən sonra o insanların taleyindən xəbər bilmədik və bugünədək də heç bir məlumatımız yoxdur. Küçələrdə hansı həyətin qa-

Murad Məhərrəmov

bağından keçirdiksə, hansı tını burulurduqsa, insan meyitinə rast gəlirdik. Yaralı iniltisindən, arvad-uşaq fəryadından qulaq tutulurdu. Ermənilərin şəhəri tam tutduqlarına əmin olandan sonra sağ qalan döyüşçü yoldaşlarımla evlərdə köməksiz, haradan çıxıb hansı istiqamətə getməkdə çətinlik çəkən 120 nəfərdən çox insanı Kətik meşəsi istiqamətinə çıxara bildik. Təəssüf ki, onların da çoxunu Ağdama yaxın istiqamətdə, Naxçıvanik ərazisində ermənilər pusquya salıb qəddarcasına qətlə yetirdilər. Burada mən özüm də ikinci dəfə yaralandım.

Xocalı qətliamından sonra meşələrdə, dağda-dərədə, qarlı çöllərdə qalan azərbaycanlı meyitlərinin tapılıb gətirilməsində Muradın əməyi çox olub. Bir faktı xatırladaq ki, bu qanlı faciənin 19-cu günü Murad Məhərrəmov dörd nəfərlə gizli yollarla gedib Naxçıvanik kəndi ətrafında qətlə yetirilmiş günahsız insanlardan 81 nəfərin meyitini "KaMAZ"-a yığıb gətirmiş və ailələrinə təhvil vermişdi.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 1997-ci ildə II qrup əlil Murad Cəmil oğlu Məhərrəmov müdafiə zamanı dinc əhalinin Xocalıdan çıxarılmasındakı xidmətləri nəzərə alınmaqla "İgidliyə görə" medalı ilə təltif olunmuşdur.

Xocalı faciəsindən sonra I qrup Böyük Vətən müharibəsi əlili, məcburi köçkün Cəmil Məhərrəmovun ailəsi Sabunçu rayonu Pirsağı qəsəbəsindəki "Qızılqum" sanatoriyasında məskunlaşıb. Məhərrəmovlar ailəsinin digər bir üzvü, iki övlad atası Yaqub Məhərrəmov da II qrup Qarabağ müharibəsi əlidir. Cəmil kişinin hər iki valideynini itirmiş nəvələri Vəsilə, Natiq, Vüsələ, Səbinə və Namiqə əmiləri Murad Məhərrəmov və bibiləri Südabə xanım valideynlik ediblər. Xocalıdan çıxanda bu uşaqların böyüyünün 12 yaşı var idi. Səhhətində hələ müharibədən qalma problemlər yaşayan Murad bu uşaqların ən kiçiyi 18 yaşına çatandan, orta məktəbi qurtarandan sonra ailə həyatı qura bilib. Dəfələrlə bu qarıya Südabə üçün elçi gələn olsa da, o, son anda üzünü Qarabağa, Xocalıya tərəf tutub: "Bəs atasız-anasız qalmış bu uşaqları hara qoyum?!" – deyər heç bir təkliflə, tövsiyə ilə razılaşmayıb və indiyədək də taleyini o uşaqlarla bağlayıb.

Azərbaycan Prezidentinin diqqət və qayğısı sayəsində Məhərrəmovlar ailəsi də Ramana qəsəbəsində salınmış Şuşa şəhərciyində biri iki, digərləri isə birotəqlı təmirli və hər cür ev əşyaları olan mənzillə təmin edilmişlər. Onların ən böyük arzusu ata və analarının şəhid olduqları doğma Xocalıya qayıtmaqdır.

Xocalıya piyada gedəcəyəm

Həyat yoldaşı ilə yanaşı onlarla əzizini soyqırımında qurban verən, 6 övladını tənha böyüdən Mehriban Əliyevanın faciəli və mübariz həyat hekayəsi

Hələ 10-12 yaşı olanda kimdənsə "yeddi yetimlə bir dərədə qalmaq" sözlərini eşitmişdi. Uşaq olsa da, bu ifadə onun yaddaşında vahiməli bir mənzərə canlandırmış, körpə qəlbinə qorxunc bir olay yaşatmışdı.

30 il sonra, 1992-ci ilin amansız qışında Xocalının qan və qəm dərəsində yetim qalmış yeddi balası ilə birlikdə axtarışa çıxıb ömür-gün yoldaşı Şöhrət Hüseynovun cansız cəsədini arayanda, dəhşətdən fəryad qoparanda Mehriban xanımın yadına haradansa o ifadə gəlib düşdü.

Xocalının ağbırəklərindən biri – Mehriban Əliyeva söhbət etdikcə ağlayır və: "Bizim göz yaşımız qurumaz, çünki Xocalı daim qan sızan yaramızdır", – deyir. Bununla da sanki bəri başdan özünü veriləcək təsəllilərdən "sığortalayaraq" bildirmək istəyir ki, mənə sakitləşdirməyə çalışmayın. O, bütün söhbət boyu beləcə, ağlaya-ağlaya danışır:

– Yeddi yetim deyəndə qızlarım Aygünü, Almazı, Gülnarəni, Ruhiyəni və Bəyazı, oğlum Babəki, bir də o vaxt hələ təzəcə qohum olduğumuz kürəkənim Qaraxanı nəzərdə tuturam. Xocalı soyqırımında o, atasını da, anasını da itirdi. Təkcə kürəkənim olduğu üçün deyil, bu səbəbdən də mən həmin vaxtdan ona ana olmağı özümə borc bildim.

Onlar Şöhrətin cəsədini bir aydan çox axtardılar. Həmin günlərdə ailənin hansı mənəvi əzablar çəkdiyini sözlə ifadə etmək mümkün deyil. O müsibətlərin şahidi olan qocaman Xocalı sakini Surxay kişi hər dəfə Mehribanı görəndə deyir ki, sənə o Almaz qızının "Ata... a...a...a..." fəryadı hələ də qulaqlarımda səslənir.

– Bakıda məskunlaşandan sonra da mənə həyatın enişli-yoxuşlu, dağlı-dərəli yollarında yeddi yetimlə birgə addımlamaq asan olmadı, – deyən Mehriban xanımı yenidən qəhər boğur.

Azərbaycan dövləti mənfur düşmənin əli ilə yurd-yuvasından didərgin düşmüş məcburi köçkünləri, o cümlədən Xocalı sakinlərini darda qoymadı, onlara sahib çıxdı, kömək etdi, dəstək verdi. Bu köməkdən istifadə

Mehriban Əliyeva

edən, özündə yenidən "ayağa durmaq", yaşamaq gücü tapan Mehriban Əliyeva sanki bir mübarizəyə qoşuldu. Bütün qüvvəsini, ürəyinin odunu övladlarına bəxş edərək onları böyüdüb araya-ərsəyə gətirdi. İndi beş qızının hər biri sənət və ailə sahibidir. Onlardan üçü həkim, biri tibb bacısı və biri müəllimdir. Amma ana hələ ki xonça tutub qız qapısına elçiliyə getmək arzusuna çatmayıb. Çünki I qrup əlil olan və Xocalı soyqırımının səhhətinə vurduğu zərbədən əziyyət çəkən oğlunu indiyə qədər evləndirə bilməyib. Lənətə gələsən, alçaq düşmənlər!

Hər bir Xocalı sakini kimi, Mehriban xanımın da itirdiyi, özü də məşəqqətlə, faciə ilə itirdiyi əzizi, doğması bir deyil, beş deyil. Bacılarının hərəsi bir-birinə bənzəməyən ayrı-ayrı faciə yaşayıb.

Nənəş müdhiş gecədə üç oğlunu – Fəxrəddini, Mikayılı, Arazı və ömür-gün yoldaşı Bahadır kişini itirib. Araz ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülüb və Mehriban bir xala kimi bundan böyük qürur duyur. Arazın o biri qardaşları da igid olub. Belə dərdə ana ürəyi dözərdimi? Beləcə, Nənəş də dünyasını dəyişib.

Digər bacısı Mariyanın qızı Elnarə əsir düşüb və bu dərddən ağırlığına tab gətirə bilməyən ananın ürəyi partlayıb.

Daha bir bacısı Mələhət isə həyat yoldaşını və qızını itirib. Yeddi yaşlı qızcıqazı mənfurlar atasına sarı qaçdığı yerdə güllələyiblər.

Mehriban xanım öz əzabları ilə yanaşı, üç bacısının da ağır dərdlərini ürəyində daşıyır. Bununla yanaşı, gördüyü, tanıdığı və hətta tanımadığı hər bir xocalılığın faciəsini özünə yaxın bilir. Əsir düşən qohumu (bacısı Nənəşin qayını) Seyidi kişidən hələ də xəbər-ətər olmadığı bir yana qalsın, onun yeganə oğlu Tofiqin amansız ölümünü yana-yana xatırlayır. Deyir ki, indi Seyidinin qardaş həsrətli beş qızı atadan bir xəbər almaq ümidi ilə gecə-gündüz yol gözləyirlər.

Həyat yoldaşı Şöhrət müəllimdən söz düşəndə isə Mehriban xanımın üzünə xəfif qızartı çökür (Yar-yoldaşdan danışanda utanmaq yalnız Azərbaycan qadınına məxsus olan hissidir). Bu ağbirçək çağında da onun çöhrəsində əsl azərbaycanlı, qarabağlı gəlinlərinə xas olan bir həya, ismət sezilir.

Şöhrət müəllimlə ailə quranda 17 yaşı varmış. Həyat yoldaşının dərin savada malik olması Mehribanın da dünyagörüşünə öz təsirini göstərmiş və bu, sonrakı həyatında ona çox kömək edib.

Şöhrət Həsənov uzun müddət müxtəlif vəzifələrdə çalışıb. Xocalı soyqırımını baş verən zaman rayon icra hakimiyyəti başçısının birinci müavini olub. Onun həm də gözəl qələmi varmış. Kəsərli, dürüst tarixi məqalələrin müəllifi kimi tanınmış. Keçən əsrin 60-cı illərində ermənilər Xocalıda azərbaycanlıların qədim qəbiristanlığının yerində donuzkökəltmə ferması yaradanda Şöhrət "Daş sənduqələrin harayı" adlı məqaləsi ilə haray qoparıb.

O zaman ermənilər öz aralarında danışmışlar ki, Qarabağın əsl tarixini pozmaq, silmək üçün məhz belələrini aradan götürmək lazımdır...

Mənfur qonşularımız hələ sovet dönməndə Şöhrət Həsənova Yerevanda yaxşı vəzifə verəcəklərini deyərək ona öz adını və soyadını dəyişdirməyi təklif etmişdilər. Məqsəd Şöhrəti ələ almaq və ondan Azərbaycanın əleyhinə istifadə etmək idi. Lakin bu, mümkün olan bir iş deyildi!

Şöhrət 47 illik qısa ömür yaşadı. SSRİ dövründə düşmənlər olduğunu yaltaqlığı və riyakarlığı ilə pərdələyən, özünü dost kimi göstərən ermənilərlə əməli və sözü ilə mübarizə apardı. Sonra Qarabağın, Xocalının narahat, təlaşlı vaxtlarında silaha sarıldı, döyüş meydanına çıxdı. Gündüzlər kabinetində işlədi, gecələr isə özünümüdafiə batalyonunun döyüşçüləri ilə birgə ön mövqedə keşik çəkdi.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə də son nəfəsinə və son gülləsinə vuruşdu. Avtomat silahının darağında olan 30 güllənin hamısı artıq qurtarmışdı. Qocalara, uşaqlara bacardığı kimi kömək etməyə çalışırdı. Amma erməni vandalları artıq onu görmüş və nişan almışdılar...

Şöhrət Həsənov Bakıda, Şəhidlər xiyabanında uyuyur. Onun böyük ailəsi isə buranı özünə and yeri bilərək tez-tez ziyarət edir.

–Mən bu gün də yol gedəndə elə bilirəm ki, Şöhrət yanımdadır, onunla qoşa addımlayıram, – deyir Mehriban xanım.

Gözlərində yenidən yaş gilələnir və birdən də bu yaş yox olur. Sanki möcüzədir, elə bil bu göz yaşları hərdən onun yanağı əvəzinə geriye, qələbinə axır.

– Bilirsinizmi, bu dünyada ən şirin şey bir anadır, bir vətən. Biz vətən içində vətənimizi itirdik və onunla bahəm saysız-hesabsız əzizlərimizi, ev-əşiyimizi, isti yuvamızı.

Amma ümidini, bir gün yenidən Xocalıya qayıdacaqlarına böyük inamını heç vaxt itirməyib xocalılılar. 2016-cı ilin aprel zəfəri, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyəti, o cümlədən Cocuq Mərcanlıya qayıdış bu inamı daha da artırıb.

Mehriban xanım sözünə davam edərək deyir:

– Yol gedəndə mənə həm də elə gəlir ki, Xocalı lap yaxınlıqdadır. Bax bu tını dönsəm, Xocalıya çatacağam... Əhd etmişəm: Bakıdan Xocalıya piyada gedəcəyəm. Ayağımın o torpağa dəydiyi günə qurban demişəm...

Bitməyən izzirab ili...

Dünyada az belə faciə var ki, Xocalıda törədilən vəhşiliklərlə müqayisə edilsin, mənəvi dəyərlərə zidd olan qətl və zorakılıq kimi qeyri-insani cinayət əməlləri törədilsin. 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalıda yüzlərlə əliyalın, müdafiəsiz sakin erməni işğalçılarının aman-sız hücumuna məruz qalaraq məhv edildi. Qocalara, uşaqlara, hətta hamilə qadınlara belə rəhm edilmədi. Qətlə yetirilənlərin meyitləri üzərində ağla sığmayan vəhşiliklər törədildi.

Beləliklə, xocalılılar tarixi torpaqlarından qovularaq öz vətənlərində qaçqına, məcburi köçkünə çevrildilər. Söz yox ki, bu kütləvi soyqırımı aktı təkəcə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə qarşı yönəldilmiş terror aktı deyil, eyni zamanda insanlıq əleyhinə törədilmiş cinayət idi. Respublikamızın 50-yə yaxın şəhər və rayonunda məskunlaşan Xocalı sakinlərinin əsas hissəsi Goranboyun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində məskunlaşıb. Onlara hər cür dövlət qayğısı göstərilə də, hələ də yurd-yuva həsrəti, şəhid olmuş qohum-əqrəbalarının, ailə üzvlərinin nisgili ilə yaşayırlar. Dünyanın dəhşətli faciələrindən birinin şahidləri olan bu insanların hansına yaxınlaşırsan, ürək yangısı ilə danışır.

Barıt qoxulu həkim xalası

Doğulub boya-başa çatdığı torpağına varlığı ilə xidmət etməyə hazır olan, hətta bu yolda canından keçməkdən belə qorxmayan insanlardan biri də həkim Məmməd Nağıyevdir. Söhbətimiz zamanı Məmməd həkim həmin faciədən bəhs edən bir neçə epizodu ürək yangısı ilə danışdı.

1979-cu ilin avqust ayının 1-dən Xankəndidə həkimlik fəaliyyətinə başlayan Məmməd Nağıyev 1989-cu ilin yanvar ayınadək iş yerini tərk etməmişdi. Ermənilər tərəfindən ona qarşı təzyiqlər göstərilə də, ruhdan düşməmiş, xalqına xidmət etməyi özünün peşə borcu hesab etmişdi. 90-cı illərin əvvəllərində vəziyyətin gərginləşdiyini görən həkim, nəhayət, məcburiyyət qarşısında qalaraq Cəmilli kəndində həkimliyini davam etdirmişdi.

Məmməd Nağıyev

1991-ci il noyabrın 15-də Xocalıda yerli özünümüdafiə taboru təşkil olunanda Məmməd taborun tibbi xidmət rəisi kimi fəaliyyətə başladı.

Həmin dövrdə vəziyyət daha da pisləşir, ermənilər getdikcə azğınlaşdılar. Xocalı mərmi və güllə yağışına tutulurdu. 1992-ci ilin yanvarında həkimin işi daha da ağırlaşdı. Davadərman, sarğı materialları çatışmırdı.

1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecəni Məmməd həkim belə xatırlayır: "Gecə saat 22:30 radələrində hər tərəfi dəhşətli gurultu bürümüşdü. Ermənilər 366-cı rus motoatıcı alayının köməyi ilə Xocalını mühasirəyə alıb atəşə tutmuşdular. Şəhər od tutub yanırdı. Taborumuzun əliavtomatlı döyüşçüləri ağır texnikaların qarşısında nə qədər cəsarətlə dayan-salar da, mühasirə dairəsi getdikcə

daralır, ermənilər şəhərə soxulurdular. Şəhidlərin və yaralıların sayı-hesabı yox idi. Həmin vaxt necə işlədiyim yadımda deyil. Bircə onu deyə bilərəm ki, onlarla yaralıya yardım göstərdim. Sonra sağ qalmış 300 nəfərə yaxın adamla meşəyə çəkildik. Çox əzab-əziyyətdən sonra fevralın 27-də Dəhrrar kəndi yaxınlığında ermənilərlə qarşılaşdıq. Atışma başladı.

Qüvvələr nisbəti ermənilərin xeyrinə olduğundan biz yaxındakı dərəyə enərək əks tərəfdəki meşəyə tərəf irəlilədik. Bu zaman məndən qa-baqda anası ilə gedən 10 yaşlı uşağı vurub yaraladılar. Sürünüb uşağa çatdım və yarasını sarıdım.

Artıq atışma kəsilməmişdi. Ermənilər hər tərəfdən meşəni mühasirəyə almışdılar. Bir tərəfdən yaralı uşaq, digər tərəfdən qadınların, uşaqların, qocaların, eləcə də əl-ayağı donmuş insanların əsir düşə biləcəyini düşünəndə dəhşətə gəldim və yaralı uşağı götürüb irəliyə süründüm.

Elə bu vaxt ermənilər başımızın üstünü alıb bizi əsir götürdülər. Əsirlikdə də yaralılara lazımı kömək göstərirdim. Onların yaralarını adi paltar iynəsi və sapla tikərək qanaxmanı saxlamağa çalışırdım".

Məmməd həkim bir erməni əsiri ilə dəyişdirildikdən sonra da yenedən cəbhəyə yollanmış, 1992-ci ilin may ayında Xocalı taborunun təşkil olunmasında iştirak etmişdir. O, bu taborun tərkibində Qaraqaya, Şelli, Naxçıvanik, Pircamal, Aranzəmin, Abdal-Gülablı, Bağbanlar, Fərrux, Papravənd və Şahbulaq uğrunda gedən döyüşlərdə yüzlərlə yaralıya həyat vermişdir.

Göstərdiyi igidliklərə görə Məmməd Nağıyev respublikanın "Əməkdar həkimi" fəxri adına, "Azərbaycan Bayrağı" ordeninə layiq görülüb. Hazırda o, Aşağı Ağcakənddə fəaliyyət göstərən xəstəxanada həmyerlilərinə tibbi xidmət göstərir. Onunla söhbət zamanı Məmməd həkim bizə bir ağ xalat göstərdi və onu qoxulayaraq dedi: "Hələ də barıt qoxuyur. Bunu ona görə buradan asmışam ki, hər gün işə gələndə Xocalının ağır günlərini xatırlayım".

Toyu yasa dönmüş gəlinin acı taleyi

Reyhan ailə həyatı quranda cəmi 20 yaşındaydı. Qardaşı Məhər, bacıları Gülsüm, Şəfiqə, Ceyran qol qaldıraraq toy məclisində oynayanda düşünürdülər ki, evin ilki olan Reyhan artıq xoşbəxtədir. O, Xocalının igid oğlanlarından olan Zahidlə ailə həyatı qurdu. Zahid ata yurdunda özü üçün ev tikməyi qərara aldı. Binə qazıb tikintiyə başladı. Lakin çox çəkmədi ki, işi yarımçıq qaldı. Ermənilərin torpaq iddiaları nəticəsində artıq tək-tək atışma səsləri gəlirdi. Nəhayət, bu səslər getdikcə artdı və Xocalı, eləcə də ona yaxın ərazilər müharibə alovuna büründü. Hər dəfə evdən çıxanda Reyhan həyat yoldaşının arxasınca su atır, axşam evə sağ-salamat gəlməsi üçün dua edirdi. Günlərin birində Reyhan həyat yoldaşını sevindirdi. Ona hamilə olduğunu bildirəndə Zahidin sevinci yerəgöyə sığmadı. Ancaq bilmirdilər ki, həyat onlar üçün başqa bir sınaq hazırlamışdı. Sən saydığını say, gör fələk nə sayır.

Əkbər kişinin heç ağına da gəlməzdi ki, qol qaldıraraq oynadığı, xoşbəxtlik arzuladığı qızı Reyhanın toyundan cəmi üç ay keçməmiş kürəkəni Zahidin qara xəbəri gələcək. Zahid ermənilərin Xocalıya silahlı hücumlarının birində atışma zamanı aldığı güllə yarasından yerində keçmiş

Reyhan Muradova

di. Başına gələn müsibətin tale qisməti olduğunu düşünən Reyhanı sonralar hələ daha acı günlər gözləyirdi.

– 1992-ci il fevralın 25-i idi, – deyər Reyhan Muradova danışır. – Gündüz sakitlik idi. Bütün xocalılılar sevinir, elə düşünürdülər ki, artıq ermənilər sakitləşiblər. Lakin axşam düşəndə Xocalının gülləbaran edilməsinə başlandı. Atışmanın getdikcə şiddətləndiyini gördükdə qayınatam Lətif dayı məsləhət gördü ki, məktəbin zirzəmisinə gedim. Məni ora qədər ötürdü. Deyim ki, həmin vaxt artıq 8 aylıq hamilə idim. Məni zirzəminin qapısından içəri keçirəndə bircə onu dedi ki, oğlumun yadigarını qoru. Zirzəmidə də gördüm ki, kəndin bütün qadınları buradadır. Bir az keçmiş gəlib buranın təhlükəli olduğunu bildirdilər və biz təcili olaraq oranı tərk etdik. Elə əsas müsibətimiz də bundan sonra başladı. Tərs kimi hava qarlı və soyuq idi. Qadınları və uşaqları Qarqar çayına tərəf gətirdilər. Çayı keçdik və qarşımızda olan dağı aşıb Ağdama tərəf getmək üçün bizə yol göstərdilər. Qəflətən şiddətli qar yağmağa başladı. Qadınlar, qocalar və uşaqların həmin dağı aşması çox çətin oldu. Dağın zirvəsinə az qalmış sürüşüb dağın ətəyinə düşdük. Ətrafımızda insan cəsədlərindən yerimək mümkün deyildi. Birdən ayağım sürüşdü və mən huşumu itirdim. Ayılanda ətrafımda heç kimi görmədim. Dağın zirvəsinə çatanda çevrilib Xocalıya tərəf boylandım. Xocalı od tutub yanırdı. Birtəhər Ağdamın Şelli kəndinə çatdım. Sağ olsunlar, üzümə qapı açdılar, nəvaziş göstərdilər. Bir aydan sonra bir oğlum oldu. Adını Xocalının ilk şəhidi olan həyat yoldaşım Zahidin adını qoydum...

Qucağındakı 6 yaşlı körpəsinin ürəyinə dəyən erməni gülləsi ananın əlini də ömürlük şikəst etdi

Qarşımızda ağbırçək, nurani bir qadın əyləşib. Sağ əlini arxasında gizlətməyi diqqətimi çəkdi: əlinə nə olduğunu soruşduqda başını aşağı salıb "Balamın yadigarıdır" dedi. Sonra ermənilərin o dəhşətli gecə və sonrakı günlərdə Xocalıda törətdiyi faciələrdən danışdı.

Tovuz Zeynalova 1961-ci ildə Xocalıda anadan olub. Yaxşı ev-əşikləri, bağları-bağçaları vardı. Lakin... Vəziyyət gündən-günə gərginləşirdi. Günlərin birində həyat yoldaşı evə gəlib Tovuz "Vəziyyət çox pisdir. Deyəsən, qardaşım Eldarı ermənilər girov götürüblər. Uşaqları götürüb rayondan çıx. Mən də gedim görüm qardaşım haqqında nə öyrənə bilirəm", – dedi.

Yır-yığış edən Tovuz iki uşağını da götürüb evdən çıxdı. Xocalılıların ümid yeri olan Ağdama tərəf getməyə başladı. Onunla çoxlu sayda xocalılı da vardı. İnsanlar qəflətən güllə yağışına tutuldular və qısa vaxt ərzində meşədə qan su yerinə axmağa başladı. Qorxudan ağlayan körpəsini qucağına aldı. Elə bu zaman qəfil açılan erməni gülləsi uşağın düz ürəyini dəlib kürəyindən çıxaraq Tovuzun əlini parçaladı. Huşunu itirən Tovuz gözlərini açanda qucağındakı övladının öldüyünü gördü. Digər övladı Elşadın isə itkin düşdüyünü görüb ölmüş övladının cəsədini götürərək Ağdama tərəf yollandı. Ayaqları və əlləri soyuqdan donmuşdu. Yaralı əli cəsədi qucağına almağa imkan vermirdi. Nəhayət, o, Ağdama çatanda Azərbaycan əsgərlərini görür və oradaca huşunu itirir. Gözlərini açanda özünü xəstəxanada görür və ilk soruşduğu oğlu Elşad olur. Ona şad xəbər verirlər ki, Elşad sağdır və burada, xəstəxanadadır.

Tovuz Zeynalova deyir ki, verilən xəbərə görə, həyat yoldaşı Tofiq Zeynalov döyüşlər zamanı ermənilərə əsir düşüb. İndiyədək onun nə ölüsündən, nə də dirisindən xəbər var.

Bütöv ailə məhv edildi

Firudin Əliyev Xocalıda orta məktəbi bitirdikdən sonra ordu sıralarına xidmətə çağırılıb. Xidmətini Belarusiyada başa çatdırdıqdan sonra bir müddət Xankəndidə təcili tibbi yardım stansiyasında sürücü işləyib. 1988-ci ildən ta 1992-ci ilədək Xocalının müdafiəsində olub. Keçirilən bütün hərbi əməliyyatlarda fəallıqla iştirak edib.

İgid döyüşçünün dediklərindən: "Xocalıya yaxın ərazidə yerləşən Həsənabad kəndi neçə vaxt idi ki, ermənilərin əlində idi. Öyrəndik ki, kəndə elə bir erməni qüvvəsi yoxdur. Qərara aldığımız ki, gecə kəndə hücum edək. Dəstə düzəldib hücum keçdik. Bu döyüşdə Cabbar adlı döyüşçü ağır yaralandı. İlqar Musayev isə həlak oldu. Onu müvəqqəti olaraq Xocalı qəbiristanlığında basdırdıq. Qərara aldığımız ki, ara sakit olanda adəti üzrə dəfn edərək. Lakin qismət olmadı.

Xocalı hər tərəfdən mühasirəyə alındığından artıq rayonda ərzaq çatışmazlığı hiss olunurdu. Rayon müdafiə şurası mühasirəni yarmaq,

Tovuz Zeynalova

Firudin Əliyev

qadınları, qocaları və uşaqları çıxarmaq üçün Noraguh kəndinə hücum etmək barədə qərar verdi. 21 nəfər ən cəsur döyüşçü seçildi. Hücum zamanı məlum oldu ki, kənd boşdur. Döyüşçülərimiz kəndə daxil olanda ermənilər kəndi qrad və mərmə atəşinə tutdular. Həmin döyüşdə Firudin yaralandı və bir müddət xəstəxanada müalicə olunduqdan sonra yenidən döyüşlərə başladı. Daşbulaq və Bozdağ əməliyyatlarında iştirak etdi.

19 fevral 1992-ci ildə ikinci dəfə sağ döş nahiyəsindən yaralandı. 4 sutka yaralı vəziyyətdə meşədə qaldıqdan sonra döyüş dostları onu xərəkdə Əsgəran–Ağdam yolu üstünə çıxararaq çətinliklə Ağdamın Şelli kəndinə çatdırdılar. Uzun müddət müalicə olunduqdan sonra ayaq barmaqlarını kəsdilər və sağ qolu fəaliyyətini itirdi. Göstərdiyi şücaətə görə ümummilli lider Heydər Əliyev igid döyüşçünü "Azərbaycan Bayrağı" ordeni ilə təltif edib.

Dağlıq Qarabağ uğrunda döyüşlər başlayandan ən çox itki verənlərdən biri də Firudin Əliyevdir. Qardaşı, onun həyat yoldaşı, 2 uşağı, atası, qardaşı oğlu şəhid olmuşdur. Xocalıda tamamilə məhv edilən 8 ailədən biri Firudinun dayısı oğlunun ailəsidir.

Xocalıda yetim qalanlar...

Gözlərini açandan Xocalının Ballica kəndini doğma vətən deyər sevmişdilər. Evdə iki bacı, 5 qardaş idilər. Ata-anası zəhmətkeş olduqlarından dolanışq sarıdan elə bir çətinlikləri yox idi. Lakin erməni xisləti onların da rahat həyatını alt-üst etdi. 1988-ci ildə qəflətən evlərini yandırdılar. Məcbur olub Xocalıya köçdülər. 4 il burada yaşadılar. Lakin bu rahatlıq da uzun sürmədi. Ermənilər Xocalıya hücumlara başladılar. Sakinləri qorxu və vahimə içərisində saxlayan erməni hərbi birləşmələri insanları qırır, hətta yaşından asılı olmayaraq uşaqlara və qocalara da rəhm etmədilər. Şəhərin mərd oğulları bu hücumların qarşısını alır, ermənilərə layiqli cavab verirdilər. Lakin qeyri-bərabər döyüşlərdə xocalılılar daha çox itki verirdilər. Nəhayət, 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Xocalı yerlə yeksan edildi. Azərbaycanlı olduqları üçün onlara qarşı soyqırım siyasəti yeridildi.

Həmin gecə Sevil Əzimovanın cəmi 12 yaşı vardı. Dünyada baş verənləri hələ dərk etmədi. Evin sonbeşiyi, həm də kiçik olduğundan qorxmasının deyər onu Ağdama, qohumları ilə göndərmişdilər. Sevil Ağdama yola düşəndə bilmədi ki, o, ata-anasını son dəfə görür. Baş vermiş o müdhiş gecədə törədilən dəhşətləri görməsə də, hələ nəvazişlərindən doymadığı valideynləri ilə ayrılığını hüznə xatırlayır.

Hazırda üç övlad anası olan Sevil Əzimovanın ata həsrətini indi onun övladları çəkir. Deyir ki, həyat yoldaşı Qorxmaz Əzimov Xocalıda keçirdiyi ağır günlərin qurbanı oldu. Soyuqdan böyrəkləri sıradan çıxmış Qorxmaz vəfat etdi. İndi üç övladını böyütmək onun öhdəsinə düşüb. Goranboyun Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində Sevil Əzimovaya ev veriblər. Qapısında mal-qarası, toyuq-cücəsi var. Hərdən başına gələn müsibətləri övladlarına da danışır. Danışır ki, ermənilərin necə bir xain millət olduğunu onlar da bilsinlər...

Sevil Əzimova

Xocalıda hər iki valideynini itirənlər...

Xocalı faciəsi zamanı 613 nəfərin qətlə yetirilməsi, 8 ailənin tamamilə məhv edilməsi, o cümlədən, 1400-dən çox sakinin əsir və itkin düşməsi bu soyqırımının ən qanlı faktlarından biridir. Bu dəhşətli hadisədə körpə, qadın, qoca, bir sözlə, hər kəs güllədən keçirildi, sağ qalana isə görünməyən zülmələr edildi.

Faciə nəticəsində 25 uşaq isə iki valideynini itirdi. Onlardan ikisi ilə Bakının Sabunçu rayonunun Pırşağı kəndində yerləşən Xocalı rayon 2 sayılı tam orta məktəbdə görüşdük. Biri məktəbin kargüzarı, digəri də uşaq birliyinin rəhbəridir. Hər ikisi o dəhşətli gecənin ağrı-acısını bütün həyatı boyu öz üzərində hiss edib.

Əfsanə Hüseynova

Əfsanə Hüseynova Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Tofiq Hüseynovun qızıdır. Xocalı faciəsində hər iki valideynini itirib. Nənəsi, babası, əmisi və digər 51 nəfər yaxın qohumu da bu hadisənin qurbanı olub:

– Biz iki bacı, bir qardaş. Faciədən sonra əməlin himayəsində yaşamışıq. Atam Tofiq Hüseynov Xocalı özünümüdafiə batalyonunun komandiri idi. O, gözümüzün qarşısında çox ağrı-acılar çəkirdi. Sonda isə Xocalının müdafiəsi uğrunda canından keçdi. Həmin gecə düşməyə əsir düşməməkdən ötrü özünü qum-

bara ilə partlatdı. O, vətəni, torpağı özündən və hər şeydən üstün tuturdu. Özünü şəhid edəndə üç övladını belə düşünmədi ki, onlar yetim qalacaq. Atam Bakıda Şəhidlər xiyabanında dəfn olunub. 1990-cı ildə qanlı 20 Yanvar faciəsindən sonra o, heç vaxt özünə gələ bilmirdi. Bakıya gəlib-gedəndə deyirdi ki, Şəhidlər xiyabanında uyuyanlar xoşbəxt dirlər, onlar şəhidlik zirvəsinə yüksəliblər. Buna görə özü də vəsiyyət eləmişdi ki, "ölsəm, məni Şəhidlər xiyabanında dəfn edərsiniz".

Əfsanə faciədən əvvəlki günləri xatırlayır. Deyir ki, faciədən əvvəl Xocalı mühasirədə olub:

– Kəndə gediş-gəliş yox idi, əlaqələr kəsilmişdi. Tək əlaqə vasitəsi vertolyot idi. Son vaxtlarda vertolyot vurulmuşdu deyə bu əlaqə də kəsildi. Atam heç vaxt razı deyildi ki, bizi kənddən çıxarsın. Çünki camaat deyərdi ki, komandir öz uşaqlarını çıxarır... Ümumən isə o istəmirdi ki, əhali kəndi tərk etsin. Sonra anam yalvar-yaxar elədi ki, heç olmasa uşaqları çıxaraq. Anam isə atamı qoyub çıxma bilmirdi. Kəndi müdafiə etmək üçün evdə silah-sursat vardı. İki nəfərə bir avtomat düşürdü. Kəndlilərin çoxu əliyalın idi. Bəziləri ov tüfəngləri ilə vuruşurdular. Faciə baş verməmişdən bir ay əvvəl əmim bizi Ağcabədinin Hindarx kəndinə gətirdi. Düşünürdülər ki, böyüklər ölsə, heç olmasa uşaqlar sağ qalsın. Bilirsiniz ki, müharibənin öz qanunları var. Ən qatı düşmənlər belə müharibə zamanı uşaqlara və qocalara dəymirlər. Amma ermənilər bu cür etmədilər. Onlar heç kimə acımadılar. Körpə, hamilə qadın və qocaların hamısını güllədən keçirdilər, başlarına min cür oyun açdılar...

Vəsilə Məhərrəmovə

Vəsilə Məhərrəmovə da faciə zamanı hər iki valideynini itirib. Ailədə 5 uşaq olublar. Əmiləri onlara sahib çıxıb. Murad Məhərrəmov adlı həmin əmiləri də Xocalıda döyüşüb. Bundan başqa, bütün qohumları onlara dayaq durublar. Bu günə də şükür edirlər ki, hər biri təhsil alıb, müxtəlif işlərdə çalışırlar.

– Biz Xocalıya 1988-ci ildə Xankəndidən gəlmişdik. Oraya köçən ilk gündən hər gün atışma səsləri eşidirdik. Qulağımızı silah gurultularına öyrənmişdi. Artıq belə şeylər bizə adi gəlirdi. Ermənilər bir gün güllə atmayanda təəccüblənirdik ki, görəsən, niyə atmadılar. Uşaq idik, qaçıb zirzəmilərdə gizlənirdik, sanki bu, bizim üçün bir əyləncəyə çevrilmişdi.

Bizi Xocalı faciəsindən bir ay əvvəl vertolyotla çıxarmışdılar. Böyüklər hiss edirdilər ki, Xocalıda vəziyyət heç də yaxşı deyil. Bizi ona görə çıxarmışdılar ki, bir hadisə baş versə, uşaqlar əl-ayağa dolaşmasınlar, həm də sağ qalsınlar. Orada qalanların bəzilərindən indiyə qədər də heç bir xəbər yoxdur. Qohumlarımızdan bir tək əmim gələ bildi.

Söhbət əsnasında Vəsilə xanımın gözləri doldu, qəhərdən danışa bilmədi. Ona görə də söhbətimizi kəsməli olduq. Allah zalımları bağışlasın!

O gecə uşaq anadan, ata baladan, bacı qardaşdan ayrı düşmüşdü

Azərbaycan xalqı 200 il ərzində erməni millətçi-şovnistlərinin davamlı olaraq etnik təmizləmə, soyqırımını siyasətə müraciət qalıb. Azərbaycanlılar tarixi torpaqlarından qovulub, qaçqın və məcburi köçkünə çevriliblər. Bütün bu hadisələr ermənilər tərəfindən kütləvi qırğınlarla müşayiət olunub. Belə qəddar siyasətin ən qabarıq nümunəsi və sübutu isə Xocalı soyqırımıdır. Minlərlə həmvətənimiz hələ də o dəhşətli hadisənin ağrı-acısını yaşayır, bu faciənin qorxunc təsirindən qurtula bilmir.

Belə insanlardan biri də həmin qanlı gecənin canlı şahidi Zənurə Səlimovadır. O, ailəsi ilə birgə Bakının Sabuncu rayonunun Pirşağı kəndində məskunlaşıb. Zənurə xanımın söhbətləşərkən o, Xocalıya, xocalılılara edilən qəddarlığa görə ermənilərə, onların havadarlarına olan nifrətini sözlə ifadə etməkdə çətinlik çəkdi. Əsəbdən gözü yaşardı. Bir az sakitləşəndən sonra söhbətə başladıq. "19 yaşım vardı. Dörd ay idi ki, ailə qurmuşdum. Əfsuslar olsun ki, mən o toyun xoşbəxtliyini, sevincini yaşaya bilmədim. Ailəmin verdiyi cehizdən bir stəkan belə işlətmədim", – deyərək sözü davam etdi:

Zənurə Səlimova

– Fevral ayının 25-i gecə saat 11-12 radələrində idi, yenidən yatmışdıq. Həyat yoldaşım və onun qardaşı bir gündən-bir postda dururdular. Həmin gecə yoldaşım Fərhadın növbəsi idi. Qəfildən onun qışqırığı səsinə ayıldım. Hay-haray qopdu ki, ermənilər şəhərə hücumə keçib, çıxın! Evdə qayınım, onun yoldaşı, iki övladı və qayınanam vardı. Qayınanam ağır xəstə idi, ayaqları yer tutmurdu. Əvvəlcə onu durquzmağa çalışdım, bu vaxt baldızım da altı nəfər ailə üzvü ilə birlikdə bizə köməyə gəldi. Yoldaşımın qayınım analarını küreklərinə aldılar, mən və baldızım isə onun ayaqlarından qaldırdım.

Bu şəkildə qaçmağa başladım. Gəlib çıxdım Xocalıda beşmərtəbə deyilən yerə, oranın zirzəmisində gizləndik. Bura qədər necə, hansı zülmə gəldik,

onu bir Allah bilir. Həmin anları sözlə ifadə etmək mümkün deyil, gözlə görmək lazımdır ki, dəhşəti anlaya biləsən. Həm də hamı idim...

Onlar zirzəmidə yenidən oturlarmış ki, Murad adında oğlan gəlib deyir: "Məşəyə gedirik. Ara bir az sakitləşsin, qayıdacaq kənd". Nə qayıtmaq?! Arxada bir nəfər də canlı qoymamışdılar, qarşılara keçəni güllələmişdilər, evlər yerlə yeksan edilmişdi. Sanki Allah da onların tərəfində deyildi, şaxta, qar-boran irəliləməyə imkan vermirdi:

– Ayaqyalın, başıaçıq Qarqar çayını çox çətinliklə keçdik. Gəldik Qaraqaya deyilən yerə. Orada Milli Qəhrəman Əlif Hacıyev və indiki deputatımız Elman Məmmədov, Xocalı özünümüdafiə batalyonunun komandiri, Milli Qəhrəman Tofiq Hüseynov, Araz Rüstəmov və digər qeyrətli oğullarımız insanlara kömək edirdilər. Onlar sakinləri qrup şəklində xilas etməyə çalışırdılar. Bu anda yaxınlığımızdan bir qara "VAZ-66" maşını keçdi, oradan biz tərəfə çıxdılar ki, tez keçin. Elə əsl dəhşət də bundan sonra başladı. Biz elə bilirdik ki, geri – kəndə qayıdacağıq. Daha düşünmürdük ki, həyatımızın sonudur. İnsanların bir hissəsi ilə Qaraqayanı keçdik, qalanlarını isə elə qırdılar ki, elə bil tarlada ot biçiblər. Demək olar ki, bizimlə olan insanların yarısı güllələndi. Qayınım Faiq, yoldaşım Fərhad, baldızım və mən qayanı son anda aşa bildik. Bu zaman arxaya baxdım ki, bir yaralı yerdə uzanıb inildəyir. Adı Telman idi, yoldaşı isə həmin gecədə şəhid olmuşdu. O, qarnından güllələnmişdi, qan elə fişqırırdı ki, elə bil qırmızı yaylıq qarın içindən burula-burula tüstülənir. Hamı qışqırırdı: "Ay Allah, mənə kömək et!.." Yoldaşımın xəstə anası və Hüseyn adlı dayım o gecə şəhid oldular. Dayımı o qədər yerlə sürümüşdülər ki, bədəni, başı parça-parça olmuşdu. Ermənilər qızıl dişlərini də çıxarmışdılar. Dəfnindən əvvəl yuyularkən onun başının arxa hissəsinə bəlkə də bir kiloqram pambıq tıxadılar. Çünki başında böyük dəlik açılmışdı.

Zənurə xanım deyir ki, Xocalı faciəsi zamanı uşaq anadan, ata baladan, bacı qardaşdan, ailələr bir-birindən ayrı düşmüşdü, hamısı imdad diləyirdi:

– Çox dəhşətli mənzərə idi. O gecənin yaraları hər il sinəmdə qaşaq bağlayır, hər dəfə qoparıb atıram, yenə təzələnir. Övladım mənə sual verir ki, ana, o qədər yol keçib gəlmisən, həmin yolu bir də geri qayıdarsanmı? Hələ də fikirləşib ona düzgün bir cavab verə bilməmişəm. Ürəyim tab gətirmir, yaram yenidən sızıldayır. Sağ ayağım işləmir, nə həyat gördüm, nə yaşadım ki!..

Zənurə Səlimovanın 3 oğul övladı var, yoldaşı veterandır. Özü isə Xocalı 2 nömrəli tam orta məktəbdə kitabxanaçı işləyir.

Hələ də gözüm yolda, qulağım səsdədir

*Xocalı soyqırımında Elmira Allahverdiyevanın oğlu, əri, qardaşları,
atası və anası – 30-a yaxın əzizi şəhid olub, itkin düşüb*

...Mələykə nənə ömrünü yeddi-səkkiz il bundan əvvəl Bakıda Xocalı həsrəti ilə başa vurdu. Həyatının son dəqiqələrində elə bil qarıya qəflətən güc gəlmişdi. Kövrək, yarıqlı bir səslə bayatı çəkdi:

Xoruz ban verəndə gəl,
Yaram qan verəndə gəl,
Sağlığımda gəlmədin,
Barı can verəndə gəl...

Görəsən, kimi çağırır, kimi səsləyirdi Mələykə nənə? Xocalı soyqırımında şəhid olmuş gənc oğlu Ziyadxanı, itkin düşmüş ömür-gün yoldaşı Saleh kişini, oğlu Novruzunu, nəvəsi Mahiri, daha kimləri, kimləri?..

Bunları Mələykə nənənin Goranboy rayonu ərazisində qaçqın və məcburi köçkünlər üçün salınmış Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində yaşayan gəlini Elmira Allahverdiyeva danışır. Deyir ki, göz-göz bulaqları var idi Xocalının. Sonralar həyətlərə su çəkilsə də, evi yaxında olanlar çay, xörək üçün suyu bulaqdan gətirirdilər:

– Qızım Nuriyyə bulaqdan gələndə ermənilər ona atəş açmışdılar. Uşaq yaralanmasa da, bərk qorxmışdu. Bundan sonra tez-tez diksinir, qəflətən ağlayır, qorxulu yuxular görürdü. Həyat yoldaşının əmisi oğlu Eldəniz həkim məsləhət gördü ki, Nuriyyəni tezliklə başqa bir yerə apararaq. Çünki burada o, ciddi xəstələnmə bilirdi. Artıq 1992-ci ilin əvvəli idi və Xocalıda vəziyyət gündən-günə pisləşirdi.

Yanvarın 19-da Novruz ailə üzvlərini çətinliklə vertolyota mindirir. Beləliklə, Elmira 14 yaşlı qızı Nuriyyə və 12 yaşlı oğlu Elgizlə Ağdama gəlir, oradan isə həyat yoldaşının Ucar rayonunda yaşayan xalasıgələ gedir.

Ailənin böyük oğlu Mahir anası ilə getməyə etiraz edərək Xocalıda atası və babası ilə qalır. Bu zaman Novruz gecə-gündüz ön mövqedə idi. Orta məktəbin onuncu sinfində oxuyan Mahir atasından heç də geri qalmırdı.

Elmira xanım danışdıqca doğmalarını elə bu gün itirmiş insan təsiri bağışlayır. Onun səsindəki hüznün, kədər qədri yoxdur:

– Vaxtından tez böyümüşdü Mahirim. Məktəbdə onların hərbi təlim müəllimi sonralar Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı kimi şərəfli ada layiq görülmüş Tofiq Hüseynov idi. Uşaqlara necə dərs keçmişdisə, hərəsi balaca bir qəhrəmana çevrilmişdi. Oğlum hər gün atasının avtomatını sökür, təzədən yığır, yağlayırdı. Balam döyüşə hazırlaşırı, onu gedər-gəlməzə aparən bir döyüşə...

Xocalıdakı soyqırımı haqqında dəhşətli xəbəri eşidən Elmira Ağdama gəlir və burada sağ tapdığı hər Xocalı sakinindən əzizlərini soruşur. Onun qayınatasını, ərinə və oğlunu "gördüm" deyən olmur... Onlar üçü də Xocalıdan birlikdə çıxıblarmış.

Hələ də gözü yolda, qulağı səsdə yaşayan Elmira üçün onların bir məzarı, bir başdaşısı da böyük təsəlli olardı. "Vay o gündən ki, əziz, doğma adamının haqqında illərlə heç bir məlumat əldə edə bilməyəsən", – deyir və xeyli susandan sonra yenidən danışır:

– Yuxuda tez-tez Xocalını, evimi, ailəmi, bağ-bağçamı görürəm. Həyat yoldaşım ixtisasca aqronom idi. Bağımızda çoxlu ağac calaq etmişdi. Alma, armud, fındıq ağaclarının sayına qədər yadımdadır... Keçən ay Gəncəyə qızım ilə getmişdim. Məni gören kimi Nuriyyənin uşaqlıq xatirələri yenidən canlandı. Bu dəfə də ondan indiyə qədər demədiyi yeni bir söz eşitdim. Demə, üç uşağımın hərəsi həyatımızdakı üç gilə ağacının birinə yiyələnibmiş.

Elmira xanım Aşağı Ağcakənddə də oğlu Elgiz və gəlini Elnarə ilə yaxşı bağ-bağat salıb. Hər il bol məhsul götürür. Amma istər həyatındakı ağaclardan dərdi, istərsə də bazardan aldığı hər meyvədə Xocalıdakı bağının barının ətrini, dadını axtarır.

Elmira Allahverdiyeva

Gözləri dolduqca qadın baxışlarını yerə dikir. Əllərini bir-birinə sıxır. Sanki bununla toxtamaq, hislərini cilovlamaq istəyir. Sakitləşib yenidən sözüne davam edir:

– Tez-tez atam evini də yuxuda görürəm. Görürəm ki, atamın da, qardaşlarımın da evlərinin qapısından qıfıl asılıb. Bilirsinizmi, qız ailə qurandan, ana, hətta nənə olandan sonra da ata yurdunu əvəzsiz bir məkan kimi sevir. Atasını, qardaşını özünə arxa, dayaq sayır. Xocalı soyqırımında mənim güvəndiyim dağlar uçdu, kimləri, kimləri itirdim...

Xocalı soyqırımını Elmira xanımın əlindən atası Zəkaranı, anası Şuranı, qardaşları Əkbər və Talehi, qardaşının birinin yeddi yaşlı Sevinc balasını, digər qardaşının iki yaş yarımlıq körpəsi Samiri, bacısı Zərifəni, onun ailəsini... alıb.

Tapdıqları cəsədləri Ağcabədidə dəfn ediblər. Bu rayonda əvvəlcədən bir sıra qohumları yaşayır. Elmira nəvələri Şəbnəm və Əminəni götürüb tez-tez Ağcabədiyə əziz, müqəddəs məzarları ziyarət etməyə gedir. Bir gün doğmalarının ruhunun dolaşdığı Xocalı torpağına qovuşmaq üçün isə ömürdən vəfa diləyir.

Qeyd olunmayan ad günü

Yaxud ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımları bir ailənin taleyində

Özgə gəmisinə minib gəmiçilik etmək hərisliyi. Özgə torpağında özgə atını minib çapmaq həyasızlığı. "Dost, kirvə" deyib özünə güldüyün qonşunu qətlə yetirmək. Sənə öz torpağında yaşamağa yer verən xalqa xəyanət etmək, çörəyini yeyib, suyunu içdiyən millətə qarşı əsrlər boyu qətlialmlar, qırğınlar, soyqırımları törətmək. Bu, yalnız o mənfur millətə xas olan eybəcərliklərdir. O mənfurlara ki, Xocalı soyqırımında törətdikləri vəhşiliklərin dünyada bənzəri, oxşarı yoxdur...

Bütün bu deyilənlərin Məlahət Əliyeva adlı Azərbaycan vətəndaşının həyatını necə tar-mar etdiyini biləndə dəhşətə gəlməmək mümkün deyil. Məlahət xanımın başına gələnlər xəyanətkar və vəhşi qonşularımızın zaman-zaman xalqımızı düçar etdiyi böyük bəlalərin yalnız bir nümunəsidir.

Məlahət Əliyeva 1955-ci ildə Xocalıda dünyaya gəlib və orada böyüyüb. Sonra Xankəndiyə gəlin köçüb. Tapdıq adlı oğlanla xoşbəxt ailə qurub:

– Mən evdarlıq edirdim, işləməyimə ehtiyac da yox idi. Həyat yoldaşım qaldırıcı kran sürücüsü kimi tikintidə çalışırdı, evə yaxşı qazanc gətirirdi. Böyük bir evin təməlini qoyduq, yavaş-yavaş tikdirməyə başladıq... Artıq iki oğlumuz var idi: Teymur və Seymur. Amma mən çox istəyirdim ki, qız övladımız da olsun. Demə, bu, yoldaşımın da ürəyinin gizli mətləbi imiş... Qızımızın adını Nəzakət qoyduq. O, dünyaya gələn il evimizi də tikib başa çatdırdıq. Elə xoşbəxt idik ki...

Məlahət Xocalı soyqırımından sonra başından açmadığı qara örpəyinin ucu ilə üzünü örtüb hönkürür. Amma söhbətini yarımçıq kəsmək istəmir, olub-keçənlərin hamısını ətraflı danışmaq, həqiqəti, vəhşi erməni xislətini necə varsa çatdırmaq istəyir:

– Hələ də təəccüblənirəm ki, onlar uzun müddət necə maskalana bilmişdilər, əsl sifətlərini hiyləgərcəsinə necə gizlədə bilmişdilər? Xankəndidəki üzdənirəq qonşularımı deyirəm. 1988-ci ilə qədər münasibətlərimizdə bir insident baş verməmişdi. Uşaqlarımız həyətdə birlikdə oynayırdılar, bayramlarda bir-birimizə pay verirdik... Bir gün bizə, azərbay-

Məlahət Əliyeva

canlılara mağazada talonla ərzaq verməkdən imtina etdilər. Növbəti gün səhər tezdən oyanıb gördük ki, erməni məktəblərində Azərbaycan dilinin tədris olunduğu dərslikləri cırıb həyətimizə atıblar. Daha uşaqları da bayıra buraxmırdıq, çünki balaca erməni dığaları və axçiləri onlarla oynamırdılar. Beləcə, vəziyyət getdikcə kəskinləşirdi... Mənim kiçik bacım da Xankəndidə yaşayırdı, buraya təzəcə gəlin gəlmişdi. Yoldaşı bir erməninin evini kirayəyə götürmüşdü. Yaranmış xoşagəlməz vəziyyətə görə mən gənc ailəni öz evimə gətirdim. Səhəri gün sahə

müvəkkili həyətə gəlib məni hədələdi, dedi ki, səni də, ərini də cəzalandıracaq, çünki bizim Stepanakertə azərbaycanlıları yığırsınız.

Xankəndidə mitinqlər başlanır. Artıq orada yaşamaq mümkün olmur və Tapdıq ailəsini Xocalıya, Məlahətin ata evinə gətirir. Burada Məlahətin xəstə anası və evlənmək ərəfəsində olan qardaşı yaşayırdılar. Tapdıq iki il ərində Xocalıda da ev tikdirir. Deyir ki, artıq Teymurun da, Seymurun da evi var, böyüyəndə biri Xankəndidə, biri Xocalıda yaşayacaq. Xankəndiyə qayıtmaq ümidini, əlbəttə, itirməmişdilər. Lakin Xocalıda da vəziyyət getdikcə gərginləşirdi.

Tanımadığı bir erməni Tapdığa yaxınlaşıb deyir ki, Bakıda yaşayıram, Bakıxanov qəsəbəsində imarətim və bağ-bağçam var, gəl razılaşaq, onu sənin Xankəndidəki evinlə dəyişək. "Sən kimsən ki, məni Xankəndidən qovmaq istəyirsən? Bakı da, Xocalı da, Xankəndi də mənimdir. Harda yaşamaq seçimini də mən özüm edirəm. Rədd ol burdan", – deyərək Tapdıq erməninə qovur.

İndi Məlahət xanım qəlbi göynəyə-göynəyə danışır ki, bəlkə də o vaxt bu təkliflə razı olub Bakıya köçsəydilər, nə Tapdığı itirərdi, nə də sevimli Nəzakətini. Lakin bu, Xocalıda törədilən ağlagəlməz qətliam, faciə, soyqırımından yalnız bir ailənin xilasları olardı. Xocalı dərdi isə elliklə gəlmişdi. Bir xalqın faciəsidir və bütün bəşəriyyətin dərdi olmalıdır.

Xocalıda baş verən xoşagəlməz olaylar, qızlarının Xankəndidəki evçiklərindən didərgin düşməsi səhhəti onsuz da zəif olan Qumru xanımı (nəvələri ona Qu nənə deyirdilər) üzür və qadın 1991-ci ilin may ayında dünyasını dəyişir. Məlahət fikirləşir ki, anasının ölümünün ildönümünü qeyd edəndən sonra qardaşını evləndirər və özü ailəsi ilə birlikdə təzə

tikdirdikləri evə köçər. Lakin reallıq başqa idi. Artıq Xocalıda ərzaqla da bağlı problemlər yaranmışdı. Kim nə tapırdı, onu yeyirdi. Süfrə açılan vaxt bir də görürdün ki, atəş səsləri gəlir, aləm titrəyir, yeməyin içinə toz-torpaq tökülürdü.

– Uşaqlarımın birinin 11, digərinin 10, balacanın 8 yaşı vardı. Mən onları üst paltarlarını soyundurmadan yatıdırırdım ki, birdən qaçaq düşər, – deyərək Məlahət acı hekayəti davam etdirir, – günlərlə uşaqları çimdirməmişdim. İnsana yaraşmayan bir həyat yaşayırdıq. Xocalıda, demək olar ki, işıq yox idi. Ona görə çörəkbişirmə müəssisəsindən evlərə xəmir paylanırdı.

Soyqırımından bir gün əvvəl balaca Nəzakət anasına yuxuda gördüklərini danışır: "Gördüm ki, həyətimizdə çoxlu adam toplaşmış. Mən də dayanmışam ortalıqda, qucağımda çoxlu şirin çörəklər var. Qu nənəm də sağdır. Gəlib mənim əlimdən tutur və biz uzaqlara gedirik..."

Məlahət yuxunu ürəyində yozub vahimələnir. Ancaq qorxunc fikirləri özündən uzaqlaşdırıb növbələri çatdığına görə aldıkları xəmirə odun sobasının üstündə kiçik kökəllər bişirib uşağa verir...

Sonra da qardaşını evləndirmək üçün anasının sağ ikən tədarük etdiyi zinət əşyalarını, eləcə də özünə toyunda bağışlanan sırğa-üzüyü və əllərində olub-qalan çörək pulunu kiçik bir çantaya yığır. Uşaqları qalın geyindirir. Artıq Xocalını tərk etmək məqamı idi. Atəş səsləri aləmi bürümüşdü. Bir azdan yer-göy alışıb yanacaqdı...

Bundan sonra baş verənləri onlar ən dəhşətli kinolarda da görməmişdilər. Biri "anam vay", digəri "balam vay" deyərək qışqırır, evlər bir-birinin ardınca od tutub yanırdı. Xəbər gəlmişdi ki, artıq kəndin o başında evlər alınıb. Bir dəstə qonşu yığılıb od-alov içərisindən yola düzəldi. Göydən od yağdı. Məlahət də üç balası ilə birlikdə çətinliklə irəliləyirdi. Elə bəri başdaca içərisində çörək pulu və ər yadigarı, ana hədiyyəsi olan çantası əlindən düşüb itdi. Məktəbin zirzəmisində daldalanmaq istədilər. Lakin kimsə dedi ki, dayanmaq olmaz, kəndi tərk etmək lazımdır.

– Uşaqları növbə ilə qucağımda çaydan keçirdim. Üçüncüsünü keçirəndə çox yorulmuşdum, uşağın üst-başı suda islandı. Sonra da meşə, daşqaya, kol-kos... Artıq ayaqqabılarımı çıxarıb atmışdım, indi corabların da mənə mane olduğunu hiss edib yolun qalanını tamamilə ayaqyalın irəlilədim. Uşaqları düz yerə çıxarandan sonra nəfəsimi dərmək istədim. Qeyri-ixtiyari dönüb arxaya baxdım. Xocalı tüstü içərisində görünməz olmuşdu. Atəş açıldıqca ermənilərin maşınlarla qarət daşdıqları görünürdü. Biz irəlilədikcə sıralarımız seyrəlirdi. Erməni cəlladları insanları amansızca

sına məhv edirdilər. Bizim dəstənin başında Əlif Hacıyev gedirdi. Qabağımızdan ötən UAZ maşınındakı ermənilər bizə "keçin, keçin" dedilər. Bu, həm bizi öldürmək üçün bir fənd, həm də özlərinin bir-birinə parolu, işarəsi idi... Artıq Milli Ordumuzdan bir dəstə gəlib bizə çatmışdı. Gördüm ki, Tapdıq – yoldaşım da burdadır. Sonrasını kaş görməyəydim, gözlərim kor olaydı... – Mələhət təzədən daha da kövrəlib ağlayır.

Teymur və Seymur anasından qabağa düşüb iməkləyə-iməkləyə, yerlə sürünə-sürünə irəliləyirdilər. Nəzakəti isə Mələhət qucağında aparırdı. Çünki o həm kiçik idi, həm də təzəcə keçirdiyi qızılcadan sonra zəifləmişdi.

Olduqca qızğın atışma baş verir. Əlif də elə bu zaman şəhid olur. Nəçə vaxtdır mühasirədə qalıb mənəvi və fiziki cəhətdən taqətdən düşmüş insanlar güllə yarası alan kimi yığılıb qalırdı. Bəziləri isə irəliyə getməyə özündə güc tapırdı.

Bu zaman Mələhət qızını yerə uzadıb onu öz bədəni ilə örtür. Balasının təhlükəsizliyini təmin etdiyini düşünsə də, düşmənlə gülləsi onlardan yan keçmir. Uşaq ufuldanıb, "Ana, mənə nə isə deydi" deyir. Mələhət özünün qolu boyu qan axdığını görür. Bu, qolundan yaralanan ananın və qılçasından yara alan balanın bir-birinə qarışan qanı idi.

Kimsə uşağın corabını aşağı çəkir. Mələhətin gözləri dumanlansa da, yanında yoldaşını görür və dərk edir ki, artıq onlar ailənin sevimli sonbəsiyini itiriblər.

Mələhət ərinə yalvarır ki, belə məqamda məndən çox uzaqlaşma. Tapdıq isə əlindəki avtomatı yuxarı qaldıraraq az qala nəre çəkir: "Bu silah mənə qənim olar! Mən təkcə sənin deyiləm, Mələhət! Camaat qırılır, mən onlara da kömək etməliyəm..."

Mələhət cansız qızını qucağına götürmək istəyir, ancaq buna gücü çatmayıb yığılır.

– Artıq Ağdama çatmağımıza az qalmışdı. Buradək necə gəlmişdim, mənə necə gətirmişdilər, bilmirəm, xatırlamıram. Özümə gəlməyimlə yoldaşımın yerə yığıldığını görməyim bir oldu. Bütün gücümü toplayıb ona tərəf getmək istədim. "Yaxın gəlmə, səni də vuracaqlar, – deyə qışqırdı, – uşaqları gözdən qoyma".

Bu onun son sözləri oldu. Ağdama çatanda qardaşımınla rastlaşdıq. Bir-birimizə sarılıb ağlayırdıq. Qardaşım o qədər meyit, o cümlədən öz doğmalarımızın cəsədlərini görmüşdü ki, "–ən niyə sağ qaldım?" – deyə dəhşətlə hayqırırdı... – Mələhətin səsi yenidən qırılır.

Şelli kəndində Mələhəti və iki oğlunu bir ailə öz isti ocağına gətirir. Ev sahibəsi ayaqları donmuş qadına ilk yardım göstərir. Bir-iki gündən sonra ona deyirlər ki, həyat yoldaşının cəsədini yuyub, kəfəyə tutub Ağdamda dəfn ediblər.

Sonra heç nə bildirmədən Mələhəti Ağdama gətirirlər. Demə, burada onu çox çətin və çox dəhşətli bir sınaq gözləyirmiş. Meyitləri tanınmaz hala düşmüş uşaqlar arasında öz qızını tapmalı olur...

– Nəzakəti yalnız qulaqlarındakı balaca sırğalara görə seçə bildim. Axı biz əhd eləmişdik ki, qızımız olsun və Nəzakət doğulanda atası ona qızıl sırğa almışdı... Kimsə dedi ki, sırğaları uşağın qulağından çıxarmaq lazımdır, şəriətə görə belə dəfn etmək olmaz. Mən qoymadım... – Mələhət əlləri ilə üzünü qapayıb hönkürür. Sanki o günü təzədən yaşayır.

Bu, 1992-ci ilin 28 fevral günü idi. Mələhətin iki təzə məzar – ömür-gün yoldaşının və ciyərparasının məzarları başında dayandığı gün. Həmin gün Mələhətin 37 yaşı tamam olurdu və o vaxtdan bəri ad gününü qeyd etməyi ağına belə gətirmir. Hətta oğullarının, gəlinlərinin, nəvələrinin şərti olaraq başqa bir tarix seçib ona ad günü keçirmək təkliflərinə də razı olmayıb.

Hər il fevralın 26-da isə Goranboy rayonunda qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün salınmış məhəllədəki evində məclis düzəldib qızını və həyat yoldaşını bir daha anmaqla bərabər Xocalı soyqırımının bütün şəhidlərini yad edir.

Körpəm atası şəhid olandan bir ay sonra dünyaya gəldi

*Soyqırımıda yoldaşını, qardaş və bacısını itirən
Nəzakət İsmayılova faciə barədə illər
sonra da həyəcansız danışa bilmir*

Goranboy rayonu ərazisində qaçqınlar və məcburi köçkünlər üçün salınmış Aşağı Ağcakənd qəsəbəsində yaşayan Nəzakət İsmayılovanı sakitliklə dinləmək mümkün deyil. O, başına gələnləri köksündən qopan harayla, bən-zərsiz bir "üslub"da nağıl edir. Sözlərini sanki bütün bəşəriyyətdə ünvanlayır:

– Torpağımızda yaşadılar, çörəyimizi yeyib, suyumuzu içdilər, üzümü-zə gülüb saman altından su axıtdılar, sonra da kürəyimizə arxadan zərbə endirdilər. Onlar təbiətdən gücsüz və acizdirlər, lakin "arxalı köpək" məsələsi var... Bəlkə də onlar və havadarları fikirləşirlər ki, öz yurdunda qaçqına, köçkünə çevirdikləri insanların ahı yerdə qalacaq. Özünü millət, xalq adlandıran o vəhşi tayfa cəzasını almayacaq?

Nəzakətin bu çılgın harayını başa düşmək çətin deyil. O öz doğma yurdunda iki dəfə ev-əşiyindən didərgin düşüb. 1988-ci ildə ermənilər onların Xankəndidəki evini yandırır. Beləliklə, atası, anası, iki qardaşı, bacısı və özü Xocalıya pənah gətiriblər. Orada Qaladərəsi adlanan ərazidə məskunlaşıblar. Nəzakət və bacısı Zöhrə toxuculuq müəssisəsində işə düzəliblər.

Xocalıda Nəzakət Vidadi İsmayılov adlı gəncə ailə həyatı qurur. Bölgədə vəziyyətin getdikcə gərginləşməsinə baxmayaraq, Nəzakət gələcəyə ümidini itirmir, ilk körpəsinin dünyaya gəlişini xoş duyğularla gözləməyə çalışır. Lakin realıq başqa söz deyir. Yaranmış belə gərgin şərait onun buradan çıxmasını tələb edir. Beləliklə, həyat yoldaşı Nəzakəti sonuncu vertolyotla Xocalıdan yola salır...

Nəzakətgil Xocalıda qısa müddət yaşasalar da, onların ailəsini artıq hamı yaxşı tanıyırdı. Qardaşı İmran Milli Ordu sıralarında döyüşürdü, bacısı Zöhrə də ona qoşulmuşdu.

1991-ci ilin fevralında Əsgərardan Xocalıya gələn avtobusun sənişinlərini xilas edəndən sonra Zöhrəyə hamı qəhrəman qız kimi hörmət bə-

ləyirdi. Hadisə belə olmuşdu: yolda ermənilər avtobusu daşqalaq etmiş, atəş açmışdılar. Sürücü İlqar al qana qərğ olmuş və artıq maşını idarə edə bilməmişdi. Bu zaman avtobusda sənişin kimi əyləşmiş Zöhrə sükan arxasına keçmiş və ermənilərin atəşləri altında 32 sənişini sağ-salamat Xocalıya çatdırmışdı.

Zöhrənin döyüşçü qardaşına qoşulması da bu hadisədən sonra baş vermişdi. Başqa sözlə, gənc qızın bu hünəri onu döyüşçü olmaq üçün sınaqdan çıxarmışdı.

Xocalıda soyqırımı törədilən gecə Zöhrə, valideynləri və qardaşı Zakir evdən birlikdə çıxırlar. Zöhrə ayaq saxlayıb nə düşünürsə, dönüb qonşunun qapısına tərəf gedir. Valideynləri görürlər ki, o, qonşuluqda yaşayan gənc ailənin Zaur adlı qırxgünlük körpəsini kürəyinə bağlayıb. Demə, Zöhrə başa düşüb ki, təcrübəsiz ata-ana uşağı kol-kosdan, odun-alovun içindən sağlam çıxara bilməz.

Məşəqqət dolu yollarda dəstə çox əzab çəkir. Vəhşiləşmiş dığaların arxadan atəş açacağını duyan Zöhrə uşağı kürəyindən düşürüb sinəsinə bağlayır. Anası ona deyir ki, qızım, körpəni öz valideynlərinə ver, burada hər cür vəhşilik baş verə bilər... Lakin Zöhrə özü yaralanıb haldan düşənə qədər balaca Zauru heç kəsə vermir.

Zöhrə bir döyüşçü kimi yanılmamışdı, ermənilər, həqiqətən, arxadan da atəş açırlar və ikinci dəfə ağır yaralanan qız yol yoldaşı Nəsinbəyə deyir ki, mən artıq yeriye bilmirəm, sən bacardıqca irəliyə get.

Həmin gecə Nəzakətin başqa bir istiqamətdə irəliləyən həyat yoldaşı Vidadi girov götürülür. Onunla birlikdə əsir düşmüş və sonra azad edilmiş şahidlər danışirlər ki, ermənilər Vidadini qətlə yetiriblər. Nəzakətin qardaşı Zakirdən isə 25 ildir heç bir xəbər-ətər yoxdur...

Nəzakət İsmayılova

Qardaş, bacı, yoldaş itkisi, balalarının, elinin dərdinə dözməyib dünyasını vaxtından tez dəyişən ana həsrəti Nəzakət xanımın qəlbini hər an incidir. O, bütün bunlar barədə həyəcansız danışı bilmir. Hadisələr bu gün baş veribmiş kimi bəzən hıçqırır, bəzən də göz yaşları yanağı boyu sel kimi axır. Bununla belə, başına gələnlərin hamısını danışmaq, ürəyini boşaltmaq istəyir:

– Xocalı soyqırımını baş verəndən sonra Ağdamda xəstəxana ilə məscidin arasında qalmışdım. Əzizlərimi axtarırdım. Özlərini tapmayanda, heç olmasa, cəsədlərinə sahib çıxmaq istəyirdim. Atamdan və anamdan başqa hamısı əlimdən getdi. Şükür ki, döyüşçü qardaşım İmran da salamat qalmışdı. Qızım atası şəhid olandan bir ay sonra dünyaya gəldi, adını Ülviyyə qoydum. Ağlı kəsəndən sonra ona olub keçənləri danışdım...

Ülviyyə artıq özü anadır, bir cüt oğul böyüdür. Amma hələ də atasının şəhid olduğuna inanmaq istəmir. Hər gün onun yolunu gözləyir...

Xocalı soyqırımından illər keçsə də, ürəklərdə qalan, deyilməsi vacib, yazılması zəruri olan məqamlar çoxdur. Nəzakət də bu fikirdədir:

– İllər sonra anam mənə danışdı ki, Zöhrə Xocalıda evimizdən çıxarkən özü ilə qumbara da götürübmiş. Yağı əlinə keçərsə, həyatına özü son qoyacağını qət edibmiş... Mən bacımın cansız cəsədini qucaqlayanda həmin qumbaranı onun köksündə gördüm. Həmin gecə o, çox insanlara kömək etmişdi, axı artıq təcrübəli döyüşçü idi... Kürəyində və qucağında odlu yollardan keçirdiyi qırxgünlük Zaur isə indi gənclik dövrünü yaşayan igiddir.

Qəhrəmanlıq dastanları, yəqin ki, məhz belə yaranır...

Sönən ocaqlar

Vətənimizin hər guşəsinin əsrarəngiz gözəllikləri daim vəsf edilib. Şairlərin şeirlərində, yazıçıların nəsrələrində, bəstəkarların mahnılarında, müğənnilərin muğam və seğahlarında, rəssamların bənzərsiz tablolarında müqəddəs bir obraz yaradılıb, adına Ana Vətən deyilib. Bu ağsaçlı, dünya yola salmış ananın övladları zaman-zaman onu yadellilərdən, təcavüzkar və qəsbkarlardan qoruyublar. Ona görə ki, cənnəti xatırladan belə diyara yadların könlü yox, gözü düşüb.

Belə gözəgəlimli, tarixi minilliklərə qədər gedən yurdlardan biri də, təəssüf ki, taleyi əvvəldən gətirməyən Xocalıdır. O Xocalı ki, erməni vandallarının və daşnakların növbəti təcavüzünün qurbanlarından biri kimi yandırıldı, əhalisi perik salındı.

...Bir vaxtlar xocalılıların səsi Qırxqız dağının ətəklərindən gələrdi, əkib-becərə, qayğısız, dərd-sərsiz ömür sürərdilər. Zaman necə dəyişdisə, hər şey alt-üst oldu. İllərdir ki, xocalılıların dərindən, kədərindən söz açılır, terrorun qurbanlarına çevrilmələrindən danışılır. Onların bəxtəvər günlərindən (əslində, heç xoşbəxtlikləri də olmayıb, sanki talelərinə qaçqınlıq-köçkünlük əzəldən yazılıb) danışmaq istərkən yenə də o qanlı-qadalı günlər düşür yada.

Oğlumu, yoldaşımı, qardaşımı itirdim...

Meşəlinin qorunmasında göstərdikləri şücaətə görə ağdamlı Hidayət Rüstəmov Azərbaycan Respublikasının Milli Qəhrəmanı fəxri adına, Əli Mehraliyev və Rafiq Orucov isə "İgidliyə görə" medalına layiq görüldülər. Kosaların Mehman Quliyev, Kamil və Şükür Məmmədovlar, Süleyman Ələsgərov, Elman Abdullayev, Sənani Məhərrəmov, Bakir və Əhliman Quliyevlər, Möhübbət Əliyev kimi igidlərin də adları çəkilməlidir.

O ağır illərdə Xocalıda, ümumiyyətlə, Qarabağda torpaqların müdafiəsində dayananlardan, lakin ermənilərin qəsbkar təcavüzü nəticəsində ailə-uşağını itirənlərdən biri, keçmiş döyüşçü, əsəbləri tarıma çəkilən

Abbasqulu Rüstəmov bu gün də düşməndən qisas almağa hazır olduğunu bildirir. O, çox ağır bir həyat keçirib. Düşmənin çirkin siyasəti dinc həyatını, əmin-amanlığını, yaşayışını əlindən alıb: "Torpağımı, ailə-uşağımı məhv edən düşməni unuda bilərəmmi?! Onlarla üzbəüz döyüşmüşəm. Ağır zərbə aldığım üçün illərdir ki, xəstəyəm. Oğlum Natiqlə həyat yoldaşım Dilarəni itirəndən sonra sanki başıma hava gəlib, yuxum ərsə çəkilib"...

Abbasqulu kişinin itirdikləri yalnız bunlar deyil. Qardaşı ilə qayını da düşmən tərəfindən amansızcasına qətlə yetiriliblər. Özü demişkən, saymaqla qurtarmayan itkilərə məruz qalıb. Sovet ordusunun zabiti olan, Sankt-Peterburqda və Murmanskda hərbi məktəbdə oxuyan Abbasqulu Xocalının, ümumiyyətlə, digər rayonların müdafiəsində, həmçinin Ağdərənin boşaldılmasında iştirak edib. Döyüş dostlarının çoxu şəhid olub.

Dərdli-naləli xocalılılar ötən illərdə daim yad ediləblər. Bu dəfə də yolumuz xocalılıların daha sıx məskunlaşdığı, Abşeron rayonunun Mehdiabad qəsəbəsindəki "Gənclik şəhərciyi"ndir. Paytaxtın müxtəlif yerlərindəki ictimai binalarda, yataqxana və bağçalarda yerləşən xocalılılar bu qəsəbədə də məskunlaşıblar. Dörd ildir qəsəbəyə köçürüləblər. Hər cür kommunal şəraitə malik yaşayış binalarından ibarət qəsəbədə bütün infrastruktur yaradılıb.

Bir ailədən 6 şəhid

2011-ci ildən "Gənclik şəhəri"ndə məskunlaşan Validə Nəsibova o dəhşətli gecədə yalnız qohum-əqrəbasını yox, nəsil-nəcabəti ilə birlikdə ata yurdu Xocalını da itirdiyini deyir. Aradan illər keçsə də, o gecənin ağrıları azalmayıb. Bunu vaxtsız ağartdığı saçlarından, cavan olsa da, üzünün qırışlarından, belinin bükülməsindən hiss etmək çətin deyil, üstəlik, ürək ağrısı, əsəb, qan təzyiqi kimi əbədi xəstəliklər də tapıb.

Bütövlükdə ata ocağı söndürülən Validə Astan qızı Nəsibova o gecə Tofiq, Eldar və Telman adlı üç qardaşını, onların da hərəsinin bir balasını itirib. Sadəcə itirməyib, Xocalının oduna qala-

nıb, yanıb kül olublar, ya da gülləbarana tuş gəliblər, – bilinmir. Verdiyi itkilər yalnız bununla bitmir. Bacısının yoldaşı Vaqif Məmmədov da Xocalısı ilə eyni gecədə düşmən gülləsindən yayına bilməyib. Atası Astan Bəhram oğlu Zeynalov belə itkilərə dözə bilməzdi. Ona görə də Xocalısından iki addım bu yana atan kimi yurd nisgilli gözlərini əbədi olaraq yumdu: "O dəhşətli gecədən danışa bilmirəm. Elə bil ki, gözlərimə duman çökür, amma yaddaşımda qalanlar qan rəngindədir. O gecə Xocalıdan çıxıb Ağdama tərəf qaçmaq istəyəndə ermənilər bizi gülləbaran etdilər. Balaca oğlum Fazil yaralandı, Tofiq Hüseynovun qızını da yarıımızda vurdular"...

Gözəl Hüseynova

Validə Nəsibova yalnız ailə faciəsindən deyil, tar-mar edilmiş, külü göylərə sovrulmuş ata yurdundan, ana laylasından əli üzülmüşlərin dərini dilə gətirə bilməsə də, qəmli çöhrəsinə çökmüş qüssə-kədərdən hər şey oxunurdu. Deyir ki, Zərifə, Tahir, Məhəmməd və Çiçək də bizimlə qaçırdılar: "...Qaçma bilmədilər: amansız yağdı kəsdə yolumuzu, bizi də qırıb-çatdılar. Oradan salamat çıxmaq isə möcüzəydi. Kətik dağı o gecə donub qalmışdı, ermənilərin xocalılılara tutduqları amansızlığın şahidinə çevrilmişdi".

...Xocalının Daşbulaq kəndində dünyaya gəlmiş Gözəl Hüseynovanın dərdi də, digər həmdərdliləri kimi, öncə gözləri qarşısında itirdikləri doğmaları və yandırılan ata ocağıdır. Altı nəfərlik ailədən salamat qalan qardaşı Vidadi ilə itirdiklərinin həsrətini çəkməkdə, yollarını hələ də gözləməkdədirlər. O zülmət gecədən salamat qurtarıb, 2011-ci ilədək Bayıl qəsəbəsindəki gəmiqayırma zavodunun fəhlə yataxanasında məskunlaşıblar. Qardaş-bacıdan savayı həmin ailədən salamat çıxan olmayıb: Əziz, Tacir, atası Hüseyin, subay bacıları Maral, Süsən, Ema Xocalı ilə birlikdə erməni vandalizminin qurbanlarına çevriləblər. Anası dünyasını erkən dəyişdiyindən böyük bacısı Xoşbəxt ailə qurmayıb: ömür-gününü qardaş-bacılara həsr edib. Bütün bunlar Gözəl Hüseynovanın Xocalıdan sonra yaddaşında saxladığı ağır-acılı xatirələrinin bir qismidir ki, nə yazılası, nə də oxunasıdır.

Bütün bu nisgillərlə yanaşı, yurd itkisi ilə yaşayanların qəlbinin dərinliklərində söndürülmüş ocaqların odu, alovu, intizar dolu baxışlarının də-

Validə Nəsibova

rinliklərində közərən ümidləri də var. Digər məcburi köçkünlər kimi, onlar da dövlətin göstərdiyi qayğıni yüksək dəyərləndirirlər. Yaxşı bilirlər ki, Azərbaycanla təcavüzkar Ermənistanın keçdiyi inkişaf yolu müqayisəolunmaz dərəcədə fərqlidir. Azərbaycan iqtisadi inkişafda, Ermənistan isə bütün sahələrdə həmin sürətlə tənəzzülə uğramaqdadır. Buna görə də Azərbaycanın Ermənistan üzərində qələbəsi şəksizdir!

Bu da dərddli-naləli xocalılıların dilinin əzbərinə çevrilmiş yurd ağrıları. Yaddaşımızı daim kötəkləyir, ayıq-sayıq olmağa səsləyir. Bu səslər hələ ki ah-nalədir, fəryaddır, qisas haraylı, sinə dağlayan ağılı-bayatılı...

Əzablı yollarla

Azərbaycan xalqı Novruz çərşənbələrini, Novruz bayramını qeyd etməyə hazırlaşdığı bir ərəfədə ermənilərin Xocalıda törətdikləri vəhşiliklər bütün Xocalı əhalisinin isti ocağını söndürdü. Bu sönmüş ocaqlardan birinin də sahibi hazırda Xəzər rayonu Şüvəlan qəsəbəsində sovet dönməindən qalma "Cəsur" pioner düşərgəsində məskunlaşan məcburi köçkün, II qrup əlil Tofiq Süleymanov və onun ailə üzvləridir. Tofiq o vaxt 20 yaşında idi, ermənilərin həmin gecə törətdikləri qətləmləri, öz başına gələnləri yada saldıqca haldan-hala düşürdü...

Tofiq Süleymanov Xocalı faciəsi zamanı əlil olub. Deyir ki, fevralın 25-i günü axşam şər qarışandan sonra ermənilər Xankəndidə yerləşən sovetlərə məxsus hərbi hissənin qoşunları ilə birlikdə Xocalını mühasirəyə almışdılar. "Tankların və özüyeriyən hərbi texnikanın işığını söndürmüşdülər, amma bütün maşın və mexanizmlər işlək vəziyyətdə idi. Saat 9, bəlkə də 9.30 olardı, aeroportun yuxarı tərəfindən, Mehdikəndin üstündəki yüksəklikdən Xocalıya doğru fişəng atıldı, aləm işıqlandı. Bu məqamda tanklar Xocalıya doğru hərəkət etdi. Hərbçilər dinc əhaliyə atəş açmağa şəhərə doğru irəlilədikcə yangınlar çoxalır, insanların həyəcanlı çığırtıları daha gur eşidilirdi. Bu zaman bizim ailə – qoca anam, özünümüdafiə dəstəsinin üzvü döyüşçü qardaşım və mən qonşularla birlikdə şəhərin yaxınlığındakı mal fermasına tərəf getdik ki, orada gizlənək. Yaxınlaşanda fermadan kişi səsi, qadın harayı, uşaq çığırtıları eşidildi: "Kömək edin, bizi öldürürlər!" Onlar fermada işləyən bir ailənin üzvləri idi.

Vəziyyəti belə görəndə ağsaqqalların məsləhəti ilə camaatı gətirib poçt binasının yaxınlığındakı məktəbin zirzəmisinə yığdılar. Heç bir saat çəkmədi, xəbər gəldi ki, şəhərin yarından çoxu erməni silahlılarının əlindədir, küçələrdə ölən və yaralananlar anbaan çoxalır". Tofiğin qəhər boğa-boğa "Görün vəziyyət nə yerdə idi ki, şəhərin küçələrindən gələn

Tofiq Süleymanov

vay-şivən səmindən zirzəmidə ürəyi gedən olurdu, qadınlar, uşaqlar göz yaşları içərisində həyəcədən tir-tir əsirdilər" deməsi söhbətimizə bir anlıq fasilə verdi.....

"Erməni silahlılarının əlinə keçməmək üçün azı 200 nəfərədək Ağdam istiqamətinə, Kətik meşəsinə tərəf üz tutdu. Qarqar çayına çatanda camaat iki qrupa bölündü: bir qrup Əsgəran istiqamətindən Ağdamın Şelli kəndinə, bizim dəstə isə ağsaqqal, rəhmətlik Zeynal kişinin və Şahmarın təklifi ilə Kətik yüksəkliyindən aşmaqla Ağdamın Gülablı kəndinə getməli idik. Qarqar çayını keçəndə qardaşım Rafiq anamı kürəyinə alır, çayı keçərkən ayağı sürüşür, qarlı-şaxtalı gecədə onu çaydan birtəhər çıxarır. Qoca anam tamam suyun içində, donmuş vəziyyətdə idi. İki qardaş növbə ilə anamı dalımıza alıb yol gedirdik.

Kətik yüksəkliyini aşanda ermənilər camaatın qabağını kəsib gülləbaran etdilər. Hamı pərən-pərən düşdü. Camaat evindən götürdüyü sənədləri, pul və qızıl-zinət əşyaları olan kiçik çamadanları, bağlamaları atıb qaçırdı. Hətta az sonra yorulduqlarından, üzüdüklərindən paltolarını çıxarıb yol kənarına atanlar da var idi.

Biz anamızı kürəyimizdə gətirdiyimizdən qabaqda gedənlərdən geri qalırdıq, odur ki, irəlində nə baş verdiyini aydın görürdük. Bir də baxdım ki, qabaqda gedən böyük bir dəstənin qarşısını ermənilər kəsiblər. Dəstənin bir hissəsi erməniləri basıb keçdi, qalanları – təxminən 100 nəfərə kimi adamı ermənilər əsir götürərək yaxınlıqdakı mal fermasına apardılar. Bir azdan həmin adamların çıxırtısından, vay-şivənindən qulaq tutulurdu.

Biz gizləndiyimiz yerdə həm donurduq, həm də yarımcan anama görə çalışırıdık ki, hərəkətdə olaq, tezliklə mənzil başına çataq. Sakitlik yaranan kimi yolumuza davam edirdik. Üç-dörd saat yol gedəndən sonra gördük meşədə xeyli aralıda 8-9 nəfər oturub, Azərbaycan dilində qabaqda olan dəstəni səsləyirlər: "Burdan yol var, gəlin bura!"

Qabaqdakı dəstə onlara tərəf getdi, çatar-çatmaz ermənilər Kalaşnikov avtomatı ilə hamısını güllələyib öldürdülər, sonra da başladılar onların ciblərini axtarmağa, ağızlarını açıb qızıl dişlərinin olub-olmamasını yoxlamağa. Onların başı ölənlərin üst-başını axtarmağa qarışanda biz sürünə-sürünə gedib yaxınlıqdakı təpəni aşmaq istədik. Bu an həmin ermənilər bizi fasiləsiz gülləyə tutdular. Bir də baxdıq ki, yanımızda olan qonşumuz Sona xanımın həyat yoldaşı Maliki qan aparır, güllə qarın nahiyəsini tamam dağıtmışdı. Nə qədər sarğı-filan elədik, mümkün olma-

dı. Həyat yoldaşı Sona xanımın, bacısı Həcər xanımın və üç azyaşlı övladının gözlərinə baxa-baxa Malik öldü. Həmin vaxt anam da şaxtadan donmuşdu. İki meyiti paltoma büküb bir kolun dibində, qarın altında dəfn etdik ki, gəlib sonra apararıq.

Meşədə səmtimizi itirmişdik, hara gedirdik, erməniyə rast gəlirdik. Beləliklə, o qarlı-şaxtalı havada 6-cı günün gecəsi meşə ilə gəlib bir erməni kəndinə çıxdıq. Onlar elə bildilər ki, biz silahlıyıq, başladılar avtomatlardan bizə tərəf atəş açmağa, bu zaman qaçıb yaxınlıqdakı çökəklikdə qarın içində gizləndik. Heç on-on beş dəqiqə keçməmiş gördük siqnal verə-verə kəndə təcili yardım maşını gəldi. Səs-küydən hiss olunurdu ki, maşın meyit gətirib. Qadınlar qışqırırdılar, ağlaşırdılar. Onların başı təcili yardım maşınına qarışanda imkan tapıb oradan da aralana bildik, xeyli gəldikdən sonra hamımız taqətdən düşmüşdük, uçurumun başında dayandıq. Bir yerə cəm olanda gördük ki, mənim qardaşım ilə qonşumuz Həcər xalanın böyük oğlu yoxdur. Məlum oldu ki, bayaqkı meyit gətirilən kənddə ermənilər bizi gülləbaran edəndə onlar ayrı düşüblər. Bu dəfə 9 nəfər başladıq onları axtarmağa, səhərə yaxın gəlib çıxdıq Naxçıvan kəndinin yaxınlığına.

Dan üzü təzəcə ağarırdı, gördüm bir lafet erməni gəlir Naxçıvanikə. Bütün günü qarın içində gizlənib qaldıq. Axşam şər qarışanda istədik yolumuza davam edək, lakin oturduğumuz yerdən tərənə bilmədik, hamımız buz bağlamışdıq. Çətinliklə də olsa dura bildik. Hərəkətdə olmaq bizə sərfəli idi, həm canımız qızır, həm də ümidlə yol gedirdik ki, indi harasa çatacağıq. Beləliklə, gəlib çıxdıq Qarqar çayının kənarına. Çayı keçib bir az gedəndən sonra Əsgəranın yanından qalxdıq Boz dağa, oradan da Topxanaya girdik, gecənin qaranlığında Vəngə tərəf istiqamət götürdük. Çatanda gördük ki, hər tərəf əli avtomatlı erməni saqqallıları ilə doludur. Heç yerə çıxa bilmədik. Meşədə qaldığımız 11-ci günün gecəsi məcbur olub qayıtdıq geriye – gəldiyimiz tərəfə. Səhər açılana yaxın gördük üzüm plantasiyasındaydıq. Orada qarın içində gizlənib gecənin düşməsini gözlədik.

Yorulmuşduq, aclıqdan və susuzluqdan üzülmüşdük, ayaqlarımızı don vurmuşdu. Qonşumuz Həcər xalaya dedim ki, mən sürünə-sürünə gedirəm qarşı tərəfə, əgər azərbaycanlılara rast gəlsəm, deyəcəyəm ki, gəlsinlər sizi buradan götürsünlər, əgər gəlməsəm, bilin ki, ermənilərə əsir düşmüşəm. Təxminən 400-450 metr yavaş-yavaş sürünə-sürünə getdim, qəbiristanlığa rast gəldim, qəbirlərin başdaşlarından bildim ki, müsəlman

qəbiristanlığıdır. Hava tamam işıqlananda baxdım ki, iki nəfər hərbi qəbiristanlığa yaxın yolun qırağında tankla dayanıb. Səsim çıxmırdı ki, onları çağırım, sürünə-sürünə yola sarı getdim, bir az qalmış iniltimə mənə tərəf çöndülər, dərhal yaxınlaşdılar. Bildirdim ki, Xocalı qırğını günü erməninin əlindən qaçanıq, neçə gündür ac-susuz qalmışıq meşədə, ölənlər, yoldaşlarımdan 7-8 nəfəri salamatdır, ayaqlarını don atıb, yeriyyə bilmirlər, yerlərini nişan verdim.

Komandir Ala Yaqubun tapşırığı ilə könüllülər gedib Həcər xalanı və digər qonşularımı gətirdilər, təcili yardım maşınları ilə Ağdamın mərkəzi xəstəxanasına apardılar. Dava-dərmandan sonra vertolyotla Bakıya, Musa Nağıyev adına xəstəxanaya götürdülər. İki ay orada yatandan sonra yoldaşlarımdan kiminin ayağını, kiminin də barmağını kəsdilər, ömürlük böyrək çatışmazlığına və digər xəstəliklərə tutulanlar da oldu. Xeyli müddətdən sonra mənə Mərdəkandakı "Günəşli" sanatoriyasına göndərildilər, üç il dövlətin hesabına müalicə olundum, sonra tədricən ayağa qalxa bildim".

O danışdıqca arabil gözləri dolur, amma kişi qüruru hər şeyə üstün gəlirdi, əminliklə bildirirdi ki, o dəhşətli gecədə erməni vandallarının dinc əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımını nəinki xocalılılar, bütün Azərbaycan xalqı heç vaxt unutmayacaq. Təəssüf doğuran odur ki, bu soyqırımını sübut edən kifayət qədər fakt və sənədlər olmasına baxmayaraq, dünyada mövcud olan ikili standartlar üzündən Xocalı qırğını törədən şəxslər hələ də öz layiqli cəzalarını almayıblar.

Həmin gecə azərbaycanlılara zülm etmək üçün sanki yarış gedirdi

1988-ci ildən başlanan Ermənistan–Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ müharibəsi tarixində ən dəhşətli hadisə 1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə baş verdi. İki yüz ilə yaxın bir müddətdə erməni millətçiləri ürəklərində çoxdan gəzdirdikləri kini-küdurəti, nəhayət ki, bürüzə verdilər və azərbaycanlılara qarşı bəşər tarixində misli görünməmiş soyqırımını törətdilər. Onlar keçmiş sovet ordusunun 366-cı motoatıcı alayının köməyi ilə bir gecədə Xocalını yerlə yeksan etdilər.

Öz miqyasına və dəhşətlərinə görə tarixdə görünməmiş Xocalı soyqırımını törətməklə ermənilər vandalizm siyasəti güdürdülər. Onlar bununla azərbaycanlıların gözünü qorxutmaq, beləliklə, Dağlıq Qarabağı və digər Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək, xalqımızın ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizə əzmini qırmaq istəyirdilər. Doğrudur, törədilən faciə bütün Azərbaycan xalqına, xüsusilə Xocalı sakinlərinə sağalmaz yaralar vurdu. Lakin xalqımızın vətən təəssübkeşliyini sındıra bilmədi. Ümummilli lider Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gəldikdən sonra Xocalı faciəsinə həqiqi qiymət verildi və ermənilərin törətdikləri faciə olduğu kimi dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı.

Digər rayonların sakinləri kimi, xocalılılar da respublikamızın müxtəlif bölgələrinə səpələndilər. Doğrudur, o faciədən salamat çıxmış insanlar əvvəllər heç bir məişət şəraiti olmayan yataqxanalarda, yarımçıq tikililərdə, uşaq bağçalarında, vaqonlarda və digər yerlərdə məskunlaşdılar. Lakin sonralar Prezident İlham Əliyevin diqqət və qayğısı ilə onlar ölkənin müxtəlif bölgələrində salınmış ən müasir qəsəbələrə köçürüldülər. Həmin qəsəbələrdən biri də Goranboyda yerləşir.

Qəsəbəni gəzirik. İnsanların üzündə bir nisgil var. Hamının daxilində onu didib-parçalayan bir əzablı xatirə yaşayır. Qarşımıza ilk çıxan Xocalı sakini Şakir Quliyev oldu. Söhbət zamanı dedi ki, elə bir Xocalı sakini tapmazsan ki, şəhid verməsin. 1992-ci ildə mən 11-ci sinifdə oxuyurdum. Məktəbli olmağıma baxmayaraq, sinif yoldaşlarımla özünümüdafiə batalyonuna kömək göstərirdik. Yeri gələndə döyüşən azərbaycanlılara yardım da edirdik. Fevralın 25-i idi. Axşamüstü anam Sara mənə yanına ça-

Şakir Quliyevin ailəsi

ğırıp dedi ki, bala, vəziyyət çox pisdir. Bəlkə sən bacı-qardaşlarını da götürüb Ağdama gedəsən?

Əvvəlcə razı olmadım. Sonra yaxınlıqda partlayan mina məni fikrimdən daşındırdı. Güllə səsləri lap yaxınlıqdan eşidilirdi. Hava çox soyuq idi. Qalın paltar geyinib yola çıxmağa hazırlaşırıdım ki, anam fikrini dəyişib bir yerdə getməyi qərara aldı. Biz birlikdə evdən çıxıb meşəyə, ordan da Ağdama tərəf üz tutduq. Yeridikcə şaxta əl-ayağımızı, üz-gözümüzü dondururdu. Birdən qarşından ermənilərin atəş səsləri eşidildi. Kiçik qardaşım Şükür ağlamağa başladı. Anam onu bağrına basıb, səs çıxarmamağı tapşırırdı. Güllə səsləri getdikcə yaxınlaşırdı. Onda anam dedi ki, hərəməz bir tərəfə gedək ki, sağ qalmaq ehtimalımız olsun. Qaranlıq gecədə anam və qardaş-bacılarım pərən-pərən düşdülər. Mən tək qaldım. Birtərəhər Gülablıya, oradan da Ağdama gəldim. Nə anamdan, nə bacılarımdan, nə də 6 yaşlı qardaşımdan xəbər vardı. Bir gün sonra atam Qaryağdı və ayaqları soyuqdan donmuş halda olan əmim Tahir Quliyev Ağdamda məni tapdılar. Vəziyyəti gündən-günə pisləşən əmim 3 gündən sonra dünyasını dəyişdi. Anam Saradan, bacıları Rəvanə, Nuranə və qardaşım Şükürdən bugünə kimi xəbər yoxdur.

Söhbətinin sonunda Şakir Quliyev dedi ki, 2011-ci ildə ona qəsəbədə üçotaqlı mənzil veriblər. Dolanışığı da pis deyil. Yaradılan bütün bu şəraitə görə ölkə başçısına minnətdarlıq edən Şakir onu da əlavə etdi ki, ən böyük arzusu doğma ata-baba yurduna qayıtmaqdır. O, itkin düşmüş ana-

sının, iki bacısının və kiçik qardaşının təsəllisini qəsəbədə ucaldılmış Xocalı abidəsini tez-tez ziyarət etməklə alır. Ancaq inanır ki, Prezident İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində gec-tez erməni daşnakları əzəli torpaqlarımızdan qovulacaq. Bax onda Xocalıda şəhid olanların ruhları rahatlıq tapacaq.

Xocalı faciəsinin canlı şahidlərindən biri də Qədim Sadıqovdur. Faciə zamanı 24 yaşlı olub. Dediynə görə, Xocalının özündə böyük həyət-bacaları vardı. Atasını Məhəmməd kişi diş-dırnağı ilə ikimərtəbəli ev tikdirmişdi. Həyətdə nə meyvə ağacı desən vardı. Bir sözlə, çox xoşbəxt həyat sürürdülər. Günlərin birində Ballıca kəndində görüb bəyəndiyi bir azərbaycanlı qızı ilə ailə də qurdular. Necə deyərlər, qara zurnanın səsi nəinki Xocalıya, eləcə də ətraf kəndlərə səs saldı. Lakin ermənilərin xəyanəti onu da silaha sarılmağa məcbur etdi. Özünümüdafio batalyonunun tərkibində döyüşə başladı.

O dəhşətli fevral gecəsini xatırlayanda Qədimin əlləri əsdi. Elə bil hər şey dünən olmuşdu. Yaralarını təzələməmək üçün söhbətin mövzusu başqa səmtə yönəltmək istədim. Ancaq Qədim məni eşitmirmiş kimi davam etdi:

– O faciədən sonra kimim qaldı ki?! Bütün yaxınlarım şəhid oldular. Anam Çiçək, bacım Mərzə, bacım oğlu İqbal, yeznəm Qulu, qayınanam Pərvanə, qayınatam Həsənbala. Ümumiyyətlə, ailə üzvlərimdən 20 nəfəri itirdim.

Qədim Sadıqov qəsəbədə hər bir şəraiti olan dördotaqlı mənzillə təmin olunub. Oğlu Orxan orta məktəbdə, qızı Aytac isə Sumqayıt Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində təhsil alır. Böyük qızı Çiçək isə ailə qurub.

Söhbət zamanı Qədim Sadıqov dedi ki, mənzili alanda Prezident İlham Əliyev onun evinə gəldi. Dərd-səri, güzəranı ilə maraqlandı. Həmin günü Qədimin ailəsi həyatlarının ən xoş anları kimi xatırlayırlar.

Bu qədər diqqət və qayğı göstərən ölkə başçısına minnətdarlıq edirlər. Deyirlər ki, Azərbaycan xalqı ona inanır və bilirlər ki, apardığı güclü siyasət nəticəsində işğal olunmuş torpaqlarımız tezliklə düşməndən azad ediləcək və bütün qaçqın və məcburi köçkünlər öz ata-baba yurdlarına qayıdacaqlar.

Cəhənnəmdən açılan qapı

Yusif Xocalıda doğulmuşdu. Atası fermada işləyir, ailə-sini dolandırır. Anası Solmaz şuşalı idi. Atası onu toyda görüb bəyənmişdi. Bu izdivacdan təkcə Yusif dünyaya gəlmişdi. On iki yaşı olanda atası fermanın heyvanlarını otardığı yerdə müəmmalı şəkildə döyülmüşdü. Həmin vaxt belə xəbər yayıldı ki, Xankəndidən gəzməyə gələn ermənilər onu çəmənləkdə yaxalayıb, heyvanları aparmaq istəyiblər. Amma kişi onlara təzyiq göstərüb. Beş erməni onun başına daşla vurduqdan sonra sürüyüb yaxınlıqdakı yarığa tullayıblar. Öldüyünü zənn edəndən sonra mal-qaranı qabaqlarına qatıb aparıbmişlər. Kənd camaatı yetişəndə yarığanda təkcə onu tapırlar. Sağ olduğunu görüb tez at belində yaxınlıqdakı Ballıca kəndinə çatdırırlar. Özünə gələn kişi başına gələnləri danışır. Cinayət işi qaldırılır və müstəntiq yarımcan olan kişini məcbur etməyə çalışır ki, guya hadisəni özünün etdiyini, heyvanları satdığını desin. Amma bir neçə gündən sonra aldığı zərbələrdən kişi dünyasını dəyişir. Müstəntiq kənd camaatını bir yerə yığıb Yusifin atasının əleyhinə məlumat toplamaq istəyir. Amma hamı Qədirin halal adam olduğunu söyləyir. Beləcə, açılan cinayət işi sonradan ört-basdır edilir. Məlum olur ki, müstəntiqin anası erməni imiş və mal-qaranı oğurlayan da elə onların yaxınlarıdır. Sonra həmin müstəntiqin vəzifəsini daha da böyüdürlər.

Yusifin anası Solmaz oğlunu oxumuş görmək istəyirdi. Arvad ərinin çalışdığı fermada işləməyə başlayır və tək oğlunun gələcəyinə sığınır. Orta məktəbi bitirən Yusif memar olmaq arzusu ilə sənədlərini instituta verir və daxil olur. Təhsilini başa vurduqdan sonra Yusif Moskvada hərbi xidmətdə olur. Bir il sona çatdıqdan sonra o, yenidən kəndə dönür. Kəndin tikinti idarəsində işə götürülür. Elə həmin günlərdə yenicə əli çörəyə çatanda anası qəflətən xəstələnir və bir müddətdən sonra dünyasını dəyişir. Kənd camaatı ona evlənməyi, binə olmağı məsləhət görür. Bu o vaxt idi ki, ermənilər orda-burda təbliğat aparır, Topxanadakı məşəni qırmaq istəyirdilər. Kərkicahan kəndində yaşayan qohumu Gülbə-

nizlə ailə qurur. Oğlu dünyaya gələndə sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Bibiləri soruşanda ki, kimin adını qoyacaqsan, kövrək-kövrək "lələmin" dedi...

Xocalıya diqqət artmışdı. Məktəb binaları tikilir, beşmərtəbələrə sayı çoxalır. Respublikanın müxtəlif bölgələrindən gənclər Xocalıya işləməyə gəlir, əksəriyyəti elə burada ailə qururdu.

Yusifin də işi çoxalmışdı, axşamlar evə yorğun gəlirdi.

Qarabağda vəziyyət getdikcə gərginləşirdi. Ermənilər tez-tez Xocalının ətraf ərazilərini "Niva" maşınlarla gəzib dolaşır, elə öz aralarında həmin torpaqları bölürdülər. Bir dəfə kənd mədəniyyət evində keçirilən görüşdə Əlif, Yusif və daha beş nəfər xocalılı yuxarı təşkilatlara müraciət hazırlamağı qərara aldılar. Bakıdan gələn nümayəndə onların sözünün yuxarılara çatdırılacağını bildirmişdi. Bir qədər sonra hökumət nümayəndələrinin rayona gəlişi tamamilə dayandı. Hətta telefonla əlaqə saxlamaq belə çətin oldu.

Fevralın 25-i kənd ağsaqqallarından birinin yasına toplaşanlar narahatlıqlarını bildirdilər.

Başqa birisi: "Qotur ermənilər bizə nə edəcək ki? Ruben, Suren, Şutas, Qrişik hamısı bizim sinif yoldaşımız olub. Yadınızdadı, Robertin anası xəstələnəndə onu Azər həkim sağaltmadı? Atasız-anasız olan Roza Həbibin evində böyümədi? Onun toyunda bu Yusif demədi ki, gəlin hamımız nəməri çox salaq? Onun mebellərini Hüseyin öz maşınında Mardakertə apardı və biz də gedib onları evə daşdıq. İnanmıram bütün bunları yaddan çıxarsınlar. Gərək axırıncı dərəcəli əclaf olasan ki, bunları unudasın".

Evə gəlib çatanda axşamdan xeyli keçmişdi. Yuxarı qalxıb sakitcə oğlunun çarpayısına yaxınlaşdı. Əyilib alından öpdü. Gülbənizlə qonşu otağa keçdilər. Sobanın yanında oturdu.

– İsti çayın var?

– Niyə yoxdur?! – Gəlin qəfədanı ocağın üstündən götürüb qaynar suyu stəkana süzdü. – Qara olsun?

Başı ilə hə dedi. Gülbəniz onunla üz-büz oturdu. Ərini hələ belə görməmişdi. Sanki bir-iki günün içində onillərlə qocalmışdı.

– Doğrudan ermənilər belə qudurublar?

Gözlərini sobada yanan ocaqdan çəkib suala sualla cavab verdi:

– Necə bəyəm?

– Yəni ətraf kəndlərdən gələnlərin dedikləri, buraları öz aralarında bölməkləri...

– Nə deyim, ay Gülbəniz, vallah, qalmışam belə. Həmişə bizə arxalanan, evimizdə çörək kəsən, uşaqlarımızın kirvələri indi yaman dəyişiblər. Əlif deyir ki, yuxarıya nə qədər xəbər göndərirəm, hamısına “heç nə olmaz” deyirlər.

– Əgər, iraq olsun, birdən hücum etsələr, onda nə olacaq?

– Bilmirəm, Gülbəniz. Mənə elə gəlir ki, dediklərin olmayacaq.

Sözünün dalını gətirə bilmədi. Çevrilib arvadının üzünə baxdı. Gözləri dolmuşdu. Qadın başını onun çiyinə söykədi. Sakitcə soruşdu:

– Bilirsən bayaq nəyi tapmışam?

– Nəyi?

– Lələnin qoşalüləsini. Təmizləyib sandığın üstündən asdım.

– Güllələr də var?

– Hə. Bilirsən, uşaqlıqda o qədər güllə atmışam. Əmim məni oğlan kimi böyüdüdü. Ova gedəndə məni özü ilə aparardı həmişə.

– Nə olsun? Səni ki mən ovladım.

Gülüşdülər. Yatmaq vaxtıydı. Yadına nəyisə salıb Gülbənizə səsləndi:

– Əgər birdən onlar üstümüzdə gəlsələr, – doluxsundu. Qadın sakitcə:

– Hər şey yaxşı olacaq, – dedi.

Saat dördə işləmiş yuxudan ətrafi bürüyən işığa ayıldı. Məktəb tərəfdən atılan güllələr gecənin sükutunu pozdu. Bayırda guruldayan PDM-lərin səsi, qışqırıq bir-birinə qarışmışdı. Paltarını geyinib pəncərəyə yaxınlaşdı. Rayonun yuxarı tərəfində gedən atışma onun qanını dondurdu.

– Gülbəniz, Gülbəniz, – deyə qışqırdı. Gülbəniz oğlu qucağında içəri girdi. Uşağa baxdı. Yarıyuxulu olduğundan susurdu. Tələsik dilləndi: – Evlərin aşağı tərəfi yadıncadı?

– Hə.

– Uşağı dalına sarı. Qalın geyin və çayın boğazına qədər qaç. Oradan sonrasını yaxşı bilirsən. Özünü və oğlumu xilas elə.

– Bəs sən? Mən sənsiz heç yerə getməyəcəm, – Gülbəniz ağlaya-ağlaya dilləndi.

– Sənə deyirəm tez elə. Mən gəlib sizə çatacam. And olsun Allaha, gəlib sizə çatacam.

Pilləkənləri aşağı düşüb çəpərə yaxınlaşdılar. Ətrafi nalə səsləri bürümüşdü. Ayağı ilə hasarı aşıb gedəcəyi istiqaməti ona göstərdi. Qadının gözlərində donmuş həyatı görüb "Qorxma, sən ki ovda çox olmusan", –

dedi. Əyilib oğlunun alınından öpdü. Əlləri ilə arvadının gözlərindən axan yaş damcılarını sildi:

– Qadan alım, Gülbəniz – deyərək susdu. Sözünün dalını gətirə bilmədi. Qadını aşağı tərəfə itələdi. Qaranlıqda onun gözdən itdiyini görüb evə qalxdı. Divardan asılmış tüfəngi götürüb geri, həyəətə qayıtdı. Aşağı tərəfə qaçan camaatın qarşısına çıxdı. Arxada gülə-gülə gələn əlilahlıları gördü. Birini nişan alıb atdı. Onun yerə yıxıldığını görüb yaxınlıqdakı ot tayasının içinə girdi. Ot qalağının içində tüfəngi yuxarı qaldırıb atəş açdı. Daha bir nəfər yerə yıxıldı. Tayanın içindən çıxıb meşə boyu qaçmağa başladı. "Alın, it uşağı" deyib cibindən patronları çıxarıb lüləyə itələdi. Geri çevrilib baxanda dəhşət onu bürüdü. Alışan evlərin işığında əlində balta olan bir neçə nəfərin insanları necə doğradığını gördü. "Alçaqlar" deyib, nişan alaraq dalbadal atəş açdı. Hər ikisinin dəydiyini görüb sevindi də. Daha dayana bilmədi. O da camaata qoşulub qaçmağa başladı. Fermaya çathaçatda onları əhatəyə aldılar. Özünü əlində avtomat olan erməninin üstünə atdı. Başından aldığı zərbədən huşunu itirdi...

Gözünü açanda özünü Xocalı Mədəniyyət Evinə gördü. İçəridə 60-a yaxın adam vardı. Əsir düşdüyünü anladı. İçəri soyuq olduğundan hamı bir-birinə qısılmışdı. Gözü Gülbənizi gəzdirdi. Yox idi. Ürəyində "Şükür, yəqin, qaça bilib", – deyə düşündü. Sanki bir az rahatlıq tapdı.

Səhərə yaxın kişilərin çoxunu bayıra çıxartdılar. Elə bildi ki, güllələməyə aparırlar. Sonra məlum oldu ki, onları meyitləri yığmaq üçün çölə çıxarıblar. Eşiyə çıxanda onu dəhşət bürüdü. Hər tərəfdə parça-parça olan, üstünə qaynar su tökülən, ağaclardan asılanları gördü. Bütün günü meyitləri yığmaqla məşğul oldular. Onları yenidən mədəniyyət evinə gətirdilər. Səhərə qədər sakitlik hökm sürdü. Tezdən qapı açıldı da üç erməni içəri girdi. 15 nəfərə yaxın adam idi, bayıra çıxartdılar. Sonra qapını bağladılar. Əvvəlcə ayaqqabılarını soyunmağı əmr elədilər. Onları sıraya düzüb əsgər marşının sədaları altında küçələrdə gəzdirdilər. Yeyib-içib keflənən ermənilər onların üstünə vedrə ilə su tökdü, butulkaları yalın ayaqları altında sındırırdılar. Pəncərədən bunları gören Yusif baxa bilmədi, aşağı çökdü, için-için ağladı. Bir qədər sonra güllə səsləri eşidildi.

...Üçüncü gün içəridə cəmi altı nəfər qalmışdı. Axşama yaxın daha bir nəfəri əlləri bağlı gətirdilər. Əsgər paltarında olan bu gənci xeyli döydükdən sonra onu da içəri tulladılar. Yusif ona yaxınlaşdı. Üzü al qan içində

olan bu gəncin burnu sınımış, bədəni bərk əzilmişdi. Əynindəki köynəyini cırıb onun yaralarını sarıdı.

Bir küncə çəkilib başına gələnləri xatırladı. Görəsən, Gülbəniz necə oldu? Düşüncələr içində yuxuya getdi. Yuxuda anasını gördü. Qadın əllərini onun saçına sürtüb ağlayır, bir kəlmə də danışmırdı. Qəflətən anası ağlaya-ağlaya yerindən qalxdı və gözdən itdi.

Güclü təpik zərbəsindən ayıldı. Baş üstündə dayanan adama diqqətlə baxdı. Bu onun keçmiş sinif yoldaşı Suren idi. O, Yusifin qolundan tutub bayıra itələdi. Onunla bərabər daha iki nəfəri çölə çıxartdılar. Bir erməni irəli yeriyib onların hər üçünü döyməyə başladı. Bir az sonra daha üçü ona qoşuldu. Artıq heyi qalmamışdı. Bədəninin hər yeri ağrıyırdı.

Sonra əllərində araş şüşəsi içəri keçdilər. Suren onlara çatıb hər üçünü yerə yıxdı. Azərbaycan dilində qışqıra-qışqıra dedi:

– Hə, köpəyuşağı türklər. Dünən sizinkilər BMT-yə üzv olub. Bunu əməlli-başlı qeyd edəcəyik. Göstərin görüm nəyə qadir olduğunuzu. Məktəbdə yaxşı oxumaqnan deyil!

Onları sürüyə-sürüyə yaxınlıqdakı ocağın yanına gətirdilər. Orada iki nəfər dəmiri ocaqda qızdırırdı. Suren dartıb Yusifin paltarını cırdı. Onu qarın üstündə yerə yıxaraq isti dəmiri övvəlcə sinəsinə, sonra kürəyinə, baldırlarına basdılar.

Dünən gətirilən əsir əsgər onu sürüyüb kürsünün üstünə uzatdı. Gözlərini açıb ətrafı süzdü. Onunla bərabər olan iki nəfəri soruşdu. Əsgər sakitcə: "Dözmədilər ağrıyla", – dedi.

Gecə klubun qarşısındakı məktəbdə ermənilər əməlli-başlı məclis qurmuşdular. Deyəsən, kiminsə ad günü idi. Yeyib-içir, şənlenirdilər. Kimsə qarmonda "Sarı gəlin" mahnısını ifa edirdi.

Pəncərənin qırıq şüşəsindən boylandı. Üzbəüzdə yerləşən məktəbdən qışqırıq səsləri gəlirdi. Qapının ağzında dayanan keşikçilər də getdilər. Çölə boylananda məktəbdən yarıçıpaq, yaşı 40-45 arası olan bir qadının yüyürərək eşiyə çıxdığını gördülər. Onu dünən meşədən tutub gətirmişdilər. Onun ardınca çölə üç-dörd nəfər də çıxdı. Qadın ani olaraq dayanmışdı. Əlindəki şüşə qabı başına boşaltmışdı. Ermənilərdən kimsə rus dilində içəri keçməyi məsləhət gördü. Amma qadın var gücü ilə qışqıraraq onları söydü:

– Sizin ananız ağlar qalsın, nankorlar. Çörəyimiz burnunuzdan qan olub gəlsin! Görüm sizin ananız ağlar qalsın.

Bu zaman ermənilərdən biri əlindəki kağız parçasını yandıraraq qadının üstünə atdı. O, od tutub alışdı. Bu səhnəni pəncərədən izləyən Yusif dəhşət bürüdü. O, yanan qadının kim olduğunu tanıdı. Bu, ibtidai sinif müəlliməsi Əsli xanım idi. Çırthaçırtla yanan qadının səsi də gəlmədi, bir qədər sonra isə yerə yıxıldı. Ermənilər yenidən içəri keçdilər. Onlardan biri digərinə: "Sabah kef olacaq, siz kalan odun yığın bura", – dedi.

Pəncərədən aralanan Yusif əsgərdən soruşdu:

– Sənin adın nədir?

– Bayram.

– Biz bu gün qaçmalıyıq. Əgər sabaha qalsaq, onlar bizi yandıracaqlar.

– Hardan bilirsən?

– Klubun qarşısına odun yığırlar. Sabah axı çərşənbə günüdür. Bizi oda atıb yandıracaqlar.

Qapıya yaxınlaşdı. Arxasına söykənən taxta parçasını itələdi. Qarın içinə basılmış tarxta parçası silkələndi. Bir də güc verdi. Qapı açıldı. Eşiyə çıxdılar. İrəlidə Yusif gedirdi. Keyimiş bədəninə, demək olar ki, hiss etmirdi. Aşağı başdakı yamaca çatdılar. Aşağıya doğru sürüşərək qarın içində itdilər.

Gecənin qaranlığında iki nəfər asta-asta irəliyə doğru addımlamaqdaydı. Hər tərəf ağappaq qarlarla örtüldüyündən yerimək, ətrafı görmək çətin idi. Çılpaq dağ yamaqlarının hamısı bir boyda, bir biçimdəydi. Şaxta adamı qılınc kimi kəsirdi.

Onlar kənardan bir səs gələn kimi yerə uzanıb, beləcə xeyli dayanır, sonra yenidən yollarına davam edirdilər. Birinin əynində nazik tuman-köynək, digərində isə əsgər kiteli vardı. Ayaqqabıları olmadığı üçün ayaqlarını parça ilə sarımışdılar. Bir qədər beləcə getdikdən sonra donmaq üçün üst paltarlarını dəyişirdilər. Üzləri saqqalla örtülmüş iki nəfərin sifəti donub soyuqdan qaxaca dönmüşdü. Alın və yanaqlarındakı qançır yaralar xal kimi görünürdü. Birinin qolu əzildiyindən çətinlik çəkdiyi üçün digəri geyinməkdə ona kömək edirdi.

Dərənin sonuna az qalmış aralıdan meşəni görüb dayandılar. Qası çapıldığından qan gözünün üstünü yapışqan kimi örtmüşdü. Geriyə çevrildi. Arxada görünən dağlara sarı boylandı. Yavaşca yoldaşına tərəf çevrildi:

– Bayram, gözümün biri yaman incidir. Gör meşənin ortasından çay axır?

Yoldaşı bir qədər irəli keçib ətrafı izlədi. Sağ tərəfdə qaranlıqda bir tikili gördü. Bir də meşənin sonunda məqbərəyə oxşayan evi sezdi. Yavaşca: "Yusif, aralıda məqbərəyə bənzər nəşə var", – dedi.

Səhv gəlmişdilər. Əslində, onlar dağ yuxarı getməli idilər. Ondan sonrakı meşə xilas yolu olmalı idi. Sakitcə: "Bir qədər yuxarı qalxmalıyıq, oradan hündür zirvə görünməlidir", – dedi.

Beləcə, yuxarı istiqamətləndilər. Yerimək mümkün deyildi. Dikdirə çatanda zirvəni gören Bayram onun qulağına pıçıldadı:

– Qardaş, dediyin dağ görünür.

İçində bir qədər sevindi də. Elə bil azca ruhlandı. Addımlarını sürətləndirdi. Dağı sürüşərək düşdülər. Növbəti meşə onların qarşısında idi. Bayram: "Bəlkə bir az oturaq?" – deyərək soruşdu.

Çevrilib yoldaşına baxdı. Əli ilə onun çiyinə toxundu. Sanki yox dedi. Çayın aşağı başında qəbiristanlıq yerləşirdi. Qar başdaşlarının üstünü örtüyündən onlar qaranlıqda canlı insanı xatırladırdı. Uzaqda çaqqalların ulaşması bu mənzərəni bir qədər də vahimələndirirdi. Qəbirlərin arası ilə keçərək gedirdilər. Hər ikisi dodaqları arasında: "Allah, sən bizi bağışla, bu çöllü-biyabanda ölümdən qoru", – deyirdi. Ayaqlarını asta-asta atırdılar. Sanki onları yuxudan ayıldacaqlarından qorxurdular.

Bir qəbrin yanında dayandı. Arxadan gələn yoldaşı yüngülcə ona toxundu.

– Hə, nə oldu, niyə durdun?

Cavab vermədi. Məzarın üstündəki qarı əli ilə təmizlədi. Qərribə də olsa, əlindəki yaralar elə bil sızıldamadı. Yoldaşı bir də soruşdu:

– Kimin qəbridi?

Sakitcə "Anamın" dedi. Aşağı əyilib başdaşını öpdü. Bir anlıq özünü körpə uşaq kimi hiss etdi.

– Yusif, Allah rəhmət eləsin. Amma getməliyik. Sənin ananın, mənim anamın, minlərin anası naminə getməliyik. İnşallah, köpəyuşağının başını əzərik, sənə söz verirəm, bura başqa cür gələrik.

Bayramın sözləri onu sanki göydən yerə endirdi. Əlindəki qarı yerə atdı. İki-üç addım atmışdılar ki, aralıdan güllə səsi gəldi. Ardınca at ayağının tappılıtları sakitliyi pozdu. Həyəcanla irəliyə, çaya doğru yüyürdülər. Qəflətən öndə gedən Yusif qarşıdakı çalaya düşdü. Arxada gələn Bayram da onun ardınca oraya yıxıldı. Darısqal olduğundan hər ikisi onun köhnə qəbir olduğunu anladı. Atların səsi yaxınlaşırdı. Dayanmaq olmazdı. Əlləri ilə kənardakı qarı üstlərinə sovurub görünməz oldular. Nəfəslərindən çıxan hava bilinməsin deyərək başaşağı uzandılar. Qəbirlərin arası ilə gələn atlılar erməni dilində söyüş söyür, arabir də: "Ey türk, hardasınız, sizi ta-

pıb ayağınızdan asacağım", – deyərək qışqırırdılar. Yusif atların lap yaxında olduğunu duyub gözlərini var gücü ilə yumdu.

Tərpənmək olmazdı. Üstlərinə tökdükləri qar içəri axa bilirdi. Beləcə bir neçə dəqiqə keçdi. At tappılıtları onların uzaqlaşdığını göstərirdi. Dir-səyilə Bayrama toxundu. Bədəninə silkələməklə cavab verdi Bayram. Asta-asta başını qəbirdən bayıra çıxardı. Ətrafda heç kim yox idi. Xocalı istiqamətinə boylandı. Sakitlik idi. Hər ikisi uzandıqları yerdən çıxdı. Ayaqlarının uyuşduğunu görüb qarın içində oturdu. Əlləri ilə ayaqlarını ovxaladı. Bayram əli ilə ona toxundu. Çevrilib baxdı:

– Nə olub?

– Bizimkilərə çox var?

– Bir az. – Əli ilə qəbri göstərdi: – Allah rəhmət eləsin kimin qəbridir-sə. Bizi cəhənnəmə qayıtmaqdan qurtardı. Cəhənnəmdən açılan qapımızdı bura bizim.

Sözünün arxasını gətirə bilmədi. Qəhər onu boğdu. İçindən bir yaşamaq sevgisi keçdi. Başını sola-sağa tərpətib ayağa qalxdı və Bayrama əlini uzadıb dedi:

– Dur, qardaşım, bizim hələ yolumuz var.

Bayram onun əlindən tutub durdu. Qaranlıqda irəli addımladılar. Nərgizlik deyilən yerə çatdılar. Ətrafa boylandı və dedi:

– Qarşıda ferma var. Orada ermənilər olmalıdı. Biz görərkən çay boyu sürünək ki, onlar bizi görməsinlər.

Hər ikisi yerə uzanaraq sürünməyə başladı. Yaraları onu yaman incidirdi. Hər dəfə qollarına güc verəndə oğlunu, Gülbənizi, yaxınlarını xatırlayırdı. Bir qədər sonra ikisi də dayandı.

Aralıdan ferma görünürdü. İçəridə işıq yanırdı. Yusif əli ilə fermayı Bayrama göstərərək dedi:

– Uşaq vaxtı o qədər orada işləmişəm ki...

Buzun üstü ilə yeriirdilər. Qardan fərqli olaraq, o, daha soyuq idi. Amma çay bir qədər aşağıda idi. Ayaqlarını hiss etmirdi. Beləcə bir xeyli addımladılar. Qəflətən səs gəldiyini görüb yerə yatdılar. Qarşıda kimsə vardı. Arabir fit səsi də gəlirdi. Bayram əli ilə ona sağ tərəfə keçməyi işarə elədi. İri daşa söykənib irəliyə boylandı. Yerə çoxlu maşın təkəri düzülmüşdü. Ortada qəzet köşkünə bənzər daxma görünürdü. Bir qədər də irəlilədilər. Aralıdan qaraltı gören əsgərlər təkərlərə yaxınlaşanlara xəbərdarlıq əlaməti kimi göyə güllə də atdılar. Əsgərlərdən kimsə qışqırdı:

– Ey, kimsiniz!?

Əllərini yuxarı qaldırıb irəliləyirdilər. Çathaçatda Bayram kövrək səslə "Bizik" dedi. Əsgərlər ona çatanda özünü saxlaya bilməyib yerə yıxıldı. Kimsə öz kitelini çıxarıb onun üstünə sərdi. Həyəcanla soruşulan sualla dili topuq vura-vura: "Qardaş, cəhənnəmdən gəlirik, cəhənnəmdən!" – deyə bildi.

Yusif bir ilə yaxın xəstəxanada müalicə olundu. Sol ayağı amputasiya edilən Yusif arvadını və oğlunu beş il axtardı. 1998-ci ildə təsadüf nəticəsində onları tapdı. Bayram isə müalicə olunduqdan sonra yenidən döyüslərə qatıldı. 1993-cü ilin payızında Füzuli uğrunda gedən döyüslərdə şəhid oldu...

Üç bacı

Xəstəxananın qapısından içəri girib pilləkənlərə çatan da dayandı. Həyəcanı üzündən görünürdü. İki qadının ağlaya-ağlaya danışdığını görüb onlara yaxınlaşdı. Nəfəsini dərib sakitcə soruşdu:

– Çoxdan burdasınız?

Qadınlardan biri başı ilə təsdiqlədi.

– Bura bir qadın gətiriblər, onu görmədiniz?

Qadınlardan biri başı ilə "yox" dedi. Sonra əlini qeydiyyatçıya tərəf uzatdı:

– Ondan soruşun.

Qeydiyyatçının "Sizə nə lazımdır, buyurun, eşidirəm" sorğusuna sakitcə cavab verdi:

– Eşitdim ki, bura bir qadın gətiriblər. Əlləri şikəstdir.

Qız qarşısındakı kitabı vərəqləməyə başladı:

– Adı nədir?

– Bilmirəm.

Qız başını qaldıraraq təəccüblə:

– Necə yəni bilmirəm?! Siz bilmirsinizsə, mən hardan bilim?

O aralanıb getmək istəyəndə qeydiyyatçı yenidən soruşdu:

– Bəlkə haralı olduğunu bilirsiniz? Bizdə xəstələr barədə digər məlumatlar da olur.

Sakitcə "Mən Xocalıdanam" dedi. Qız elə bil onu tanıyır kimi dilləndi:

– Hə, buraya bir qadın gətiriblər. Mən sizi görəndə əvvəl çaşdım. O qadın sizə çox oxşayır.

Kitabı vərəqləməyə başladı. Adı tapan kimi dilləndi:

– Adı da Lalədir. Yolu keçəndə onu maşın vurub.

Başını qaldıranda qadını görməyən qız ayağa qalxdı. O, yerə yıxılaraq özündən getmişdi...

* * *

Ənvər Qarabağda doğulmuşdu. Əslən Ağdamdan olsa da, 1980-ci ildən Xocalıya köçmüş, ona ayrılan torpaqda ev tikmişdi. Riyaziyyat müəllimi işləyirdi.

Məktəbdə əlindən gələn yaxşı nə varsa, hamısını etməyə çalışırdı. Tədbirlər keçirir, uşaqlarla dərindən əlavə də məşğul olurdu. Bir gün məktəbin direktoru onu otağa çağırırdı. İçəri girən Ənvər onun kiminləsə danışdığını gördü. İstədi geri qayıtsın, Dürdanə xanım ona əli ilə oturmağı göstərdi. Sonra söhbətini davam etdirdi:

– Baş üstə, Bəyim xala, özünü göndərəcəm, evdə doyunca danlarsan. Əli ilə Ənvəri işarə ilə telefona cavab verməyə çağırırdı.

– Bəli! – Xəttin o başından anasının səsini eşitdi:

– Bala, mənəm, atan bir az xəstələnib. Deyirəm, bəlkə icazə alıb gələsən.

– Yaxşı, ana, beşinci gün axşam gələcəm.

Sağollaşıb dəstəyi yerinə qoydu. Dürdanə xanım Ənvərə tərəf çevrildi. Əlini masanın üstünə qoyub söhbətə başladı:

– Ənvər, mən sənə xətrini anan qədər istəyirəm. Bala, yaşın 30-a yaxınlaşır. Bu gün-sabah saqqalın da ağaracaq başının tükü kimi. Niyə evlənmirsən?

O, utancaq uşaq kimi qızardı. Çiyinlərini çəkdi.

– Evin var, işin var, daha kimi gözləyirsən?! Vallah, hara desən, kimi desən, sənənin istəməyə hazırıq. O qədər yaxşı qızlarımız var ki...

* * *

Atası, doğrudan da, bərk xəstələnmişdi. Əvvəlcə onu rayonda tanınan Cəfər həkimin yanına apardı. Yoxlamadan sonra Cəfər həkim onu bir tərəfə çəkib dedi:

– Bilirsən, gecikmisiniz, amma hələ ümid var. Çalışın kişini tək qoymayın.

Amma o, həkimin gözlərindən oxumuşdu: "Kişini tezliklə itirəcəksiniz!"

Atasının ölümündən 40 gün sonra anası Ənvəri yanına çağırırdı. Arvad oğlunun üzünə diqqətlə baxıb dilləndi:

– Oğul, sən Allah, nə fikirləşirsən? Atanın qırxı da çıxdı. Sən bir də görəcəksən ki, mən də getdim atanın dalınca. Mən də istəyirəm oğlumun uşaqlarını gəzdirim, əzizləyim.

Anasının göz yaşlarını görəndə ona söz verdi ki, tezliklə evlənəcək.

İşlədiyi məktəbdəki müəllimə yoldaşı ilə ailə qurdu. Göyçək Ənvərə ömür yoldaşı, anası Münəvvərə isə gözəl gəlin oldu. Böyük qızı ona deyəndə ki, ana, gəl, daha bədi qaldın Ənvərin yanında, gülmüşdü. "Ay qız, sizin yanınızda qaldım, indi sonbeşiyimin uşaqlarına baxacam".

...Ənvərin iki qızı oldu. Birinin adı Lalə, digərinin isə Jalə idi. Lalə 10, Jalə isə 4 yaşın içində idi.

* * *

Qarabağda hadisələr gərginləşməkdə idi. Amma burada xeyli iş də görülürdü. Yeni evlər tikilir, əhəlinin sayı artırdı. Ənvərin işlədiyi məktəb də tam təmir edilmişdi. İndi otaqlar isti və işıqlı idi. Dərs ləvazimatı da Bakıdan gətirilmişdi.

Axşamlar camaat bir yerə yığılır, baş verənləri müzakirə edirdi. Böyük hörməti olan Ənvəri diqqətlə dinləyər, suallar verərdilər. O da bildirirdi ki, narahat olmayın, hökumət bizi darda qoymaz.

Bir gecə sabahkı tapşırıqlarını yenidən qurtarmışdı ki, anası otağa daxil oldu. Arvadın üzündən bilirdi ki, nəyisə aydınlaşdırmağa gəlib.

Evin sağ küncündə yanan peçin yanında əyləşdi. Ənvər anasına tərəf çevrildi. Onun müəmmal baxışlarını uşaq təbəssümü ilə əritməyə çalışdı:

– Hə, mənə canım anam, niyə belə dayanmısan? Xətrinə dəyən varsa, mənə de, bu saat xoxanı çağırım onu öldürsün!

Anası gülümsəsə də, yenidən əvvəlki halını aldı. Yavaş-yavaş yerindən qalxıb peçə sarı getdi. Əyilib sobanın ağzını açdı və ora bir-iki odun parçası saldı. Sonra oğluna dedi:

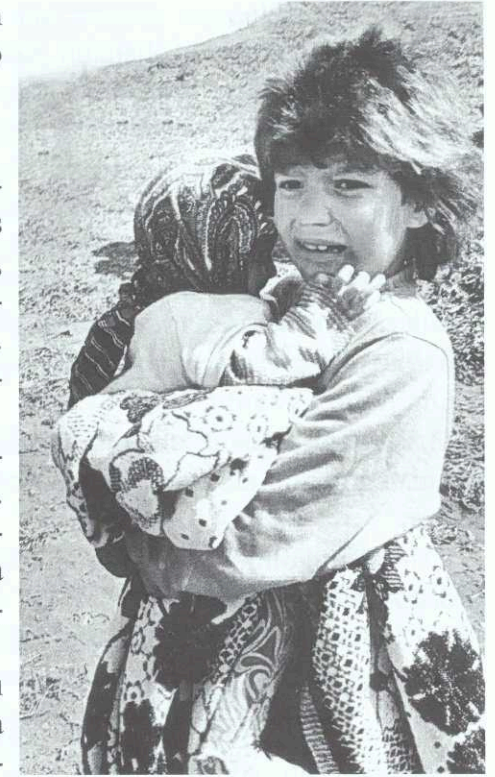
– Bala, vallah, mənə bu ermənilərdən gözüm su içmir. O gün qonşu Pərnisənin inəyini güllə ilə vurub öldürüblər. Hələ bu azmış kimi, inəyin dərisini soyub ətinə xaç şəklini vurublar.

Ənvər sakitcə anasına cavab verdi:

– Ana, nə bilim, mənə elə gəlir, onlar provakasiya yaradırlar.

– Nə danışırısan, oğul?! Bir həftə əvvəl nobata gedən uşaqların gördüklərini eşitməmişən?

Təəccüblə anasına baxdı. Öz-özünə: "Bunları hardan bilir?" – deyə düşündü.

– Eşitmişəm.

– Birdən sabah onlar əlisilahlı gəlib girdilər kəndə, onda nə olacaq?

Başını aşağı salıb fikrə getdi. Uşaqların gətirdiyi xəbər ürəkaçan deyildi. Dünən kəndin mal-qarasını otaran iki uşaq keçmiş sinif yoldaşları ilə rastlaşdılar. Erməni uşaqlardan biri bildirib ki, tezliklə Xocalı Moskvadan gəlmiş iki nəfərə hədiyyə ediləcək. Özü də bu, lap tez olacaq.

Bu fikirlər içində çarpışan Ənvəri anası yenidən səslədi:

– Vallah, oğul, siçan adamı ayaqdan, canavar başdan dişləyər. Rəhmətlik nənəm danışırdı ki, onlarda Allah xofu yoxdur. O vaxtı qadınları saçlarından bir yerə bağlayıb sonra yandırılar. Vallah, havadan elə bil həmin illərin iyi gəlir.

– Ay mənim gözəl anam, bizim hökumətimiz var, böyüklərimiz var. Bakıdan gələnlər danışırlar ki, əgər bizə hücum olsa, onlar köməyə gələcəklər.

– Heç kim gəlməyəcək. Sənin o böyüklərin son anda öz canlarının ha-yına qalacaqlar.

* * *

Fevralın 25-i Lalənin ad günü idi. Evdə bir yerə yığışb onu qeyd edirdilər. Qonşular da Ənvərgildə idi. Təmtəraqlı olmayan ad günü daha çox müzakirəni xatırladırdı. Hər kəs baş verənlərə münasibətini bildirirdi. Bircə Lalə bacısını qucağına alıb eyvanda gəzdirirdi. Arabir Jalədən: "Bəlkə keçək içəri", – deyə soruşan Lalə üşüsə də, qız elə başı ilə "yox" deyirdi.

– Bacı, keçək içəri, üşüdüm. – Lalə evə daxil oldu. Nənəsi onu yanına çağırıb öyləşməsinə işarə etdi. Ənvər anasına deyəndə ki, qoy gedib yatsın, o, "Yox, qalsın" dedi.

Qonşu Yusif Ənvərdən soruşdu:

– Birdən onlar hücum etsələr, neyniyəcəyik?

– Bu, ola bilməz. Bizimkilər buna imkan verməzlər.

* * *

...Gecə qəsəbənin yuxarı tərəfindən əvvəlcə bir neçə dəfə güllə atıldı. Bir qədər sonra tank səsi eşidildi. Yuxuya getmiş insanlar nə baş verdiyini hələ dərk edə bilmirdilər. Ənvər eyvana atıldı. Qəsəbənin yuxarı tərəfindən gələn güllə səsləri getdikcə çoxalırdı.

Göyçək qızları geyindirib eşiyə çıxdı. Hər tərəf od-alov içində idi. Yazıq gəlin keyimiş vəziyyətdə ərinin üzünə baxdı. Səsgücləndirici ilə rus

dilində "Qorxmayın" kəlməsi əks-səda verərək ətrafa yayılır, arabir ermənəcə söyüşlər səslənirdi".

Ənvər elə bil yuxudan ayıldı. "Anam hanı" sualına arvad Lalə və Jalənin əlindən tutmuş vəziyyətdə: "Burdayam" deyə dilləndi. Ənvər həyəcanla: – Tez qaçmaq lazımdır. Göyçək, uşaqları, anamı götür düz meşəyə tərəf...

Ənvər sözünün dalını gətirə bilmədi. Qızlarına baxdı. Onların körpə gözlərindəki qorxunu görüb kövrəldi. Amma özünü ələ alıb: "Gedin, mən gəlib sizə çatacam" sözlərini ağzından zorla çıxartdı. Mal-qaranın bağlandığı tövləyə doğru yüyürdü. Göyçək qızlarını qucaqlayıb öpdü və üzünü qayınanasına tutub tələsik dilləndi:

– Anacan, qızları götür, düşün aşağıya. Orada meşənin qalınlığına doğru gedin. Biz Ənvərnən gələcəyik.

Arvad nalə çəkdi:

– Ay sənə qurban olum, mən hara çatacam.

– Ana, mən hamiləyəm, sürətim yoxdu. Onsuz da... – deyib dayandı. Birdən elə bil içindən gələn qışqırıqla "Ana, qızları bir tərəfə çıxart, yalvarıram sənə, tez gedin", – deyib ərinin dalınca tövləyə doğru addımladı.

...Meşəyə qədər yolu gəlib birtəhər çatdılar. Çevrilib geri baxanda alov içində yanan evlərini gördülər. Arabir atılan güllələri sayırdı. Öz-özünə "Beş güllə atdı oğlum, bu da altıncı, yeddinci..." Uzaqdan gəlinin qışqırtısını eşidən nənə az qaldı huşunu itirsin. Sonra yaranan sakitlik bir qədər canına təpər gətirdi. Qızların əllərindən bərk-bərk tutdu. Bir qədər getmişdilər ki, yaşadıkları evin necə havaya uçduğunu gördü.

...Camaat hara gəldi qaçırdı. Elə bil bir kəndin adamları deyildilər. Qarın içiyə yerimək çətin olduğundan nənəyə elə gəldi ki, o, nəvələrini düşmənlərinə verə bilər. Çevrilib geri baxdı. Ağacların arasında gözüne heç nə görünmədi. Nə fikirləşdisə, Laləni səslədi:

– Hə, nənə.

– Qızım, bacın yanında?

– Hə.

Dayandı. Daha gedə bilmirdi. Laləyə çatıb dayandı. Nəfəsi tənqiyə-tənqiyə danışmağa başladı:

– Bax, tutursan bacının əlindən, buraxmadan gedirsən. Qızım, bacın balacadı, çalış o qorxmasın. Gecədi, qaranlıqdı. Yadındadı, iki il əvvəl sənə balaca körpünü göstərdim, oradan bizimkiləri görəcəksən. Qızım, bacın əmanət.

Sonda təsəlli üçün: "Mən sizin arxanızca gəlirəm", – dedi.

Arvad qızları köksünə sıxdı. Sonra isə "Ya Allah" deyib onları tələsdirdi.

Lalə Jaləni sanki dalınca daşıyırdı. Yerimək mümkün deyildi. Birtəhər ferma deyilən əraziyə gəlib çatdılar. Adamlar tövləyə doğru qaçırdılar. Yerindən tərpənmək istəyəndə fermanın arxasında əlisilahlı adamların pusquda dayandığını gördü. Tez başqa istiqamətə doğru qaçmağa başladılar. Jalə bacısının onu qaçmağa vadar etdiyini görüb əliylə fermanı göstərrib dedi:

– Hamı ora gedir...

– Yox, bacı, ora olmaz. Orda düşmənlər var.

– Düşmən nədi, bacı?

Cavab verə bilmədi bacısına. Qaranlığın içində itəndən sonra bir qədər sakitləşdi. Balaca qız lap əldən düşmüşdü, gedə bilmirdi.

Lalə bacısını kürəyinə alıb yeriməyə başladı. Çətin olsa da, irəliləyirdi. Qəfildən qaranlıqda qarşından gələn güllə səslərinə sanki ayıldı. "Ay Allah, neyniyim mən?" İcindən bir ağrı keçdi. Ağaclardan birinin arxasında yerə oturdu.

Meşə boyu qaçan adamları gülləyə tutmuşdular. Bir az sonra sakitlik yarandı. Qarın içindən başını qaldıraraq baxdı. Əlisilahlı adamların ölümlərin dişlərini, paltarlarını çıxartdığını görüb yenidən başını qarın içinə soxdu. Yaxşı ki, Jalə yuxuya getmişdi. Yadına atasının sözləri düşdü: "Qızım, adamın möhkəmliyi ruhundan gəlir. Sən bütün hallarda yaxşının gələcəyinə inan!"

Ermənicə danışan adamlardan biri onların yaxınlığına kimi gəldi. Çatmaqda onu çağırırdılar. 10 yaşlı qızın az qaldı ürəyi partlasın. Erməninin uzaqlaşdığını görüb ayağa qalxmağa çalışdı. Ayaq barmaqları işləmirdi. "Yox, getmək lazımdı. Nənəm dedi ki, bacın da, sən də burdan çıxmalısan". 10 yaşlı qızın düşüncələri bundan ibarət idi. O inanırdı ki, kəndə qədər gedib çatsa, ata-anasını orada görəcək. Çünki anası həmişə deyirdi ki, qız uşaqları hara getsələr, onlardan tez valideynləri ora çatır.

...Meşənin qalınlığına çatıb dayandı. Bura bir qədər sakit yer idi. Ayaq üstə bir neçə dəqiqə nəfəsini dərdi. Qəflətən güllə səsləri eşidib sanki yuxudan ayıldı. Bacısını qucağına götürüb irəliyə doğru yeridi. Bir qədər sonra səslərin yaxınlaşdığını görüb qarın içinə uzandı. Balaca Jalə qızdırma içində yanırı. Əli ilə qarı eşib bir qədər də dərinə getdi. Ətrafında qaçıran adamları güllə yağışına tutmuşdular. Nalə səslərindən adamın

bağrı yarılırdı. Üzünü bacısının ağzına söykəyən Lalə həyəcədən huşunu itirdi.

...Özünə gələndə hər tərəfi ölü sükut bürümüşdü. Əllərini bacısının sifətinə sürtdü. Qız əvvəlki kimi qızdırma içində idi. O, bağçaya getdiyi barədə öz-özünə danışdı. Yavaş-yavaş yerindən qalxdı. Əlləri ilə gözlərini ovxaladı. Ətrafına boylananda qarşılaşdığı mənzərə onu dəhşətə gətirdi. Hər tərəf insan meyitləri ilə dolu idi. Onun balaca qəlbi başqa vaxt bəlkə də çoxdan partlayardı. Amma hər dəfə ürəyində "Anam dedi ki, heç cindən də qorxma!" ifadəsi sanki bu balaca qızla yaşadıkları arasında bir pərdə idi.

Daha vaxt itirmək olmazdı. "Yaxşı ki, bacım bunları görmədi" düşündü. Ağacları getdikcə sıxlaşırdı. Taqəti qalmayan Lalə bacısını yerə qoydu. Həyəcanla sola-sağa baxdı. Sakitlik idi. Qəflətən qulağına uşaq səsi gəldi. Geriyə baxdı. Bəli, səs yaxından gəlirdi. Ağacın bir-iki budağını yerə sərib Jaləni onların üstünə qoydu. Səs gələn tərəfə addımladı. Ağapapaq qarın içində can verən bir qadınla rastlaşdı. O, qadını üzünə çevirdi. Onun qoynunda gizlətdiyi balaca körpəni qucağına aldı. Qadın onun ayağından yapışdı. Lalə aşağı əyildi.

– Adın nədi?

– Lalə.

– Balamı sənə tapşırıram. Mən ölürem. Onu bacın kimi qoru.

Sözünün arxasını gətirə bilmədi. Gözləri səməyə zillənən qadının üzünə baxaraq ağlamağa başladı. Birdən qulağına Jalənin səsi gəldi. Bacısının yanına qayıtdı. Jalə balaca uşağa baxıb: "Bu kimdi, bacı?" – deyər soruşdu.

– Bacımızdı.

Jalənin əlindən tutub ayağa qaldırdı. Qaranlığın dərinliyinə doğru addımlamağa başladılar. Balaca qız şirin yuxuya getmişdi. Ayaq barmaqlarını hiss etməyən Lalənin taqəti tükənməkdə idi. Meşənin sona çatdığını görüb sevindi. Körpüyə çathaçatda yerə oturdu. Jalə başını onun dizinə üstünə qoydu. Artıq heyi yox idi...

* * *

...Gözlərini açanda qarşısında ağ paltarlı insanları görüb qorxdı. Ayağını qaldırmaq istədikdə ağrı hiss etdi. Gözləri yaşlı tibb bacısı ona yerində oturmağa kömək göstərdi.

– Mənə nə olub, ay xala? Səni üç gündü gətiriblər.

– Bəs bacılarım hanı?

– Biri palatada.

Bir az sakitləşdi. Yerinə uzanmaq istədi. Sonra Laləyə bildirdilər ki, saxta onun ayaq barmaqlarını vurduğu üçün onları amputasiya ediblər. Jalənin harada olduğu barədə heç bir məlumat yox idi. Əsgərlər onları qarın içindən tapıblarmış.

* * *

...Lalə balaca qızın adını Jalə yazdırdı. Ailə də qurmadı. Məşədə qadının ona tapşıracağı qızı doğma bacısı kimi böyütdü. Hər şey öz yolu ilə gəldirdi. Bakalavr təhsilini başa vuranda Jalə bacısını özüylə keçirilən mərasimə apardı. Masada əyləşib bacısının aparıcılıq qabiliyyətini izlədiyi vaxt bir qadın ona yaxınlaşdı:

– Min salamlar sənə. Necəsən? Elə o gedən oldun. Amma görürsən, biz yenə rastlaşdıq.

Lalə tanımadığı qadınla bir kənara, sakitliyə çəkildi. Qadın onu sorğusuala tutdu:

– Özün neynirsən, işləyirsənmi? Ayaqların səni incitmir ki?..

Qadının danışdıqlarından Lalənin matı qurumuşdu.

Qadın isə əl çəkmirdi.

– Nahaq köçüb getdiniz bizim məhəllədən. Hazırda məhləmiz nümunəvilərdəndir. Yadımdan çıxmışdı, ərin neynəyir?

Elə bil yuxudan ayıldı. Qadın onu kiminləsə səhv salmışdı. Onlar ikilikdə işıqlı zala keçdilər. Onun qolundan tutan qadın işığa çıxanda yerində donub qaldı, dodaqları səyrirdi. Kənardan keçən kimsə ona toxundu. Sanki yenidən özünə gəldi və sakitcə: "Sən Allah, bağışla" dedi.

– Məni kimə oxşatdınız ki?

Qadın çəşmiş halda dilləndi:

– Vallah, bir qonşumuz vardı. Elə bil onun eynisən. İki ildə köçüb hərrasa gediblər.

– Adı nə idi?

– Lalə idi, ayaq barmaqlarını soyuq vurduğu üçün kəsmişdilər. Çox yaxşı gəlin idi.

Qadının sözü sona çatmamış huşunu itirdi.

* * *

...Çox axtardı bacısını Lalə. Amma tapa bilmirdi ki, bilmirdi. Kimə verilmişdi, kim götürmüşdü, bilən yox idi. Qərribə burasıydı ki, qadınla görüşəndən sonra anasını tez-tez yuxuda görürdü. Anası bir əli ilə Jaləni, di-

gəri ilə onun sifətini əzizləyir və sonra sakitcə ağlayırdı. Lalənin ümidi təmiz kəsilmişdi.

* * *

...Həmin gün bazardan çıxanda camaatın kimisə təcili tibbi yardım məşinə qoyduğunu gördü. Yadına nəyisə almadığı düşdü və geri qayıtdı. Sumax satılan yerdə dayanıb keyfiyyətini əli ilə yoxladı. Satıcı: "Bacı, İsmayillə sumaqıdır, öz bağımızdandı", – dedi. Başını qaldıraraq satıcının üzünə baxanda onun təəccübünü görüb maraqla soruşdu:

– Niyə mənə hələ baxırsan?

– Heç, ay bacı, vallah, heç nə. İndicə bir gəlini məşin vurmuşdu. Onu yola saldıq getdi. Səni görəndə çaşdım.

– Niyə?

Satıcı çiyinlərini çəkə-çəkə: "Vallah, elə bildim həmin qadınsan. Sən ona çox oxşayırsan", – dedi.

* * *

...Özünə gələndə ətrafında xeyli adam yığılmışdı. Qadınlardan biri digərinə: "Ay qız, bunun da ayağı Lalənin ayağı ilə eynidir. Onun da ayağını saxta vurduğu üçün barmaqlarının bir neçəsini kəsiblər", – deyirdi.

Yavaş-yavaş yerindən qalxdı. Həkim qalxmağa icazə verməsə də, həmin qadını əli ilə yanına çağırırdı. Qadın ona yaxınlaşdı. Gözlərindən axan yaşla soruşdu:

– O, sən öz qızındır?

Qadın çiyinlərini çəkərək nə cavab verəcəyini bilmədi.

– Bacı, qurban olum, düzünü de.

Qadın yenə susdu. Hamı qadına baxırdı. O da:

– Onu məndən heç kim ala bilməz. Hospitalda gördüm onu. Bütün qohumları ölmüşdü. Özünə gələndə arabir Lalə adını çəkdi. Biz elə bildik adıdır.

Lalənin naləsi otağı bürüdü:

– Bacım mənim, Jaləm mənim. Hardadır o? Məni onun yanına aparın.

Tibb bacısı yataqda uzanıb pəncərəyə baxan adamı göstərdi. Lalə astaca ona yaxınlaşdı. İçində qopan hayqırtını güclə saxlayırdı. Həkim demişdi ki, ona həyəcanlanmaq olmaz. Əllərini onun saçlarına çəkdi: "Anacan, Jalə sağdı", – deyərək için-için ağladı. Bacısının qarşısında dizi üstə düşən Laləyə həkimlər kömək etməyə başladılar. O çevrilib qarıya sarı baxdı. Laləyə bir anlıq elə gəldi ki, həkimlərin arasından anası ona baxaraq gülümsəyir...

Çörəyi ayaqlayan, qonşusuna xəyanət edən erməninin heç öz millətinə də sədaqəti yoxdur

Aydın kişinin ata-babaları Azərbaycana XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində qədim torpaqlarımızdan – indi Ermənistan adlanan respublikanın Dərələyəz mahalından deportasiya olunmuşdular. O böyüdükcə babasından, atasından erməni xəyanəti, ermənilərin bizə düşmən olduğu barədə çox eşitmişdi. Ailələri əvvəlcə Beyləqan rayonunda yaşamışdı. Sonralar Xocalıda məskunlaşmışdılar və Aydın da elə burada boya-başa çatmışdı.

Ömrü boyu müxtəlif təsərrüfatlarda, müəssisələrdə çalışmışdı. Həmişə də ona "dost" deyən erməni iş yoldaşlarının hərəkətlərinə göz qoyaraq müşahidə etmişdi ki, onlar əsl düşməndirlər.

Aydın kişi yaşlı olsa da, ötən dövrün olaylarını möhkəm hafizəsində olduğu kimi saxlaya bilib:

– Bir gün atama dedim ki, bu dığaların bizə nifrəti çox böyükdür. Belə ki, gedib azərbaycanlıların həyətinə bənnəliq edir, fəhlə, nöker işləri görür, sonra da gəlib onlara çörək verən ev sahiblərini məsxərəyə qoyurlar. Mən deyəndə ki, bunlar əvvəl-axır bir oyun çıxaracaqlar, ehtiyatlı olmaq lazımdır, atam məni sakitləşdirdi. Nədənsə o inanırdı ki, sovet hökuməti buna yol verməz.

...1988-ci ilin fevral ayında Xankəndidə narahatlıqlar başlayanda Xocalının başpapaqlıları rayon icra hakimiyyətinin başçısı, indi Milli Məclisin deputatı olan Elman Məmmədovun rəhbərliyi ilə səngərlər qazıb yurdun müdafiəsində dayandılar. Narahatlıqlar isə getdikcə artırdı. Ermənilər Şuşaya gedən avtobusları daşqalaq edirdilər. Hətta Əsgərana gedən bir avtobusu aşırımışdılar. Həmin il bir dəfə Xankəndi tərəfdən Xocalıya möhkəm hücum edildi. Bu hücumun qarşısını layiqincə alanlar sırasında Aydın Əliyev də vardı. O deyir ki, Azərbaycan xalqının, oğullarının torpağı qorumaq əzmi həmişə böyük olub. Keçən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində də belə idi. Lakin Azərbaycana başsız başçılar rəhbərlik edirdi. Düşar olduğumuz faciələrin başlıca səbəblərindən biri də məhz bu idi. Nə yaxşı ki, 1993-cü ildə ulu öndər Heydər Əliyev xalqın təkidli tələ-

bi ilə hakimiyyətə qayıtdı. Yoxsa Azərbaycanın müqəddəratı necə olardı, bilmirəm...

Ağsaqqal Xocalının 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecəsini belə xatırlayır:

– Axşam oğlum Mehman Əliyev yenə də ön mövqedə idi. Mən isə gecə saat 12-dən sonra oraya gedəcəkdim. Lakin oğlum evə gəldi və bildirdi ki, ehtiyatlı olmaq lazımdır, vəziyyət çox gərgindir. Mən bu barədə qonşuları da xəbərdar etdim. Bir neçə ildir tez-tez atəşlərə məruz qalan camaat özünə artıq sığınacaq yerləri də düzəlmişdi. Qohum-qonşunun bir çoxu həmin yerə pənah gətirdi. Lakin çox keçmədən şəhərin səması birdən-birə qeyri-adi şəkildə işıqlandı. Bu, getdikcə şiddətlənən atışmanın nəticəsi idi. Artıq camaat Xocalıdan çıxmağa başlamışdı. Qarqar çayına doğru böyük bir axın üz tutmuşdu. Yaralananlar, ölənlər çox idi. Mənim getdiyim dəstədə 600-ə qədər qoca, cavan, uşaq vardı. Qışın bu oğlan çağında irəliləmək getdikcə çətinləşirdi. Müəyyən bir yerə çatandan sonra siqaret çəkməyə macal tapmış qonşumdan vaxtı soruşdum. Bir kibrit də yandırıb saatına baxdı. Gecə saat 3-ə az qalırdı... İstiqaməti müəyyənləşdirmək çox çətin idi. Hava işıqlaşanda bu yerlərdə fermada işləmiş bir nəfər dedi ki, Gülablıya doğru yolu tanıyır. Amma demə, burada ermənilər pusquda dayanıblarmış. Ailə üzvlərimin hamısı mənimlə idi. Həmin yerdəki atışmadan sonra isə biz pərən-pərən düşdük. Dəstənin bir hissəsi gedib Gülablıya çatmış, digər hissəsi isə yolda qalmışdı. Mənim yanımda digər doğmalarımla yanaşı, iki körpə nəvəm də vardı. Az qalırdı ürəyim çatlasın. Əlimdə silah vardı, amma patronu çoxdan, hələ Xocalıda ikən qurtarmışdı.

İrəliləyən dəstə böyük məşəqqətlə bir dərəyə çatır. Burada ermənilər onları görür və əmr edirlər ki, təslim olsunlar. Ermənilər onları xeyir-şər mərasimləri keçirdikləri binaya gətirirlər. Burada isə əmr olunur ki, ciblərində sənəd, pul, qızıl – nə varsa, hamısını boşaltsınlar.

Aydın kişi deyir ki, bizim bu naxələf qonşuların heç birinə artıq bir iynənin ulduzu qədər də inamımız qalmamışdı. Hətta onlar uşaqlara su verəndə də imtina etdik. Çünki bu millətdən o qədər xəyanət görmüşdük ki, körpələri zəhərləyəcəklərini düşünürdük.

12-13 nəfər silahlı erməni öz içərilərindən birini seçərək əsirlərə nəzarətçi qoyur. Xeyir-şər evinin qapısına qıfıl vuraraq çıxıb gedirlər ki, sə-

Aydın Əliyev

hər bir də qayıtsınlar. Keşikdə dayanan erməni isə öz "silahdaş"larına xəyanət edərək, ona verilən "döyüş tapşırığını" unudaraq gecə doyunca araq içib nə etdiyini bilmədiyindənmi, yaxud millətinə, millətinin murdar amalına "sədaqət"inin elə bu qədər olduğundanmi, səhərə yaxın qapının qıfıllarını açır və səndirləyə-səndirləyə əsirlərə əli ilə yol göstərərək "gedin" deyir...

Bu barbarların – ermənilərin "dabbaqda gönünə bələd olan" Aydın kişi deyir ki, onların tarix boyu xalqımızın başına gətirdikləri böyük müsibətlər də, adi məişətdə, qonşuluq əlaqələrində özünü büruzə vermiş xislətləri də çirkab mənəviyyatlarının məhsuludur.

Xocalının ağrıları unudulmazdır

Cəlilabada budəfəki gəlişimizin məqsədi rayonun ikinci şəhəri Göytəpədə məskunlaşmış əslən Xocalıdan olan ailə ilə görüşmək idi. Xocalıdan – yaralı və şəhid şəhərimizdən – o şəhərimizdən ki, 1992-ci ilin qarlı bir fevral axşamında namərd qonşularımızın təcavüzünə məruz qalıb, dünyanın gözü qabağında soyqırımı ilə üzləşib, sakinləri ölkəmizin hər yerinə səpələnib.

Nədənsə hələ də təcavüzkarı cilovlayan tapılmır. Qondarma "erməni genosidi"ni canıyananlıqla müdafiə edib haqqı nahaqa qurban verənlər Xocalı qətliamını görməzdən gəlir, xalqımızın haqq səsinə eşitmək, təcavüzkarla təcavüzə məruz qalanı ayırd etmək istəmir, münaqişənin həllinə kömək etmədikləri bir yana qalsın, hətta məsələnin həllinə də mane olurlar.

Şəhər icra nümayəndəliyində gənc müəllim Zaur Ələkbərovla görüşürük.

Deyir ki, Xocalıdan bura gələndə 12 yaşı olub. Göytəpədə orta təhsilini başa vurduqdan sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinə daxil olub. Hazırda bir vaxtlar təhsil aldığı məktəbdə tarix fənnindən dərs deyir. Harada yaşadıklarını soruşanda: "Hər şeyi özünüz görsəniz yaxşıdır. Atam, anam, həyat yoldaşım və 3 qızım birlikdə şəhərin kənarında ki hərbi hissənin evlərindən birində yaşayırıq", – deyir. Zaur müəllimin bu təklifi ürəyimizdən olur. Xocalı hadisələrinin canlı şahidlərinin görüşünə getdik.

Zakir və həyat yoldaşı Asiya Ələkbərovların söhbətini həyəcənsiz dirləmək olmur. Kinofilmlərdə, televiziya verilişlərində gördüklərimiz, qəzet və jurnallarda oxuduqlarımız bir daha gözlərimiz önündə canlanır. Zakir kişinin dediklərindən: "Fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə idi. Könüllülərdən ibarət batalyon Stadion deyilən yerdə idi. Mən də həmin könüllülərdən idim. O vaxt Xocalının əhalisi 12 min nəfərə çatmışdı. Ermənistandan, habelə Özbəkistanın Fərqanə vilayətindən 5 min qaçqın da Xocalıya pənah gətirmişdi. Axşam saat 8 radələri idi. Hiss olunurdu ki, Xankəndi tərəfdən texnika bizə tərəf yaxınlaşır. Çox çəkmədi, bir neçə texnika gəlib durdu Xocalının kənarında. Onda gördük Xankəndidən 3 fişəng atıldı. Bu vaxt tanklar və digər ağır texnikalar bizə tərəf irəliləmə-

Zakir Ələkbərovun ailəsi

yə başladı. Arxaları ilə canlı qüvvə gəlirdi. Bunlar təkcə ermənilər deyildi. Ermənilər olsaydı, biz onların öhdəsindən gələrdik. Ağdam və Şuşa ilə bir ay olardı ki, əlaqə kəsilmişdi. Ona görə silah-sursatımız tükənmişdi. Buna baxmayaraq, əlimizdə olan köhnə silahlarla müqavimət göstərdik. Lakin düşmənin ağır texnikası, təpədən dırnağa qədər silahlanmış ordusu qarşısında dayanmaq çətin idi. Adamlarımızı qırırdılar. Milli Qəhrəman, özünümüdafiə batalyonunun komandiri Tofiq Hüseynov (o mənim həm xalam oğlu, həm də bacımın həyat yoldaşı idi) şəhərdə yerləşən qərrahdakı mühüm sənədləri düşmən əlinə keçməsin deyərək oranı yandırdı. Sonra Kətiyin meşəsində mühasirəyə düşdüyü zaman əsir düşməmək üçün əlindəki əl qumbarasını partladaraq özünü öldürdü, ətrafdakı xeyli sayda erməni də məhv etdi.

Evimizin birinci mərtəbəsinin bir hissəsində avtomobil qarajı yerləşirdi. O vaxt qarajın üstünü beton plitə etmişdim ki, yanğın-zad olsa, ikinci mərtəbəyə keçməsin. Qaraj top-qrada mərmisinə qarşı nisbətən etibarlı olduğu üçün qohum-qonşu oraya toplaşır. Döyüş gedə-gedə gəldim ki, görüm onlar sağdır, ya yox. Yol getməyə təqəti olmayan bir qoca dedi ki, hamısı Kətiyink meşəsi ilə Ağdama getdi. Bu zaman həyat yoldaşım Asiya da ayağından yaralanır. Qarqar çayını keçərkən qarlı-şaxtalı havada islandıqlarından çoxunun əl-ayağını don vurur. Ölənlər, qalan qalır... Həmin gecə mən də onların dalınca getdim. Təqətdən düşdüyüm üçün 3 gün Kətiyin meşəsində qaldım. 3 gün sonra güclə gəlib çıxdım Ağdamın Ətyeməzli kəndinə. Burda qohumlarımız vardı. Gördüm arvad-uşaq sığınb onların yanına. Xeyli rahat oldum. Anam, qayınatam, qayınanam, 2

kürəkənim ailəlikə, 2 bacım 2 körpə uşağı ilə, 3 əmim oğlu, xalam oğlu və digər qohumlarım həlak oldular. Ağdamda vəziyyətin pis olduğunu görüb ailəmlə birlikdə Ağcabədinin Hindarx kəndinə üz tutduq. Ailə-uşağımı oradakı qohumlarımın evinə qoyub yenidən vətənin müdafiəsinə qayıtdım. Xocavənd istiqamətində gedən döyüşlərdə iki dəfə yaralandım. Hərbi hissələrdə struktur dəyişikliyi oldu və qulluq etdiyim polk Cəlilabadın Göytəpə şəhərindəki hərbi hissəyə köçürüldü. Hərbi hissənin evlərinin birində mənə üçotaqlı mənzil verildi. Bu dəfə ailəmi buradakı mənzildə yerləşdirib Haramı düzündəki hərbi hissəyə qayıtdım. 1996-cı ildə təqaüdə göndərildim. Keçmiş döyüşçü olaraq Prezident təqaüdü və 2-ci qrup Qarabağ əlili təqaüdü alıram. Asiya xanım da təqaüdədir. Dövlət mənə pulsuz olaraq "Lifan" markalı minik maşını da verib. Güzəranımız pis keçmir. Ancaq qadın Allahdan bir diləyim var: torpaqlarımız tezliklə geri qaytarılardı. Əcəl çatanda əcdadlarımın yanında dəfn olunaırdım".

Zakir Ələkbərov onu da bildirdi ki, Cəlilabadda ona və ailəsinə məcburi köçkün ailəsi kimi hər cür diqqət və qayğı göstərilir. İcra hakimiyyətinin başçısı rayonun inzibati orqanlarının rəhbərləri ilə birlikdə tez-tez onlara baş çəkir, lazımı köməyi əsirgəmir. Z.Ələkbərovun 3 oğlu burada orta təhsilini başa vurub. Böyük oğlu Zaur müəllimdir. Ortancıl oğlu Rahid İqtisad Universitetini bitirib, hazırda polis orqanlarında çalışır, nişanlıdır. Kiçik oğlu Həsən Bakı şəhərində yerləşən 1 saylı Xocavənd tam orta məktəbində ingilis dili müəllimidir.

Zaur müəllimin 3 övladı var: Aysel, Asiya və Asmanur. Üçü də bir-birindən gözəl, bir-birindən şirindir. Aysellə Asiya məktəblidir. Asmanur isə hələ körpədir. Qollarını açaraq: "Azərbaycan anam, Azərbaycan vətənimdir", – deyir. Babası Zakir kişinin "Xocalıya nə vaxt qayıdacağın" sualına şirin bir dillə "Tezliklə" cavabını verir Asmanur bala. Uşağın sözü Haqdan gələr, deyiblər. Təki belə olsun...

Qarabağ münaqişəsinin qara salnaməsi*Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş əraziləri***Dağlıq Qarabağ**

Ərazisi	- 4388 km ²
Əhalisi	- 189085

Şuşa

Ərazisi	- 289 km ²
Əhalisi	- 20579
İşğal tarixi	- 1992, 8 may

Ətraf rayonlar

İşğal tarixi	Əhalisi
Laçın	1992, 18 may - 66646
Kəlbəcər	1993, 2 aprel - 61947
Ağdam	1993, 23 iyul - 145359
Füzuli	1993, 23 avqust - 106543
Cəbrayıl	1993, 23 avqust - 62519
Qubadlı	1993, 31 avqust - 31619
Zəngilan	1993, 29 oktyabr - 36335

Təcavüzün qurbanları

Həlak olanlar	- 20000
Əlil olanlar	- 50000
İtkin düşənlər	- 4866

Dağıntılar və ziyanlar

Yaşayış məntəqələri	- 900
Evlər	- 130939
İctimai binalar	- 7000
Məktəblər	- 1025
Uşaq bağçaları	- 855
Səhiyyə ocaqları	- 798
Kitabxanalar	- 927
Məscidlər və məbədlər	- 53
Tarixi abidələr, muzeylər və yerlər	- 473

Muzey eksponatları	- 40000
Sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri	- 2389
Avtomobil yolları	- 5198 km
Körpülər	- 348
Su xətləri	- 7568 km
Qaz xətləri	- 2000 km
Elektrik xətləri	- 76940 km
Məşələr	- 280000 ha
Məhsuldar torpaqlar	- 1000000 ha
İrriqasiya sistemləri	- 1200 km

Azərbaycana müharibə zamanı dəymiş ziyanın ümumi məbləği
320 milyard ABŞ dollarından çoxdur

Müəllif heyəti:

Rəşad BAXŞƏLİYEV
Rəşad CƏFƏRLİ
Flora SADIQOVA
Elçin CƏFƏROV
Məhəmməd SADIQOV
Rəhman HƏSƏNOV
Akif ƏLİYEV
Sabir ƏLİYEV
Əli SƏLİMOV
Seyran CAVADOV

Texniki redaktor:

Cəfər KƏRİMOV

Korrektor:

Kəmalə CƏFƏROVA

**Kitab Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Bilik Fondunun
maliyyə dəstəyi ilə nəşr olunmuşdur**

MÜNDƏRİCAT

Xocalı soyqırımı: Səbəbləri,

nəticələri və beynəlxalq aləmdə tanınması	5
<i>Üç övladım gözümlün qarşısında dondu, soldu...</i>	30
<i>Ərimi, oğlum, iki qardaşımı itirdim...</i>	34
<i>26 günlük işgəncə və zülmədən öldüm... Ağdamda dirildim</i>	38
<i>İki övladım yoldaşım ilə donub öldü, bir qızımın isə qorxudan ürəyi partladı...</i>	43
<i>İşgəncəyə dözməkdənsə ölməyi arzulayırdım</i>	46
<i>Həmin gecə iki qardaşımı, atamı və anamı itirdim...</i>	52
<i>Girov qalanları görəndə ölənlərə şükür etdik</i>	56
<i>12 yaşlı uşağın başını erməni qəbrinin üstündə kəsdilər</i>	58
<i>Üç övladımı, yoldaşımı, anamı, bacımı və qardaşımı hələ də axtarıram</i> ..	63
<i>Qaladərəsidən Gülablıya gedən yolun hər addım başında xocalılıqların meyiti var idi...</i>	65
<i>Əsl cəhənnəmi Xocalıda yaşadıq</i>	69
<i>Ən qəddar cəza, ən ağır işgəncələr Xocalıda törədildi</i>	72
<i>Meyitlərin arasında sağ qalanları təkrar güllələyirdilər</i>	75
<i>Məzarsız əzizlərimin hansına daha çox ağı deyim, hansına daha çox yas saxlayım...</i>	79
<i>Biz beş bacı atasız və qardaşsız qaldıq</i>	82
<i>Meyitlərin başları kəsilmiş, bədənləri deşik-deşik edilmişdi</i>	85
<i>7 ayın bəyi olmuş oğlumun məzarı da yoxdur ki...</i>	88
<i>48 gün əsirlikdə çəkilən dəhşətli işgəncə</i>	92
<i>Oğlumla qızımın yolunu hələ də gözləyirəm...</i>	95
<i>Allah məni 6 aylıq körpəmə bağışladı...</i>	99
<i>Bir gecədə yurdumu və valideynlərimi itirdim</i>	103
<i>Xocalılıqların sorağı ilə...</i>	106
<i>Ata şəhid oldu, ana girov düşdü...</i>	112
<i>Xocalıya piyada gedəcəyəm</i>	115
<i>Bitməyən iztirab ili...</i>	119
<i>Xocalıda hər iki valideynini itirənlər...</i>	126
<i>O gecə uşaq anadan, ata baladan, bacı qardaşdan ayrı düşmüşdü</i>	128
<i>Hələ də gözüml yolda, qulağım səsdədir</i>	130

<i>Qeyd olunmayan ad günü</i>	133
<i>Körpəm atası şəhid olandan bir ay sonra dünyaya gəldi</i>	138
<i>Sönən ocaqlar</i>	141
<i>Əzablı yollarla...</i>	145
<i>Həmin gecə azərbaycanlılara zülm etmək üçün sanki yarış gedirdi</i>	149
<i>Cəhənnəmdən açılan qapı</i>	152
<i>Üç bacı</i>	161
<i>Çörəyi ayaqlayan, qonşusuna xəyanət edən erməninin heç öz millətinə də sdaqəti yoxdur</i>	170
<i>Xocalının ağrıları unudulmazdır</i>	173

"Mütərcim" TM-də çap olunmuşdur.

Çapa imzalanıb: 05.01.2018.
Format: 70x100/16. Ofset çap. Tabaşirli kağız.
Qarnitur: Times. Həcmi: 11,5 ç.v. Tiraj: 1000.

"Mütərcim" TM
AZ1014, Bakı, Rəsul Rza, 139b
Tel.: 596 21 44

97559

000000017970

Xocalı soyqırımı
nəticəsində 613 nəfər
öldürülmüşdür.

Onlardan 63 nəfəri uşaq,
106 nəfəri qadın,
70 nəfəri isə qocalar idi.

Bunların içərisində

- 8 ailə tamamilə məhv edilmişdir;
- 56 insan işgəncə ilə öldürülmüşdür;
- 27 ailənin yalnız 1 üzvü qalmışdır;
- 25 uşaq hər iki valideynini itirmişdir;
- 130 uşaq valideynlərindən birini itirmişdir;
- 230 ailə öz başçısını itirmişdir;
- 487 insan şikəst olmuşdur (onlardan 76 nəfər həddi-bülüğa çatmamışlardır);
- 1275 insan girov götürülmüşdür;
- 1165 insan girovluqdan azad edilmişdir;
- 150 nəfərin taleyindən indiyə kimi heç bir məlumat yoxdur.

ALİYA ADALET JUSTICE FOR KHOJALY СПРАВЕДЛИВОСТЬ ХОДЖАЛАМ Х
العدالة من JUSTICE FOR KHOJALY СПРАВЕДЛИВОСТЬ ХОДЖАЛАМ Х
HTIGKEIT FÜR CHODSCHALI HOCALIYA ADALET JUSTICE

ALY GERECHTIGKEIT FÜR CHODSCHALI
العدالة من JUSTICE FOR KHOJALY
STICE À KHOJALY GERECHTIGKEIT
KHOJALY СПРАВЕДЛИВОСТЬ